



**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Słownictwo mentalne w historii polszczyzny : studium słowotwórczo-leksykalne

Author: Kinga Wąsińska

Citation style: Wąsińska Kinga. (2015). Słownictwo mentalne w historii polszczyzny : studium słowotwórczo-leksykalne. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Kinga Wąsińska

Słownictwo mentalne w historii polszczyzny

Studium słowotwórczo-leksykalne



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu śląskiego
KATOWICE 2015

**Słownictwo mentalne
w historii polszczyzny
Studium słowotwórczo-leksykalne**



NR 3366

Kinga Wąsińska

**Słownictwo mentalne
w historii polszczyzny**
Studium słowotwórczo-leksykalne

Redaktor serii Językoznawstwo Polonistyczne
Bożena Witosz

Recenzent
Andrzej Sieradzki

Wstęp

Założenia, cele i metoda pracy

W ciągu ostatnich kilku lat można zaobserwować wzrost zainteresowania językoznawców leksyką intelektualną. Pierwsze prace na temat słownictwa mentalnego miały charakter synchroniczny i dotyczyły semantyki oraz łączliwości składniowej czasowników mentalnych. W latach 80. w licznych publikacjach temat ten podjął Andrzej BOGUSŁAWSKI (1981, 1986a, 1986b, 1997, 1998, 2001). O czynnościach epistemicznych w aspekcie rozważań semantycznych pisała Anna WIERZBICKA (1969, 1971, 1980), a także Jerzy BRALCZYK (1978), Regina PAWŁOWSKA (1981), Waldemar GRZYBOWSKI (1984), Maciej GROCHOWSKI (1996), Renata GRZEGORCZYKOWA (1997), Magdalena ZAWISŁAWSKA (1997), Adam DOBACZEWSKI (2001) i Alina KĘPIŃSKA (2004). Prace podejmujące tę tematykę ukazały się również w drugiej części *Studiów z semantyki porównawczej*, gdzie umieszczone zostały artykuły będące dyskusją pomiędzy Magdaleną DANIELEWICZOWĄ a Galiną KUSTOVĄ na temat komponentu semantycznego i pragmatycznego w znaczeniu predykatów mentalnych (DANIELEWICZOWA, 2000a; KUSTOVA, 2000).

Wszystkie wymienione publikacje dotyczą zagadnień semantyczno-składniowych współczesnego języka polskiego. Zdecydowanie rzadziej podejmuje się problematykę epistemiczną w badaniach diachronicznych. Do tej pory ukazało się jedynie kilka prac na temat wybranych leksemów związanych z myśleniem (PAWŁOWSKA, 1981), w tym nieliczne o charakterze historycznojęzykowym (PIOTROWSKA, 2004, 2006a, 2006b, 2009; WOLIŃSKA, 1994a, 1994b; WOŹNIAK, 2003). Lucyna JANKOWIAK, badając ilościowy udział słownictwa prasłowiańskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej, wykazała, że nie brak w nim leksyki umysłowej (JANKOWIAK, 1997: 85—95). Badaczka podzieliła całą polską leksykę dziedziczną z prasłowiańszczyzny na kilka pól tematycznych. Słownictwo mentalne odnaleźć można w mikrosferze, która zo-

stała przez JANKOWIAK skategoryzowana jako: I. Ja wobec siebie, B. Ja jako istota psychiczna, B0. Mój umysł. Wśród zamieszczonych w tej grupie 328 leksemów znajduje się kilka jednostek języka, które są obiektami mojego zainteresowania, między innymi *domysł*, *domysłać*, *domyslać się*, *domysleć*, *domyslić się*, *dowadywać się*, *dowiedzieć się*, *duma*, *dumać*, *czarować*, *czarowny* (JANKOWIAK, 1997: 16—23). Polska leksyka pochodzenia prasłowiańskiego odnosiła się głównie do rzeczy zewnętrznych wobec człowieka. W podsumowaniu pracy autorka wyjaśnia: „Ludzie w świetle słownictwa prasłowiańskiego jawią się przede wszystkim jako jednostki fizyczne, a nie psychiczne. Taki obraz świata i człowieka przekazują także leksemy prasłowiańskie w słownictwie ogólnym” (JANKOWIAK, 1997: 116).

Najnowszą pozycją na temat słowiańskiej leksyki intelektualnej jest artykuł Wiesława BORYSIA wydrukowany w „Linguistica Copernicana” (BORYŚ, 2011: 33—51). Autor rozpatruje w nim genezę poszczególnych leksemów prasłowiańskich i ich pierwotną semantykę. Zgromadzony materiał językowy podzielił BORYŚ na 9 grup. W obrębie każdej z nich umieścił wybrane leksemy, które opatrzył objaśnieniami etymologicznymi. Prześledził także pochodzenie staropolskich innowacji leksykalnych, pokazując ich prasłowiańskie korzenie. Badania BORYSIA wykazały, że prawie cały rozpatrywany dział leksyki ma rodzimy charakter.

Z innej perspektywy próbę całościowego ujęcia słowiańskiej leksyki intelektualnej podjął Kazimierz MOSZYŃSKI w *Kulturze ludowej Słowian* (MOSZYŃSKI, 1929: 93—97). Sławista wymienia dwie podstawowe „władze” intelektu, które wzbudzały uwagę Słowian: *pamięć* oraz *rozum*. Oprócz nich wspomina MOSZYŃSKI o *wiedzy*, *znawstwie* i *myśli*, które traktuje razem jako podstawowe nazwy ludzkich zdolności pojmowania i sądzenia.

Poza wymienionymi publikacjami słownictwo mentalne nie doczekało się szerszego opracowania diachronicznego¹, co sprawia, że jest ono jednym z najsłabiej zbadanych obszarów leksyki dawnej. Celem niniejszej rozprawy jest próba pomniejszenia owej luki, czemu mają służyć przeprowadzone w pracy charakterystyki wybranej grupy wyrazów należących do polskiej leksyki mentalnej.

Pojawiające się w tytule pracy określenie *słownictwo mentalne* wymaga pewnego uszczegółowienia. Wyraz *mentalny* jest terminem technicznym filozofii umysłu. Zaczęto go stosować w latach 50. XIX wieku w naturalistycznych nurtach angloamerykańskiej filozofii analitycznej (BREMER, 2010: 19—23). W rozważaniach o naturze umysłu sformułowania *mentalny* używa się przymiotnikowo (*stan mentalny*, *zjawisko mentalne*) oraz rzeczownikowo (‘to, co mentalne’) (BRINKMEIER, 2009: 165).

Potocznego podziału zjawisk na fizyczne i umysłowe dokonuje się intuicyjnie. Chociaż nie dysponujemy żadnymi kryteriami podziału, jesteśmy w stanie określić, co należy do sfery ciała, co natomiast związane jest z „duchem”. Łatwość, z jaką formułowane są potoczne sądy na ten temat, sprawia, że rozróżnienie tych dwóch

¹ Diachronicznie zostały opracowane jedynie pojedyncze leksemy, np. *baczyć* ‘uważać, zauważać, uświadamiać sobie; rozważać, zastanawiać się; rozpamiętywać, rozmyślać’ (SSp) (PIOTROWSKA, 2009).

przestrzeni wydaje się dane nam naturalnie. Filozofowie od zawsze stawiali pytania o warunki takiego podziału. W poszukiwaniu wytycznych próbowano posilkować się wynikami badań wielu nauk szczegółowych. Począwszy od medycyny, przez biologię, socjologię, psychologię, aż po cybernetykę i nauki o sztucznej inteligencji, szuka się przesłanek na temat osobliwości każdej z wymienionych kategorii. We wszystkich badaniach dotyczących spraw umysłowych charakterystyczny jest brak możliwości oddzielenia ich od płaszczyzny językowej. Zadając pytanie, czy jakieś zjawisko jest mentalne czy fizykalne, zazwyczaj pyta się o rodzaj predykatu użytego do opisanie zjawiska, a nie o sam typ zjawiska.

Termin *leksyka mentalna* nie został do tej pory zdefiniowany. W badaniach lingwistycznych stosowany jest intuicyjnie w odniesieniu do jednostek języka, które wiążą się z intelektualną aktywnością człowieka. Dotychczas nie wyznaczono pełnego zbioru jednostek języka, które tworzyłyby polską leksykę mentalną. Jeśli podejmuje się trud związany z ustaleniem zasobu słownictwa, o którym mowa, to koncentrowano się wyłącznie na nazwach czynności umysłowych. W książce posługuję się wyrazem *mentalny* w znaczeniu bliskim definicji Magdaleny DANIELEWICZOWEJ, która termin ten stosuje do takich jednostek leksykalnych, w których w centrum struktury semantycznej znajduje się komponent umysłowy i jemu podporządkowane są inne pierwiastki znaczeniowe (DANIELEWICZOWA, 2000b: 227—230). DANIELEWICZOWA koncentruje się na predykatkach mentalnych, ja natomiast starałam się przeanalizować wyrażenia nazywające procesy (zdarzenia), czynności i stany mentalne oraz ich derywaty, poza wspomnianymi nazwami procesów intelektualnych, interesują mnie zatem leksemy nazywające osoby uprawiające czynności mentalne (np. *myśliciel*), nazwy wytworów czynności intelektualnych oraz rezultatów tych czynności (np. *myśl*, *pomysł*, *zamysł*), nazwy narzędzi czynności mentalnych (np. *rozum*, *umysł*), a także nazwy oceniające efekty czynności umysłowych (np. *niezrozumiały*) i leksemy opisujące czyjeś zdolności umysłowe (np. *mądry*, *bezmyślny*). Wszystkie te kategorie słowotwórcze wymienia DANIELEWICZOWA, nie przedstawia jednak ich opisu, skupiając się na wspomnianych wcześniej predykatkach. Predykaty mentalne (inaczej: epistemiczne) razem z deontycznymi i aletycznymi zalicza do predykatów modalnych Ewa JĘDRZEJKO (1987).

Jednostki leksykalne, które znajdują się w klasie wyrażen mentalnych, czyli nazw procesów, czynności i stanów umysłowych, badane są przez lingwistów współczesnego języka polskiego metodami analizy semantycznej. Do badań tych skłania chęć stworzenia normatywnego opisu znaczeń wyrażen językowych, który nie zawsze pokrywa się z ich potocznym użyciem. Moim celem nie jest wyczerpujące określenie zawartości semantycznej danego pojęcia — przeciwnie: właśnie niedookreśloność jest dla mnie istotna, ponieważ pozwala ująć różnokierunkowe przeobrażenia w obrębie znaczeń wyrazów.

Założeniem książki jest przedstawienie ilościowych i jakościowych zmian słownictwa polskiego, do których doszło w obrębie leksyki mentalnej. Obszar badawczy tworzą jednostki leksykalne, których znaczenie mentalne znane było już

w prasłowiańszczyźnie. Wybrałam grupę nazw przejawów aktywności intelektualnej, która słowotwórczo bazuje na pięciu prasłowiańskich rdzeniach: **mn-*, **mysl-*, **um-*, **věd-*, **zn-*. Rdzenie te, jako związane ściśle z ludzkim intelektem, wymienia MOSZYŃSKI w *Kulturze ludowej Słowian* (1929). Rozprawa dotyczy rozwoju polskiego słownictwa mentalnego, dlatego przywołana w pracy leksyka pochodzi z różnych okresów polszczyzny: od wieku XIV po współczesność. Nadrzędnym kryterium, które umożliwiło wyodrębnienie do badań konkretnego fragmentu polskiej leksyki, jest kryterium semantyczne. Następnie zastosowano metodę gniazdową, która umożliwia podział materiału językowego według rdzenia słowotwórczego. Wspomniana metoda gniazdowa pozwoliła na włączenie do analiz wyrazów o zleksykalizowanym lub metaforycznym znaczeniu (TOKARSKI, 1983: 45—61). Zgromadzenie wyrazów o wspólnej morfologii, ale nie zawsze bliskiej semantyce (np. *wiedźma* pochodne od *wiedzieć*) inną metodą niż gniazdowa wydaje się nie tylko trudne, lecz również narażone na niekonsekwencje. Zastosowane kryterium morfologiczne daje pewność, że zgromadzony materiał językowy stanowi możliwie kompletny zbiór jednostek o wspólnym pochodzeniu. Diachroniczna obserwacja poszczególnych rodzin wyrazowych pozwala nie tylko na śledzenie przyrostu czy ubytku słownictwa polskiego, ale również na dostrzeżenie zmian znaczeń poszczególnych wyrazów oraz ich morfemów. Zaproponowana analiza diachroniczna ukazuje także rozszczepienie semantyczne rdzeni wewnątrz jednego gniazda (dyfuzyjność semantyczną rdzenia).

W kolejnych rozdziałach przedstawię możliwie kompletny zbiór polskich wyrazów opartych na prasłowiańskich rdzeniach mentalnych: **mn-*, **mysl-*, **um-*, **věd-*, **zn-*. Podam liczebność wyrazów w poszczególnych gniazdach morfologicznych oraz scharakteryzuję ich trwałość. Omówię cechującą dany rdzeń potencję słowotwórczą i postaram się wykazać prawidłowości zachodzące pomiędzy modelami słowotwórczymi derywatów a rozciągłością czasową, w której są one notowane w języku polskim. Spróbuję również sprawdzić, czy zebrane dane językowe (ich rozkład empiryczny) podlegają statystycznemu rozkładowi normalnemu.

Statystyczny rozkład normalny (inaczej nazywany rozkładem Gaussa-Laplace'a) jest jednym z najważniejszych teoretycznych rozkładów prawdopodobieństwa (BREMER, 2010). Odnosi się on do sytuacji, w której nie występują znaczne odchylenia od średniej, a dodanie nowych danych nie wpływa na zmianę opisującej rozkład krzywej dzwonowej widocznej na histogramie. W celu sprawdzenia normalności badanej grupy wyrazów posłużono się statystycznym testem Shapiro-Wilka (STANISZ, 2006). Otrzymany za pomocą wspomnianego testu poziom istotności p pozwala ocenić, czy poddane analizie dane charakteryzują się wspomnianym rozkładem normalnym. Jeśli otrzymana w teście Shapiro-Wilka wartość poziomu istotności $p < 0,05$, wynik badania jest istotny statystycznie. Jest to równoznaczne z odrzuceniem hipotezy zerowej potwierdzającej, że badany rozkład jest rozkładem normalnym. Jeżeli dana zmienna charakteryzuje się rozkładem normalnym, czyli nie jest istotna ($p \geq 0,05$), to podlega dalszym analizom statystycznym, takim jak test t-studenta, chi-kwadrat lub Fishera-Snedecora (BALICKI, MAKAC, 2007: 71—78, 96). Wszystkie statystyczne spostrze-

zenia zostały oparte na badaniach wykonanych za pomocą programu *Statistica* 8.0. Do pozostałych analiz ilościowych posłużyły programy *Origin* 9.0 oraz *Excel* 2010.

Sposób ekscerpacji wyrazów oraz zasady formalne tworzenia „historycznych gniazd słowotwórczych”, nazywanych w dalszej części pracy gniazdami morfologicznymi (termin za: WOLIŃSKA, 1994a: 66), przedstawię w kolejnym podrozdziale po zaprezentowaniu charakterystyki metody gniazdowej w językoznawstwie.

Charakterystyka metody gniazdowej

Metodę gniazdową zaproponowali w latach 70. XX wieku rosyjscy językoznawcy generatywni. Stworzony przez S.K. SZAUMIANA i P.A. SOBOLEWĄ model tzw. gramatyki aplikatywnej w centrum zainteresowań stawiał strukturę systemu słowotwórczego i reguły tworzenia słów. Gniazdo słowotwórcze miało ilustrować typ i jakość relacji słowotwórczych łączących wyrazy: „Gniazdo słowotwórcze to uporządkowany zbiór relacji motywacyjnych pomiędzy wyrazami gniazda, przy czym bliskość znaczeniowa tychże wyrażona jest w sposób oczywisty poprzez obecność alloform tego samego morfemu rdzennego w każdym słowie” (GINZBURG, 1972: 146, za: OLEJNICZAK, 2003: 13).

Zespół językoznawców rosyjskich pod kierownictwem N. TICHONOWA doprecyzował pojęcie gniazda wyrazowego, nazwanego później gniazdem słowotwórczym: „Gniazdo to ogół słów o wspólnym rdzeniu (pokrewnych). [...] Pokrewieństwo słów tworzących gniazdo polega na ich bliskości znaczeniowej. [...] Zewnętrznym sygnałem (lub wyrazem) więzi znaczeniowej słów pokrewnych jest rdzeń” (TICHONOW, 1978: V, za: OLEJNICZAK, 2003: 14).

Wydany w 1978 roku rosyjski słownik gniazdowy liczący ok. 3300 haseł był pierwszym dziełem leksykograficznym, w którym gniazda słowotwórcze przedstawiono jako złożone jednostki systemu słowotwórczego. Opublikowany w latach 80. XX wieku kolejny słownik pod redakcją TICHONOWA (1985) zawiera obszerny wstęp teoretyczno-metodologiczny stanowiący kompletny opis metody gniazdowej.

W polskim językoznawstwie metoda ta pojawiła się dzięki rusycystom z Uniwersytetu Śląskiego, którzy zastosowali ją w badaniach kontrastywnych. Przy użyciu opisu gniazdowego porównano słownictwo polskie i rosyjskie (JOCHYM-KUSZLIKOWA, 1982; FRAS, 1985). Dostrzeżono również przydatność tej metody w badaniach nad homonią i polisemią (JADACKA, 1987b; JOCHYM-KUSZLIKOWA, 1986; CZERNECKA, 1986; STAWNICKA, 1991a, 1991b). W latach 70. XX wieku w Warszawie z inicjatywy Jadwigi PUZYNYNY powstał zespół słowotwórczy, który stworzył *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* (skrót: SGS). Choć polski słownik wzorowany był na dwutomowym dziele TICHONOWA (1985), wprowadzał kilka modyfikacji. Zespół SGS poradził sobie z największym problemem słowotwórstwa słowiańskiego, czyli

wielomotywacyjnością oraz motywacją wzajemną i równoległą. Dzięki wprowadzeniu zasady „jedno znaczenie — jedno gniazdo” udało się polskim badaczom uniknąć komplikacji w strukturze gniazda i stworzyć prosty, przejrzysty i konsekwentny zbiór haseł. Wprowadzono jeszcze kilka mniejszych zmian w sferze zapisu symbolicznego operacji derywacyjnych oraz kolejności derywatów w gnieździe.

Zanim z językoznawstwa rosyjskiego dotarła do polskich badań metoda gniazdowa o potrzebie badania relacji między wyrazami w więcej niż dwuelementowych grupach pisał Józef WIERZCHOWSKI (1959: 224, 226):

Nie zawsze to, co zwykło się nazywać formacją pochodną, powstaje później niż tak zwana formacja podstawowa. Wyraz nie pochodzi od wyrazu, ale raczej wyrazy powstają na wzór już istniejących [...]. [...] wyrazy należące do tej samej grupy proporcjonalnych relacji wzajemnie się definiują [...]. [...] nie idzie tu o pełne definiowanie, lecz wskazywanie na niektóre tylko, nie wszystkie, cechy fragmentu rzeczywistości, do którego odnosi się dany wyraz.

Więcej szczegółowych informacji na temat rozwoju badań słowotwórstwa gniazdowego w językoznawstwie sławistycznym można znaleźć w artykule Moniki OLEJNICZAK *30 lat słowotwórstwa gniazdowego (rys historyczny)* (OLEJNICZAK, 2003: 12—28) oraz w rozdziałach wstępnych książek Ludwika JOCHYM-KUSZLIKOWEJ (1983), Mirosława SKARŻYŃSKIEGO (1985) czy Hanny JADACKIEJ (1995). Zaprezentowane w tej części książki informacje na temat metody gniazdowej ograniczają się do wskazania ważnych dla polskiego językoznawstwa momentów rozwoju metody oraz pokazania kilku kluczowych zagadnień, którymi zajmuje się słowotwórstwo gniazdowe.

Konstruowane w dalszych, analitycznych rozdziałach pracy gniazda morfologiczne ukazują zmieniającą się w historii języka realizację modelu gniazda i — co za tym idzie — różnice w stopniu i sposobie wypełniania modelu słowotwórczego. Przyjęta w pracy hipoteza badawcza mówi, że przekształcenia morfologiczne oraz zmiany semantyczne formacji będących bazami derywacyjnymi silnie oddziałują na siebie. Być może to właśnie zmiany znaczenia wyrazów wywołują dezintegrację oraz rozpad formalny i semantyczny gniazda. O przydatności i wadze badań gniazdowych w historii języka pisze Olga WOLIŃSKA (1994a: 64—65):

[...] nawet gdyby byłyby to informacje fragmentaryczne z powodu stosowania tej metody w dość ograniczonym zakresie, stanowiłyby wartościowe uzupełnienie wiedzy o słowotwórstwie historycznym. [...] Nawet bardzo pobieżne przyjrzenie się strukturze i zasobności kilku gniazd w historii pokazuje cechy rozwoju derywacji trudno uchwytnie przy zastosowaniu innych metod opisu.

Zastosowanie metody synchronicznej w badaniach diachronicznych wiąże się ze zmianą pewnych założeń, które wynikają z charakterystyki badanego materiału językowego. Główną zasadą w konstrukcji gniazd synchronicznych jest oparcie ca-

łego gniazda na niemotywowanym wyrazie bazowym. Regułę, że „wszystkie słowa w gnieździe muszą mieć wspólny element znaczenia we współczesnym języku” (TICHONOW, 1978: V, za: OLEJNICZAK, 2003: 14) już w latach 70. XX wieku wyznaczył TICHONOW. Przy budowaniu gniazd morfologicznych ta podstawowa dla synchronicznego opisu gniazdowego zasada zostaje złamana. Centrami gniazd morfologicznych, jak wskazuje ich nazwa, są morfemy rdzenne wyrazów. Rdzeń jako najważniejszy element morfologiczny wyrazu jest „nosicielem podstawowego znaczenia wyrazu, włącza go w odpowiednie pole semantyczne i decyduje o przynależności do określonej rodziny wyrazowej” (MOSZYŃSKI, 2006: 240).

Jak zostało wspomniane, wybór etymonu na centrum gniazda wynika z charakteru badanego materiału językowego. Pokazanie ewolucji znaczeń wyrazów możliwe jest dzięki rozpoczęciu analiz od semantyki pnia słotwórczego, z którego genetycznie wywodzą się badane leksemy. Dotarcie do wspólnego, praindoeuropejskiego początku wyrazów niemotywowanych z dzisiejszego punktu widzenia, a tym samym udowodnienie łączności z tym rdzeniem ich obecnie zleksykalizowanej formy, to tylko jedna z korzyści zastosowania analizy gniazdowej w badaniach dawnej polszczyzny. Podsumowując, odrzucenie podstawowego założenia synchronicznej analizy gniazdowej staje się atutem tej metody w badaniach diachronicznych.

Krystyna DŁUGOSZ-KURCZABOWA (2003: 5, 2008: VI) zaproponowała, aby podstawowe elementy morfologiczne wyrazów określać mianem *etymonu*. Termin ten stosuję również w dalszej części pracy.

Analizy wyrazów oparte na ich budowie morfologicznej obecne są w badaniach historycznojęzykowych od zawsze, czego potwierdzeniem jest układ haseł w słownikach etymologicznych, a także innych pozycjach leksykograficznych (między innymi w *Słowniku języka polskiego* autorstwa Samuela Bogumiła Lindego). Ważnym słownikiem ukazującym procesy derywacyjne jest dzieło Deana S. WORTHA, Andrew S. KOZAKA oraz Donalda S. JOHNSONA. Wydany pod ich redakcją w 1970 roku słownik *Russian derivation dictionary* zawiera 10 935 rodzin wyrazowych, które zostały podzielone według morfemów rdzennych wyodrębnionych zgodnie z zasadami analizy diachronicznej.

Od kilku lat po metodę gniazdową coraz częściej sięgają też historycy języka. Na temat roli tej metody w badaniach diachronicznych kilka lat temu przekonująco wypowiedziała się Krystyna KLESZCZOWA (2007: 59—72):

Traktując gniazda słotwórcze nie jako cel studiów diachronicznych, a jako narzędzie w dociekaniach związanych ze zrozumieniem dynamiki słownictwa i prawideł w jego przekształcaniu się, może ono [słotwórstwo gniazdowe — K.W.] być traktowane jako cenna metoda badań historycznojęzykowych.

Na niesłuszne ograniczanie badań gniazdowych do słotwórstwa synchronicznego wskazuje również Olga WOLIŃSKA (1994a, 1994b). Jak tłumaczy badaczka, zebrany i pogrupowany tą metodą materiał językowy ułatwia przekrojowe badania

semantyczne. Większość prac pisanych w nurcie gniazdowym koncentruje się na wytyczeniu kategorii słowotwórczych oraz grupowaniu wykładników morfologicznych każdej z nich. Podejście gniazdowe umożliwia również badanie słowotwórczych procedur formalnych, ich charakteru, zasięgu oraz ograniczeń. Ponadto metodę gniazdową można traktować jako narzędzie pomagające uporządkować formacje wyrazowe do dalszych obserwacji językowych.

Zasady konstrukcji gniazd morfologicznych

Opis gniazdowy, jak pisałam wcześniej, to metoda badań językowych, którą stosuje się przy obserwacji związków formalno-semantycznych między wyrazami. W językoznawstwie synchronicznym taką relację wyrazową określa się mianem „żywej” (JADACKA, 1995: 9). Wynika to z faktu, że opis związków motywacyjnych między słowami wyjaśniany jest w odniesieniu do jednego poziomu czasowego. Metoda gniazdowa oprócz obserwacji słowotwórczych pozwala na wiele konkluzji o ściśle semantycznym charakterze. Językoznawstwo opisowe stosuje opis gniazdowy głównie do wyjaśniania wspomnianej motywacji między wyrazami (szczególnie motywacji wzajemnej czy wielomotywacyjności). Z kolei językoznawstwo diachroniczne stara się przy użyciu tej samej metody prześledzić drogi rozwoju wyrazów. Badania historyczne skoncentrowane na budowie słowotwórczej wyrazów odślaniają nierzadko ciekawe i zaskakujące relacje semantyczne, w które uwikłany był wyraz podczas swojej żywotności w języku. Co więcej, w diachronii obserwacja zależności strukturalno-semantycznych za pomocą metody gniazdowej nie ogranicza się do derywatów powstałych od wspólnej podstawy słowotwórczej — co jest zadaniem językoznawstwa synchronicznego — ale obejmuje wyrazy o wspólnym zrekonstruowanym praindoeuropejskim rdzeniu, dzięki czemu w badaniach diachronicznych spektrum analizy jest szersze. Na podstawie takiego oglądu rozwoju słownictwa można wykazać, że niektóre wyrazy, choć powstałe z jednego rdzenia, rozwijają się oddzielnie.

Jak zostało powiedziane, metoda gniazdowa w badaniach historycznojęzykowych umożliwia porównywanie zmieniającego się inwentarza słowotwórczych elementów językowych, pozwala także na śledzenie rozwoju znaczeń poszczególnych wyrazów znajdujących się w gnieździe (synchronicznie rozumianym jako rodzina słowotwórcza).

Ze względu na charakter rdzenia gniazda morfologiczne dzieli się na gniazda o rdzeniu zwartym oraz gniazda o rdzeniu dyfuzyjnym. Określenie typu rdzenia staje się punktem wyjścia do dalszych badań, które mają już charakter semantyczny.

Pierwszy raz na dyfuzyjność semantyczną rdzenia wyrazów zwróciła uwagę Olga WOLIŃSKA. Przyczynę zróżnicowania znaczeń jednego leksemu tłumaczy badaczka różnorodnością semantyczną jego prasłowiańskiego pierwiastka. Zagadnie-

nie to zostało omówione przez WOLIŃSKĄ w artykule *Przekształcenia semantyczne i strukturalne w gnieździe słowotwórczym z centrum „kazać”* (1994a). Z analiz autorki wynika, że bogactwo semantyczne rdzenia prasłowiańskiej formy **kazati* umożliwiło powstanie trzech leksemów *kazać* o odrębnym znaczeniu: 1. ‘umożliwić widzenie, oglądanie, dać widzieć’, 2. ‘mówić, powiadać, głosić’, 3. ‘rozkazywać, polecać’. Zróżnicowanie semantyczne derywatów, takich jak *pokazać, ukazać, przekazać, wykazać, rozkazać, zakazać*, odbija genetyczną wieloznaczność podstawy. Jak wyjaśnia WOLIŃSKA, o dyfuzyjności w gnieździe morfologicznym możemy mówić, „jeżeli w procesie derywacji pojawiają się nowe znaczenia leksykalne (w granicach jednolitego określonego znaczenia)” (WOLIŃSKA, 1994a: 41).

Analizę gniazdową zastosowała również Krystyna KLESZCZOWA, zajmując się charakterystyką semantyczną XVI-wiecznych derywatów prasłowiańskiego czasownika **katati* ‘toczyć, walcować, gnieść’ (pol. *katować*) oraz kilku innych wyrazów, między innymi *kraść, kpić, pilić* (pol. *pilnować*) (KLESZCZOWA, 2007: 59–72). Ogólne uwagi na temat opisu gniazdowego zamieściła KLESZCZOWA w książce zatytułowanej *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja* (2003). Można powiedzieć, że spostrzeżenia językoznawczyń z katowickiego ośrodka uniwersyteckiego pokazały możliwość jeszcze szerszego, bo diachronicznego, zastosowania badań gniazdowych i otworzyły tę metodę na historyczny materiał językowy. Idea gniazd diachronicznych znalazła kontynuację w pracach Barbary MITRENGI (2009, 2010a, 2010b).

W 2012 roku został opublikowany artykuł Ewy WOŹNIAK na temat zmian w organizacji gniazda słowotwórczego z przymiotnikami *rozpaczny, rozpaczliwy, zrozpaczony*. WOŹNIAK nie stosuje graficznej postaci gniazda, rodzina słowotwórcza jest dla niej jednak nadrzędną jednostką porządkującą zgromadzony materiał językowy. Dodatkowo bardzo wnikliwe analizy semantyczne leksemów spokrewnionych genetycznie z przymiotnikiem *rozpaczliwy* służą WOŹNIAK do zrekonstruowania funkcjonującego w polszczyźnie od XV do XX wieku rozumienia pojęcia ROZPACZY.

Gniazda słowotwórcze to zbiory derywatów jednordzennych o wspólnym jądrze morfologicznym uporządkowane w układach odzwierciedlających ich aktywność derywacyjną. Tworzą one zhierarchizowaną strukturę, której elementami są pasma formacji o analogicznej relacji do centrum i takiej samej wartości kategorialnej. Analiza gniazda polega na opisaniu jego nasycenia, aktywności derywacyjnej jego elementów oraz charakterystyce semantycznej jego zawartości. Przy konstruowaniu gniazd morfologicznych stosuje się te same zasady, które wypracowało językoznawstwo opisowe dla synchronicznych gniazd słowotwórczych. W gniazdach morfologicznych derywaty hierarchizuje relacja pochodności słowotwórczej, która decyduje o ich położeniu na kolejnych taktach derywacyjnych gniazda. Wszystkie elementy budowy morfologicznej derywatów wydziela się optycznie, aby związki pochodności występujące między wyrazami były bardziej widoczne. Służą temu różne znaki graficzne: na przykład prefiksy i sufiksy oddziela się od podstawy słowotwórczej za pomocą łącznika, formanty paradygmatyczne zapisywane są w nawiasach okrągłych, morfemy związane — tzn. niewystępujące samodzielnie, stanowiące część leksemu

(GRZEGORCZYKOWA, LASKOWSKI, WRÓBEL, red., 1984: 310) — oddzielane są od podstawy ukośną kreską, brak pewnej części niefleksyjnej derywatu w stosunku do podstawy wyrazu sygnalizuje natomiast znak < >. Ponadto operacje słowotwórcze zapisuje się symbolami literowymi zgodnie z wypracowaną przez językoznawstwo synchroniczne nomenklaturą (skrótów łacińskich nazw części mowy)² i umieszcza w kolumnie po prawej stronie gniazda. Symbole te pokazują, jaką częścią mowy jest derywat i w ilu taktach derywacyjnych powstał, licząc od centrum gniazda. Na przykład zapis V,V,V,S przy derywacie *zapominacz* informuje, że jest to rzeczownik (ostatnia litera ciągu — S), który powstał w wyniku derywacji od czasownika (V ← S), który to z kolei jest formą dwukrotnie prefigowaną (*mnieć* V → *po/mnieć* V,V → *za-pomnieć* V,V,V → *zapomin-acz* V,V,V,S). Przy złożeniach zapis łańcucha derywacyjnego jest nieco bardziej skomplikowany. W nawiasie ze znakiem plusa + umieszcza się symbol części mowy dodanej do podstawy gniazda, a poza nawiasem zapisuje się symbol nowo powstałej części mowy, na przykład *woln-o-mysłny* (Ad+)V,Ad.

Poszczególne stopnie pochodności (wyznaczone przez takty derywacyjne) ułożone zostały zgodnie z przynależnością do kategorii części mowy. Przyjmuje się następującą kolejność: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, przysłówki, liczebniki, zaimki, spójniki. Nadrzędną zasadą porządkującą wyrazy jest układ alfabetyczny.

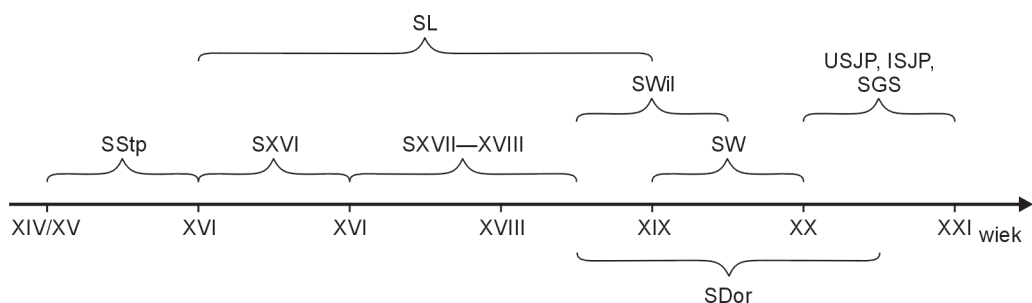
Derywaty, które mają taki sam zapis symbolowy, za SOBOLEVA (1971) uważa się za powstałe według tego samego modelu słowotwórczego. Bazą gniazda morfologicznego jest morfem rdzenny. W gniazdach zawierających diachroniczny materiał językowy prasłowiański morfem bazowy zapisuje się z gwiazdką, ponieważ przyjmuje się jego zrekonstruowaną postać. Odmienne realizacje rdzenia prasłowiańskiego są widoczne w poszczególnych polskich leksemach zamieszczonych w gnieździe. Ponadto wszystkie leksemy w gnieździe morfologicznym zostały zróżnicowane graficznie ze względu na przedział czasowy, w którym występowały w języku polskim. W kolejnych taktach derywacyjnych **pogrubieniem** oznacza się wyrazy, które zachowane są od okresu staro- i średniopolskiego do dnia dzisiejszego; wyrazy wprowadzone do polszczyzny w połowie XVIII wieku zapisuje się WERSALIKAMI; te zaś, które wyszły z użycia, wyróżniono *kursywą*. Za wyrazy wymarłe uznaje się w pracy te jednostki językowe, które nie są notowane w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego*, lub takie, które zostały w nim zarejestrowane z kwalifikatorem *przestarzały*. W przypadku gdy leksem występujący w USJP posiada kwalifikator *książkowy*, korzystając z *Narodowego Korpusu Języka Polskiego* PWN (NKJP) oraz własnej kompetencji językowej, sama rozstrzygam, czy taki wyraz zaklasyfikować jako wymarły, czy nadal obecny w polszczyźnie i w związku z tym oznaczony pogrubieniem.

² Wykaz symboli oraz rozwinięcia ich skrótów: Ad — adiectivum (przymiotnik), Adv — adverbium (przysłówek), M — modulans (np. morfem *nie* w przeczeniach), N — numerale (liczebnik), O — element obcy w derywacie (bez charakterystyki kategoryjnej), P — praepositio (przimek), Pr — pronomen (zaimek), S — substantivum (rzeczownik), V — verbum (czasownik). Dodatkowo w gnieździe morfologicznym umieszczam spójniki: skrót C — conjunction. Inne oznaczenia stosowane w gniazdach to: * — derywat onomazjologiczny, S — temat supletywny, BD — brak derywatów.

Dodatkowym elementem gniazd morfologicznych, który zaproponowałam w książce, są skrócone definicje leksykograficzne przy wyrazach, które obecnie wyszły już z użycia. Zamieszczenie ich miało zapewnić czytelnikowi większy komfort podczas lektury, dzięki definicjom można bowiem zweryfikować tok prowadzonych w książce analiz bez sięgania do słowników dawnej polszczyzny, aby zaznajomić się z semantyką wymarłych słów. Definicje, które zaproponowałam, dotyczą takich leksemów, jak *myśliwy* ‘człowiek skłonny do rozmyślań, melancholijny’, *rozmyślacz* ‘ten, kto się długo zastanawia’, *wymysł* ‘wynalazczość, spryt’ i innych.

Materiał językowy

Zgromadzony w rozprawie diachroniczny materiał językowy pochodzi głównie z historycznych słowników języka polskiego (termin za: ŻMIGRODZKI, 2003: 25): *Słownika staropolskiego* (SStp), *Słownika polszczyzny XVI wieku* (SXVI), *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (SXVII—XVIII). W celu zgromadzenia jak największej liczby wyrazów opartych na interesujących mnie pięciu prastłowiańskich rdzeniach: *mn-, *mysl-, *um-, *věd-, *zn- poza słownikami historycznymi korzystałam także ze słowników ogólnych: *Słownika języka polskiego* — tzw. słownika warszawskiego (SW), *Słownika języka polskiego* — tzw. słownika wileńskiego (SWil), *Uniwersalnego słownika języka polskiego* (USJP), *Innego słownika języka polskiego* (ISJP), *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* pod red. Mirosława Skarżyńskiego (SGS). Słownictwo ekscerpowałam również ze słowników, których nie da się jednoznacznie przyporządkować do jednego ze wspomnianych typów. Pewnego rodzaju „hybrydami” są w leksykografii *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (SL) oraz *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (SDor). Zakres słownictwa, które rejestrują wykorzystane w pracy słowniki, został zaprezentowany na poniższej osi czasu (rysunek 1).



Rysunek 1. Zakres czasowy słownictwa, które rejestrują wykorzystane w pracy słowniki historyczne (SStp, SXVI, SXVII—XVIII, SL, SDor), dawne słowniki ogólne (SL, SWil, SW, SDor) oraz współczesne słowniki ogólne (USJP, ISJP, SGS)

Znaczenia wyrazów wyekscerpowanych ze wszystkich wymienionych słowników przyjmuję zgodnie z ich definicjami leksykograficznymi, gdyż zadaniem niniejszej pracy nie jest weryfikacja semantyki wyrazów. Ilustrację materiałową zamieszczoną w słownikach (dawnych i współczesnych) wykorzystuję jako korpus tekstów³.

W związku z tym, że materiał badawczy pochodzi głównie ze słowników historycznych, możliwe jest, że książka nie zawiera pełnego zasobu wyrazów dawnych z badanego obszaru znaczeniowego. Słowniki historyczne, choć zachowują dbałość opisu naukowego, nie są wolne od luk i błędów. Na wspomniane niedoskonałości ma wpływ charakter prac leksykograficznych. Wymienione wyżej leksykony są opracowaniami słownictwa dawnego, których dokonali współcześni badacze. Nie należy wątpić, że zespoły leksykologów pracujących w kartotekach słowników w efekcie wieloletnich analiz starych tekstów nabyły doskonałe wyczucie językowe, nic jednak nie może się równać z kompetencją językową użytkownika języka danej epoki. Ta perspektywa oglądu dopuszcza wystąpienie w słownikach pewnych przeoczeń, które jednak nie powinny przekreślać zalet dostępnego materiału językowego. Dla historyków języka użyteczność opisów słownikowych wydaje się duża. Nawet mając świadomość wad słowników, choćby takich, jak nadużywanie definicji synonimicznych, które prowadzą do powstawania błędnych kół (por. WALCZAK, 1995), warto się nimi posługiwać. Radosław PAWELEC, pisząc na temat danych słownikowych jako podstawie do formułowania wniosków na temat zmian semantycznych, przyznaje:

Zaletą dawnych słowników jest stosunkowo niewielki stopień formalizacji opisu. Z pewnością dla wielu dzisiejszych leksykografów zabrzmiałoby to zaskakująco, ale z punktu widzenia badań nad historią języka różnorodne uwagi o aspektach aksjologicznych słowa, stopniu jego przyswojenia, walorach stylistycznych — często nie mieszczące się w założonej z góry sztywnej strukturze hasła — są bardzo interesujące (PAWELEC, 2003: 40).

Do tej pory ukończono zaledwie jeden słownik o charakterze historycznym: *Słownik staropolski* (ukończony w 2003 roku). Trwają prace nad *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* (tom 36. został dotychczas opracowany do haseł *Rozat* — *Roztyrkość*) oraz nad *Słownikiem języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*. Głównym problemem hamującym prace nad wspomnianymi, nieukończonymi słownikami jest czasochłonność opisu leksykograficznego. Nie bez znaczenia pozostają również trudności związane z pozyskiwaniem funduszy na prowadzenie prac przy gromadzeniu i merytorycznym opracowywaniu dawnych wyrazów.

³ Por.: „Praktyka pokazuje ponadto, że dokumentacyjne słowniki naukowe coraz częściej służą jako korpusy tekstów, tzn. stają się podstawą materiałową różnego rodzaju prac naukowych, przy czym badacze zainteresowani są przede wszystkim przykładami, które wynotowują i poddają reinterpretacji lub tylko powtórnemu sortowaniu wyselekcjonowanego (pod)korpusu przykładów” (ŻMIGRODZKI, 2005: 8).

Słownik języka polskiego autorstwa Samuela Bogumiła Lindego jest przykładem słownika tworzonego przez użytkownika większej części rejestrowanych w słowniku leksemów. Autor odnotował w słowniku wyrazy polskie od XVI wieku do czasów jemu współczesnych, czyli do przełomu XVIII i XIX wieku. Z racji umieszczenia w słowniku bogatej ilustracji materiałowej zaopatrzonej w lokalizacje (skrót nazwiska autora, tytuł dzieła i numer strony) słownik Lindego postrzegany jest jako dzieło naukowe. Omawiany słownik pozostaje niezwykle cennym przedmiotem badań historycznojęzykowych również ze względu na zamieszczone w nim słownictwo dawne (MATUSZCZYK, 2006). Część wyrazów odnotowanych przez Lindego rejestrują również *Słownik staropolski* oraz *Słownik polszczyzny XVI wieku*.

Zasób słownictwa zgromadzonego w trzech wymienionych słownikach (SSStp, SXVI, SL) obejmuje swoim zasięgiem okres od przełomu XIV/XV wieku po wiek XIX. Szczegółowo opracowany został zwłaszcza język wieków XV i XVI (SSStp, SXVI). Jeśli chodzi o wiek XVIII, to — wykorzystując słownik autorstwa Lindego oraz *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego — można skonstruować w miarę pełny obraz polskiej leksyki tego okresu. Jednak wiek XVII oraz pierwsza połowa wieku XVIII nadal wymagają uzupełnienia. Częściowo stan języka polskiego z okresu wojen Polski ze Szwedami, Turkami i Kozakami rejestruje *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (teksty z lat 1601—1750). Prace nad słownikiem trwają jednak od lat 50. XX wieku, a jak dotąd opublikowano jedynie niewielką część haseł opracowanych w większości przypadków i tak tylko w załączku. *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* jest słownikiem dostępnym online (<http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl>). Projekt słownika zrodził się z potrzeby wypełnienia luki między *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* a *Słownikiem języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (SIEKIERSKA, 1998: 82—90). Podstawę materiałową dla SXVII—XVIII stanowi dwutomowy *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska* (wydany w latach 1965—1973). Jak podają redaktorzy we wstępie do SXVII—XVIII, porównanie materiału zawartego w 2. zeszycie 1. tomu słownika z zasobem istniejących słowników ukazuje ogromną potrzebę opracowania leksyki XVII i XVIII wieku. Spośród 403 zaprezentowanych haseł 122 nie pojawia się w żadnym z polskich słowników. Są to takie wyrazy, jak *abbacyja* ‘opactwo’, *abdykactwo* ‘abdykacja’, *ablegować* ‘odprawiać, oddalać, wyganiać’ itp. *Słownik staropolski* notuje tylko 20 z zawartych w zeszycie haseł, przy czym 2 w innych znaczeniach (*abrys* ‘plan, projekt, zapis’, *abślag* — *abszlag* ‘ozdoba stroju’). *Słownik polszczyzny XVI wieku* wraz ze zgromadzoną w Toruniu kartoteką nieopublikowanych dotąd uzupełnień ma 105 wspólnych haseł z SXVII—XVIII. *Thaesaurus* Knapiusza notuje ich tylko 39, głównie są to wyrazy najpospolitsze, jak *ach*, *agrest*, *akacyja*. Niewiele więcej, bo tylko 38 wspólnych haseł ma SXVII—XVIII ze *Słownikiem języka Jana Chryzostoma Paska*. Oczywiście wszystkie wyrazy użyte przez Paska wchodzą do zasobu leksyki SXVII—XVIII, pozostaje jednak rozległa część słownictwa, której słownik ten nie rejestruje. Słownik Lindego notuje 144 hasła wspólne SXVII—XVIII. Jest to nieco mniej niż 1/3, z czego 36 wyrazów nie ma żadnej ilustracji materiałowej,

a więc pochodzą one zapewne z języka współczesnego Lindemu. Ponadto zauważono brak w słowniku Lindego takich wyrazów, jak *absolutyzm*, *administrator*, *alarm*, *album* (choć notowane są w SXVI) i innych. Można wywnioskować, że Linde odczuwał jeszcze obcość zapożyczeń, które licznie pojawiały się w polszczyźnie XVII i XVIII wieku. *Słownik języka polskiego* tzw. warszawski pod red. Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego zawiera 247 wspólnych haseł z 2. zeszytem 1. tomu SXVII—XVIII, natomiast *Słownik języka polskiego* pod redakcją Doroszewskiego — 189, a więc prawie połowę z nich. Przytoczone zestawienie danych przygotowane na podstawie *Historii słownika* opublikowanej na stronie internetowej słownika (<http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl>) pokazuje, że stulecia XVII i XVIII wieku stanowiły podstawę tworzenia się współczesnego słownictwa polskiego z całym jego bogactwem słotwórczym i dużą liczbą wyrazów zapożyczonych, dlatego opracowanie leksyki tamtych wieków jest sprawą ważną i konieczną.

Za najlepsze źródło dokumentujące polszczyznę 2. połowy XVIII wieku, cały wiek XIX oraz 1. połowę XX wieku uznaje się wspomniany *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego. Oparte na nim zarówno metodologicznie, jak i materiałowo, są dwa kolejne słowniki ogólne: *Słownik języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka (SJPSz) oraz *Mały słownik języka polskiego* pod red. Stanisława Skorupki i in. (MSJP). Ze słownika pod redakcją Doroszewskiego korzystano też przy tworzeniu słowników specjalistycznych, między innymi *Słownika wyrazów bliskoznacznych* i *Słownika frazeologicznego* (oba pod redakcją Stanisława Skorupki).

Kolejnym słownikiem, który został wykorzystany podczas zbierania materiału językowego do niniejszej książki, jest *Słownik języka polskiego* pod red. Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego, tzw. słownik warszawski (SW). Mimo iż zamieszczona w nim dokumentacja materiałowa jest uboga i w większości stanowią ją przedruki ze słownika Lindego, korzystałam z SW ze względu na odnotowane w nim słownictwo dialektalne, terminologiczne, a także przestarzałe.

Drugim słownikiem, wtórnym wobec słownika Lindego, jest *Słownik języka polskiego* — tzw. wileński (SWil). Autorami tej zbiorowej pracy są Aleksander Zdanowicz, Michał Bohusz Szyszko, January Filipowicz, Walerian Tomaszewicz, Florian Czepieliński oraz Wincenty Korotyński. Wspomniany słownik jest często krytykowany za niski poziom naukowości, należy jednak docenić umieszczone w nim XIX-wieczne kresowizmy i tzw. słownictwo wielkich romantyków. Choć ilustracja materiałowa jest bardzo niewielka i ograniczona jedynie do podawania kolokacji, to w dwutomowym dziele udało się redaktorom zamieścić dwa razy więcej wyrazów niż Lindemu w siedmiu tomach (ok. 110 tysięcy). Bogdan WALCZAK (1991) zwraca uwagę, że słownik ten z założenia miał mieć charakter praktyczny, a nie naukowy, co usprawiedliwia nierozbudowaną dokumentację źródłową zamieszczonych w nim cytatów.

Krytycznie opracowane słownictwo dawne wyekscerpowane ze wszystkich wyżej wymienionych słowników stanowi materiał językowy, który połączyłam ze zbiorem leksemów zarejestrowanych w *Słowniku gniazd słotwórczych współ-*

czesnego języka ogólnopolskiego pod red. Mirosława Skarżyńskiego (SGS). W ten sposób powstała struktura, która ma za zadanie ukazać całe możliwie dostępne do zrekonstruowania słownictwo polskie o znaczeniu mentalnym, zarówno współczesne, jak i dawne. Zamieszczone w SGS artykuły hasłowe zostały opracowane na bazie *Małego słownika języka polskiego* pod red. Stanisława Skorupki, Haliny Auderskiej i Zofii Łempickiej (MSJP), derywaty natomiast dodatkowo pochodzą z SDor oraz *Słownika języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka (SJPSz). Analizowane przeze mnie słownictwo współczesne zostało również pozyskane z *Uniwersalnego słownika języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza (USJP) oraz *Innego słownika języka polskiego* opracowanego pod red. Mirosława Bańki (ISJP).

Na bazie całego zgromadzonego słownictwa w kolejnych rozdziałach pracy zbudowane zostały gniazda morfologiczne. Użyty w gniazdach materiał leksykologiczny wydaje się odpowiedni i wystarczający. Jak wyjaśnia Piotr WIERCHOŃ (2010: 58):

[...] dla ustalenia proporcji pomiędzy danymi modelami słowotwórczymi wybór tak ustalonego materiału jest ze wszech miar korzystny. Można bowiem domniemywać, że opis systemu słowotwórczego dokonany na podstawie słownika ogólnego, wraz z niezbędnymi uzupełnieniami redakcyjnymi, będzie się w dużej mierze pokrywał z rzeczywistością tekstową. W tym sensie pobranie materiału słownikowego jest rozwiązaniem dogodnym i racjonalnym. Dogodnym, ponieważ tak ujęty materiał pozwala dokonać weryfikacji kształtu zaproponowanych gniazd słowotwórczych. Racjonalnym, gdyż samodzielna ekscerpca derywatów z tekstów zajęłaby wiele czasu.

Kolejne badawcze rozdziały książki są zbudowane symetrycznie. Na początku każdego rozdziału umieściłam informacje etymologiczne na temat jednego z pięciu prasłowiańskich rdzeni: *mn-, *mysl-, *um-, *věd-, *zn-, następnie — w głównej części pracy — zaprezentowałam samodzielnie sporządzone, autorskie diachroniczne gniazda słowotwórcze (nazywane dalej gniazdami morfologicznymi), które stały się punktem wyjścia wszystkich dalszych analiz. Na końcu każdego rozdziału analitycznego rozprawy znajduje się podrozdział semantyczny, w którym omawiam wybrane zagadnienia. W części semantycznej rozdziału pierwszego analizuję między innymi wyraz *sumienie*, w rozdziale drugim wybrane nazwy wykonawców czynności mentalnych oraz nazwy rezultatów czynności i procesów mentalnych, w trzecim charakteryzuję wyrazy *umiejętność*, *wyrozumiały* i *zarozumiały*, w czwartym *wiedzieć*, *widzieć*, *bowiem*, *albowiem*, natomiast w piątym, ostatnim rozdziale analitycznym skupiam się między innymi na rozwoju znaczeń czasowników przedrostkowych *do-*znać oraz *wyznać*. Każdy z pięciu rozdziałów tworzy swego rodzaju całość, dlatego opatrzony jest osobnym, krótkim wprowadzeniem oraz podsumowaniem.

Informacje etymologiczne, na które powołuję się w pracy, są rezultatem badań sławistów oraz europeistów. Korzystam z wiedzy, która została zawarta w słownikach etymologicznych i w artykułach o takim charakterze. Główne słowniki etymologiczne, które zostały wykorzystane w pracy, to: *Słownik etymologiczny języka polskiego*

Aleksandra Brücknera (BRÜCKNER, 1927), *Etymologiczny słownik języka polskiego* Andrzeja Bańkowskiego (BAŃKOWSKI, 2000), *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego* Krystyny Długosz-Kurczabowej (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008), *Słownik etymologiczny języka polskiego* Wiesława Borysia (BORYŚ, 2005)⁴. W pracy nie wykorzystałam naukowego *Słownika etymologicznego* autorstwa Franciszka Sławskiego, ponieważ wszystkie badane przeze mnie wyrazy — *mniemać, myśleć, umieć, wiedzieć, znać* — rozpoczynają się od nieopracowanych we wspomnianym słowniku liter alfabetu (w słowniku, którego ostatni zeszyt ukazał się w 1982 roku, zostały opracowane hasła od *A* do *Łż*). Powołuję się jednak w pracy na inne dzieło Sławskiego — *Słownik prasłowiański* (SŁAWSKI, 1974—2001). Korzystam również z informacji na temat pochodzenia leksemów oraz pokrewieństwa form wyrazowych, które pojawiły się w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego.

⁴ Słowniki etymologiczne traktuję w pracy jako książki autorskie lub współautorskie, dlatego umieszczam je w bibliografii, rozpoczynając od nazwiska autora lub redaktora. Wybór takiego stanowiska potwierdzają skrócone zapisy bibliograficzne znajdujące się w tekście, np. BRÜCKNER, 1927. Rozwiązanie skrótów znajduje się w części rozprawy zatytułowanej *Wykaz wykorzystywanych w pracy słowników z ich skrótami*.

Rozdział 1

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu **mn-*

1.1. Wprowadzenie

Staropolskie czasowniki *mnieć* i *mniemać* oraz ich derywaty oparte są na prasłowiańskim rdzeniu **mn-*. Jest to zredukowana postać praindoeuropejskiego elementu **men-*, który w różnych postaciach morfologicznych zachował się do dziś. Wyrazy ze wspomnianym rdzeniem są obecne we wszystkich językach z grup powstałych po rozpadzie wspólnoty praindoeuropejskiej. Odmienna realizacja elementu **men-* wpływa na bogatą i różnorodną semantykę wyrazów z tym rdzeniem, z tego powodu rozdział zostanie rozpoczęty od przedstawienia informacji etymologicznych na temat pie. rdzenia **men-*.

Większość języków pochodzenia praindoeuropejskiego dziedziczy rdzeń, będący tematem tego rozdziału, w znaczeniu ‘myśleć’ lub ‘pamiętać’, np. cz. *mnít* ‘myśleć, przypuszczać’ (BORYŚ, 2011), słow. *mneti*, *mnim* ‘myśleć’ (BORYŚ, 2011), lit. *min-ti* ‘pamiętać’ (BAŃKOWSKI, 2000). Istnieje jednak kilka języków, w których rdzeń **men-* wykształcił odmienne znaczenie. Jednym z nich jest hetycki, w którym rdzeń **men-* odnosił się do mowy — por. het. *memma* ‘mówić’ (BORYŚ, 2005). Z kolei w języku starogreckim **men-* był elementem wyrazów oznaczających ‘szaleństwo’, np. gr. *μαίνομαι* ‘oszaleć, wściec się’ (PIOTROWSKA, 2004), co widoczne jest w polskich zapożyczeniach, m.in. *amnezja* od gr. *amnēstēō* ‘zapominam’, *demencja* od łac. *dementia* ‘szaleństwo, przytępienie umysłu, zanik pamięci’ (KOPALIŃSKI, 1967). W niektórych językach słowiańskich element **men-* wyraża natomiast ‘zapomnienie’, ‘świadomość’ oraz ‘mądrość’ (cz. *zapomenuti* ‘zapomnieć’, ros. *мудрость* ‘mądrość’). Sam tylko język polski posiada wyrazy z częstką **men-* wykraczające definicją poza sferę umysłową, np. *zapamiętane*, *bez opamiętania* ‘szalenie’; *bez pamięci* ‘szalenie’; *do niepamięci* ‘bardzo, ogromnie, szalenie’; *namiętność* ‘pasja, szal’;

maniak ‘szalenciec’; *mania* ‘szaleństwo, szal, zapał, obłąd’, *zapamiętalec* ‘człowiek zapamiętał; gwałtownik, narwaniec, pasjonat’¹) (SL). Szerzej zagadnienie rozszczepienia semantycznego etymonu *men- zostanie opisane w podrozdziale 1.2. Wszystkie polskie wyrazy ze wspomnianym członem przedstawione zostaną w gniazdowym ujęciu w podrozdziale 1.3, natomiast podrozdział 1.4 dotyczy będzie zagadnień związanych ze zmianą oraz stabilnością znaczeń wybranych derywatów staropolskich czasowników *mnieć* oraz *mniemać*.

1.2. Etymologia

Jak wspomniano we wprowadzeniu, staropolskie czasowniki *mnieć* i *mniemać* oraz wyrazy od nich pochodne wywodzą się z praindoeuropejskiego rdzenia *men-. Etymon ten na poszczególnych etapach rozwoju języków dzisiejszej Europy i części Azji uległ zróżnicowaniu zarówno pod względem barwy samogłosek rdzennych, jak i ich liczby. Przeobrażenia, które się w nim dokonały, miały wpływ na znaczenie, które wnosił on do poszczególnych wyrazów. Zanim jednak przedstawione zostaną zagadnienia semantyczne, warto szczegółowo omówić samą postać morfologiczną rdzenia. Studia komparatystyczne dostarczają solidnych dowodów na to, by uznać, że 3 osobne prasłowiańskie rdzenie: *mn-, *mysl- oraz *um- mają wspólnego indoeuropejskiego przodka. Badania nad pochodzeniem wyrazów pozwalają sądzić, że wspomniane prasłowiańskie rdzenie są realizacjami jednego pie. elementu: *men-. Na gruncie słowiańskim obserwujemy już 3 osobne morfemy, z których każdy tworzy odrębną rodzinę wyrazów. Warto jednak mieć na uwadze, że bliskość semantyczna dzisiejszych wyrazów, takich jak *mniemać*, *myśleć* oraz *rozumieć*, wynika właśnie z ich prastarego wspólnego pochodzenia. Rozwój elementu *men- do postaci *mysl- oraz *um- zostanie przedstawiony w rozdziałach, które poświęcone są wyrazom zbudowanym na ich podstawie (por. 2.2, 3.2). W niniejszym szczegółowo omówiona zostanie skrócona postać pie. etymonu *men-, czyli psł. element *mn-. Zaprezentowane zostaną również pozostałe realizacje praindoeuropejskiego etymonu *men-.

Cząstka *men- nie jest morfologicznie homogeniczna. Składa się z tematu *m-* oraz przyrostka *-en-*. Przyrostek *-en-* jest dziedzictwem indoeuropejskim (SŁAWSKI, 1974: 124—125, za: BRUGMANN, 1897—1916), który w V—VI tysiącleciu p.n.e. odgrywał dużą rolę jako sekundarny formant strukturalny (SŁAWSKI, 1974). Typowa dla języka praindoeuropejskiego zmienność wokalizmu sufiksального spowodowała, że morfem *men- w wyniku alternacji apofonicznych występuje w epoce praindo-

¹ Wyraz *pasjonat* polszczyzna przejmując dwukrotnie: pierwszy raz z łaciny w znaczeniu ‘człowiek skłonny do wpadania w pasję, gwałtowny, łatwo wybuchający gniewem’ (SDor), drugi raz z języka francuskiego jako ‘człowiek opanowany jakąś pasją, namiętność, mający wielkie zamięłowanie do czegoś; entuzjasta’ (USJP). Współczesnej polszczyźnie znane jest przede wszystkim znaczenie drugie.

europiejskiej w różnych wariantach fonetycznych: oprócz swojej formy podstawowej z *e* krótkim (**men-*) występował również w formie ze wzdłużeniem (**mēn-*). W analogicznej opozycji czasowej realizowany jest z apofonicznym *-o-*: **mon-* : **mōn-*. Praindoeuropejski rdzeń **men-* przybiera również postać **min-*, którą kontynuują wyrazy należące do języków wschodniobałtyckich, czyli dzisiejszego języka litewskiego i łotewskiego (lit. *mintis* ‘pamięć’, łot. *minēt* ‘wspominać’). Wspomniany wcześniej zredukowany wariant morfemu **men-*, czyli **mn-*, obecny jest natomiast w języku polskim, nie jest to jednak jedyna jego realizacja na gruncie polszczyzny. Zamiast zbitki dwóch spółgłosek nosowych pie. rdzeń **men-* mógł realizować się w języku polskim również z samogłoską nosową, czyli **mę-*. Typ głoski w rdzeniu uzależniony jest od charakterystyki sylaby następującej po nim: jeżeli w polskim wyrazie sylaba następująca po elemencie **men-* zaczyna się od samogłoski, to rdzeń **men-* realizuje się jako **mn-* (np. *po/mń-eć*), jeżeli natomiast sylaba po rdzeniu rozpoczyna się od spółgłoski, to rdzeń ma postać **mę-* (np. *po/mię-nąć*).

Jan Łoś w *Gramatyce polskiej* (1927: 243) wśród przykładów ilustrujących zmiany przynależności czasowników do poszczególnych klas koniugacyjnych podaje czasownik *pomnieć*. Zgodnie z obserwacjami ŁOŚA w staropolszczyźnie czasownik *pomnieć* odmieniał się zarówno według I, jak i II typu koniugacyjnego. Przyrostki tematyczne charakterystyczne dla danej koniugacji wpłynęły na zmiany w temacie czasownika. Czasownik bezprzedrostkowy odmieniał się według IV koniugacji, zgodnie z którą przybierał formy: 1. os. lp. *mnie*, 2. os. lp. *mnisz*, 3. os. lp. *mni*. Natomiast po prefiksacji czasownik *pomnieć* zmienił przynależność koniugacyjną i zaczął odmieniać się zgodnie z prasłowiańskim typem I *-o-/-e-*, jak również z typem II z przyrostkiem *-no-/-ne-*. Gramatyki historyczne rejestrują odmianę czasownika **po/mn-ěti* zarówno w postaci: 1. os. lp. *po/mnę*, 2. os. lp. *po/mniesz*, jak również: 1. os. lp. *po/mię-nę*, 2. os. lp. *po/mię-niesz*. Taką samą wariantywność odmiany miał czasownik *pomęnāti* ‘wspominać’ w języku staro-cerkiewno-słowiańskim. Formy czasownikowe z samogłoską nosową w dalszym rozwoju na gruncie polszczyzny uległy denazalizacji: zgodnie z tym procesem *pomięnāć* przeszło w *pomienāć*, a *wspomięnāć* rozwinęło się w formę *wspomienāć*. Analogiczną formę przyjęły pozostałe czasowniki przedrostkowe zbudowane na bazie staropolskiego *mnieć*. Po kolejnych przeobrażeniach fonetycznych odnosowione *-ę-* przegłosilo się w *-o-*. W wyniku tego procesu powstały wyrazy *po/mionāć*, *ws-pomionāć*, *na-pomionāć* (*się*), *za-pomionāć*, *s-pomionāć*, *u-pomionāć* (*się*), *roz-pomionāć*. Formy takie dokumentuje *Słownik polszczyzny XVI wieku*, co potwierdzają poniższe cytaty:

Wszakoz̄ gdyż̄ tak ta boża wola bēla — czego bez wielkiego żalu naszego przypomionāć nie możemy — nie lza jeno to od Pana Boga skromnie przyjmować.

ListyPol III 1551/176, SXVI

Muszę Syrusa przed się przyzwać i napomionāć.

Mącz221a, SXVI

O jaka laska o jakie miłosierdzie tego Pana nad nami, iż chociażbyśmy czego sami zaniedbali on nic zamieszkąć nie chce aby nas z tego przestrzec a napomionąć nie miał w czymby się kolwiek miało stać omieszkanie jakiegokolwiek pociechy naszej.

RejPos 132; ModrzBaz129, SXVI

Lecz to i na krótcie przypomionę czegom już był zapomniał, iż pismo święte nie tylko tych zowie ojcami, którzyby kogo z nasienia swego spłodzili, ale też i ludzi stare i uczciwe, opiekuny, nauczyciele, wodze wiary i insze urząd jakoby na sobie noszące.

CzechRozm160, SXVI

Te wyraźnie wielosylabowe czasowniki typu *pomionąć*, *wypomionąć* rywalizowały ze swoimi krótszymi ekwiwalentami: *pomnieć*, *wypomnieć*, *wspomnieć*, *zapomnieć*. Współwystępowanie w tekstach staropolskich obu typów form potwierdzają cytaty zamieszczone w źródłach leksykograficznych:

Mogę też tu i nowozeszlą panią naszą przypomnieć, którą chcąc hamować, by do Włóch nie jeździła uczyniono było edykt.

KochWr33, SXVI

A nie tylko naukę jego a przeszłe rzeczy miał mu [Duch Św. Kościołowi — K.W.] przypomnieć, ale i przyszłe [...] miał mu objawić.

KromRozmII t4, SXVI

Jeśliby zgrzeszył brat twój przeciw tobie napomniż go sam a sam.

CzechEp29, SXVI

Urzędnik ma tego dojrzyć i Pana napomnieć, aby jako stadu koń tak bydłu, owcom, świniom, ptastwu i dobytkowi wszelkiemu rządni samcy byli do mnożenia.

GostGosp16., SXVI

Samogłoskową postać tematu czasowników mogły wspierać ich czeskie odpowiedniki, język czeski przejął bowiem z języka praindoeuropejskiego postać rdzenia *men- z samogłoską -e- (np. cz. *vzpomenouti* ‘zapamiętać’).

W związku z tym, że znaczenie *przypomionąć* ‘przywieść na pamięć, powiedzieć albo pomyśleć o tym, co było; wydobyć z pamięci, odświeżyć w pamięci, sięgnąć pamięcią w przeszłość; wrócić myślą do czegoś’² (SXVI) całkowicie pokrywa się z *przypomnieć*, podobnie jak *napomionąć* oznacza to samo, co *napomnieć*, a *zapomionąć* synonimiczne jest z *zapomnieć*, pary takich wyrazów uznaje się za warianty fonetyczne jednego czasownika. Różnica pomiędzy nimi jest jednak taka, że prefiksalne formy czasownika *mnieć* z przyrostkiem koniugacyjnym -no-/-ne- nie

² *Słownik polszczyzny XVI wieku* w haśle *przypomionąć* mimo że ma ono tylko jedno znaczenie, stosuje dwie — jak jest to nazwane we wstępie słownika — podrubryki semantyczne oznaczone symbolami a) i b). Zgodnie z nimi: a) ‘przytoczyć lub omówić tekst’, b) ‘zwrócić czyjąś uwagę na kogoś lub na coś, wspomnieć kogoś lub coś’ (SXVI).

przetrwały próby czasu, wyrazy bez tego przyrostka są natomiast obecne w polszczyźnie do dziś.

Ślady realizacji rdzenia z samogłoską nosową można dostrzec jeszcze w dwóch współczesnych rodzinach wyrazowych, a mianowicie w derywatach rzeczownika *pamięć* oraz przymiotnika *mądry*. Wyrazy typu *pamięć*, *pamiętny* wzbogacone zostały o cząstkę **-tb-* (**pa-men-tb*, **pa-men-tb-n-*). Rozszerzenie tematu o morfem rozpoczynający się spółgłoską spowodowało występowanie samogłoski nosowej we wszystkich formach wyrazowych powstałych w ten sposób. W przypadku wyrazów *mądry*, *mądrość* i ich rodziny wyrazowej dodatkowym elementem rdzenia **men-* jest **-dh-* (**men-dh-*, **mon-dhr-*)³. Wspomniane przekształcenia fonetyczne dokonały się już w okresie prasłowiańskim, dlatego nawet wczesne teksty staropolskie nie dostarczają przykładów na podobieństwo morfologiczne czy semantyczne wyrazów *mądry* oraz *pamięć*. Jedynie fakt, że należą one do jednej grupy słownictwa związanego ze sferą umysłową, może świadczyć o ich wspólnym pochodzeniu.

Na początku tego rozdziału wspomniałam, że na praindoeuropejskim rdzeniu **men-* zostały zbudowane dwa staropolskie czasowniki: *mnieć* oraz *mnieć*. Do tej pory, omawiając skróconą postać etymonu **men-* (czyli **mn-*) oraz jej warianty z samogłoską nosową (**mę-/mq-*), posłużyłam się przykładami wyrazów pochodnych od *mnieć*. W związku z tym należy jeszcze scharakteryzować formę czasownika *mnieć*. Słowniki etymologiczne języka polskiego podają dwie hipotezy powstania tego wyrazu.

Słownik etymologiczny języka polskiego autorstwa Wiesława BORYSIA (2005) notuje, że przodkiem verbum *mnieć* jest *mnieć*. Tego samego zdania jest Krystyna DŁUGOSZ-KURCZABOWA (2008). Oboje badacze potraktowało formę *mnieć* jako czasownik pochodzący od prasłowiańskiego imiesłowu biernego czasu teraźniejszego staropolskiego czasownika *mnieć*. Taka etymologia pozwalałaby tłumaczyć drugie *-m-* w wyrazie jako element przyrostka imiesłowowego, por. **mnie-m-y* (**men-ě-m-b-*). Potwierdzenia tej hipotezy można szukać w semantyce wyrazu. Założenie, że pochodzenie wyrazu może mieć wpływ na jego znaczenie, sprzyja poszukiwaniu biernego elementu znaczenia *mnieć* w dawnych tekstach. Uwagi semantyczne na ten temat zawiera podrozdział 1.4.

Odminną hipotezę na temat pochodzenia w słownictwie polskim wyrazu *mnieć* przedstawił Aleksander BRÜCKNER (1927). W artykule hasłowym słownika etymologicznego BRÜCKNERA można przeczytać, że *mnieć* i *mnieć* to dwa wyrazy o odmiennej historii zetknięte ze sobą tylko na moment przez bliskość brzmieniową. BRÜCKNER uważa *mnieć* za prasłowo, które ocalało do dziś w rodzinie wyrazów rzeczownika *sumienie* oraz w czasowniku *pomnieć* i jego derywatach, np. *napomnieć*, *przypomnieć*, *zapomnieć*, *wz(ws)pomnieć*, a także w czasownikach częstotliwych od *pomnieć*, m.in. *napominać*, *przypominać*, nie utożsamia go jednak z leksemem

³ Dokładne znaczenie etymologiczne przymiotnika *mądry* szczegółowo przedstawiła Mariola JAKUBOWICZ (2010: 290–294).

mniemać (BRÜCKNER, 1927). Powstanie czasownika *mniemać* badacz wywodzi od ginącego już w XIV wieku psł. **ṽnimati* które zdefiniowane zostało jako ‘brać do wnętrza; przenosić brać pod uwagę, rozważyć’ (BANKOWSKI, 2000). BRÜCKNER (1927) uważa, że forma *mniemać* powstała na drodze nieporozumienia ze skontaminowania form *wnimać* oraz *mnieć*. Dodać można jeszcze, że czasownik *wnimać* słowotwórczo pochodny jest od *jać* — *imać*⁴ z morfemem *wn-* (jak w wyrazie *wnidę*; *w* z przyimka) (BRÜCKNER, 1927). Przyrostek ten został zastąpiony nagłosowym *mn-* na wzór *mnieć*, *mnisz*, *mnimy*. Być może był to wynik bliskości fonetycznej czasowników *wnimać* oraz *mnimać*. Zgodnie z przedstawioną teorią mielibyśmy w polszczyźnie nie dwa, ale trzy wyrazy o tożsamym znaczeniu: *mnieć*, *wnimać*, *mnimać* (śrpol. *mniemać*).

Zgodnie z przedstawionymi wyżej informacjami zdania etymologów na temat pochodzenia wspomnianych form są podzielone. Ze względu na hipotezę, że *mnieć* i *mniemać* to wyrazy o osobnej proveniencji, w części poświęconej słowotwórstwu zbudowałam dwa gniazda morfologiczne — osobno dla każdego z czasowników. Jednak z uwagi na fakt, że są dowody na to, iż wyrazy te mogą pochodzić od jednego prasłowiańskiego rdzenia, skonstruowałam również jedno, nazwijmy je, supergniazdo morfologiczne, które łączy poglądy etymologów. W celu pokazania różnorodnych form rdzenia praindoeuropejskiego oraz złożoności znaczeń wyrazów na nim opartych przedstawione zostaną realizacje rdzenia **men-* w poszczególnych językach o praindoeuropejskim pochodzeniu. Nie wszystkie znane dzisiaj realizacje praindoeuropejskiego rdzenia są udokumentowane, część uzyskano dzięki rekonstrukcjom.

Język hetycki, który wyszedł z użycia na początku naszej ery, w zabytkach pismennych notuje czasownik *memma* ‘mówić’. W tekstach staroindyjskich odnaleźć można morfem *matí-*, który oznacza ‘myśl, mniemanie’. Morfem **men-* obecny jest również w wyrazach bałtosłowiańskich. Do dziś język litewski posiada wyrazy, które zawierają cztery różne realizacje morfemu praindoeuropejskiego. Oprócz kontynuacji rdzenia w postaci **men-* język litewski zawiera wyrazy, w których rdzeniach występują samogłoski *-a-*, *-o-*, a także *-i-* (lit. *menu* ‘rozum, mniemanie’, lit. *manyti* ‘myśleć, sądzić’, lit. *monai* ‘czary’, lit. *mintis* ‘pamięć’). W podobnych postaciach zachował się praindoeuropejski rdzeń **men-* w języku łotewskim (łot. *minēt* ‘wspominać’, łot. *domāt* ‘myśleć’, łot. *domāšana* ‘myślenie’). W rodzinie języków germańskich praindoeuropejską częstkę **men-* przechowują wyrazy *meinen* ‘mniemać’, *meinung* ‘mniemanie’, *mahnen* ‘przypominać’. Te pochodzące z języka niemieckiego słowa bazują

⁴ Na pniu słowotwórczym czasownika *jać* — *imać* zbudowane są również inne wyrazy, które współcześnie mają znaczenie związane z myśleniem, np. *pojác* ‘rozumieć’ (USJP), *pojetny* ‘szybko się uczący, zdolny’ (USJP). Znaczenie to jednak zyskały one wtórnie, na skutek tendencji do przechodzenia od nazw czynności konkretnych do abstrakcyjnych. Więcej na ten temat zostało napisane w rozdziale 4.4 przy omawianiu relacji czasowników *widzieć* : *wiedzieć*.

na gockim wyrazie *man*⁵ ‘mniemam’. Języki zachodniosłowiańskie kontynuują rdzeń **men-* w różnych postaciach, zawsze jednak jest on składnikiem wyrazów, których semantyka dotyczy pracy umysłu (cz. *minění* ‘mniemanie’, cz. *minít*, *vnímat* ‘rozumieć’, słow. *miniet* ‘myśleć, mniemać, przypuszczać’, cz. *zapomenout* ‘zapomnieć’, cz. *připomenout* ‘przypominać’, cz. *vzpomínat* ‘wspominać’) (BRÜCKNER, 1927).

Różnice wokaliczne występujące w wyrazach zawierających praindoeuropejski rdzeń **men-* pełnią w nich nie tylko funkcję morfologiczną, ale również modyfikują znaczenie rdzenia. Pisze o tym Agnieszka PIOTROWSKA (2004a: 371—372) w artykule na temat zapożyczeń w języku polskim z etymonem **men-*: „W zależności od praw głosowych obowiązujących w później powstałych językach oraz wskutek indywidualnych procesów fonetycznych ulegał on [etymon — K.W.] coraz większemu różnicowaniu brzmienia, budowy i znaczenia”. PIOTROWSKA, odwołując się do słownika indoeuropejskich synonimów Carla Darlinga BUCKA (1949), wymienia cztery pola semantyczne⁶, w których występują wyrazy oparte na elemencie **men-*. Jednym z tych pól jest UMYSŁ. Oprócz łacińskiego *mens*, *mentis*, włoskiego *mente*, irlandzkiego *menme* należą tu również wyrazy, takie jak sanskryckie *manas-*, nowoangielskie *mind* czy chorwackie *um*. Drugie pole semantyczne zostało przez BUCKA nazwane ZNACZENIE i reprezentują je leksemy z języków: duńskiego *mene*, angielskiego *meaning* i niemieckiego *meinen*. Kolejne pole tworzą wyrazy, takie jak łacińskie *memini*, duńskie *mindes*, szwedzkie *minnas*, a także angielskie *remind* i chorwackie *zapamtiti* — wszystkie o znaczeniu ‘pamiętać’. Ostatnim polem jest ZAPOMNIEĆ, a tworzą je m.in. wyrazy: włoskie *dimenticare*, czeskie *zapomenouti*, słoweńskie *pomineti*. Zgodnie z teorią pól semantycznych wyrazy zgromadzone w jednym polu znaczeniowym mogą mieć różną etymologię, dla potrzeb niniejszej rozprawy wymieniono jednak tylko te, które ogniskują się wokół rdzenia **men-*, takie jest bowiem założenie metody gniazdowej, która, jako metoda słowotwórcza, koncentruje się na problemach opisu derywacji.

1.3. Słowotwórstwo

Poprzedni podrozdział przedstawiał rozwój morfologiczny i semantyczny etymonu **men-* w różnych językach rodziny praindoeuropejskiej, w tym podrozdziale zostanie natomiast przeanalizowany potencjał słowotwórczy wspomnianego etymonu

⁵ Wyraz *man* z niem. *Mann* ‘człowiek, mężczyzna’ miał również znaczenie 1. ‘lennik, wasal, ten, co posiada dobra na planie lennym’, 2. ‘niewolnik, poddany, chłop dzierżawiący grunt na prawie niemieckim’; *mano* (SStp), *manostwo* ‘zależność lenna, powinność’ (SStp), *mański* (SXVI), *maństwo* 1. ‘stosunek zależności feudalnej’, 2. ‘terytorium lenne’ (SXVI) (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008).

⁶ Przywołana koncepcja pól semantycznych zgodna jest z poglądami Ryszarda TOKARSKIEGO (1984, 1987, 2013).

w słownictwie polskim. Zbiór wszystkich wyrazów, które w ciągu lat powstały na bazie jednego rdzenia, umożliwia obserwację dynamiki procesów słotwórczych. Tak przygotowany materiał językowy unaocznia nowości, a także przeżytki w obrębie badanego słownictwa. Pośrednio ułatwia również obserwację ewolucji znaczeń zarówno całych wyrazów, jak i samych formantów wyrazowych. Do przeprowadzenia analiz słotwórczych posłużono się metodą gniazdową, która została szczegółowo opisana we wstępie książki.

Dwa staropolskie czasowniki bezprefiksalne (*mnieć* oraz *mniemać*) oparte na prasłowiańskim morfemie **men-* stały się w języku polskim bazą większości wyrazów, które zawierają rdzeń **men-*. Dzieła leksykograficzne rejestrujące słownictwo doby staropolskiej traktują wyrazy *mnieć* i *mniemać* jak bliskoznaczniki. Definicje leksykograficzne, które stały się podstawą opisu rozwoju znaczeń, przedstawiam w podrozdziale 1.4.

Od XIV do końca XVI wieku w zasobie leksykalnym polszczyzny istniały oba te wyrazy. Leksykony rejestrujące słownictwo późniejsze notują już tylko czasownik *mniemać*, co oczywiście nie może być ostatecznym dowodem braku istnienia *mnieć*. Jak zostanie wykazane, z użycia wyszła jedynie forma bezprefiksalna, prefiksalne *po-mnieć* stało się natomiast podstawą wielu kolejnych czasowników prefigowanych. To właśnie w ich budowie słotwórczej zachowała się, może już tylko jako morfem rdzenny, a nie wyraz bazowy, staropolska forma *mnieć*. Informację, że czasowniki typu *za-po-mnieć*, *przy-po-mnieć*, *do-po-mnieć* się są formami złożonymi morfologicznie, znaleźć można tylko w naukowych słownikach etymologicznych. Słowniki ogólnego języka polskiego traktują te czasowniki jako wyrazy podstawowe, a takiemu ujęciu sprzyja ich zleksykalizowane znaczenie⁷. W celu prezentacji pochodzenia wyrazów poliprefiksalnych i ich więzi morfologicznej z podstawowymi czasownikami *mnieć* i *mniemać* przygotowałam morfologiczne gniazda słotwórcze. Zanim jednak zostaną one zaprezentowane, omówię współczesne gniazda słotwórcze tych czasowników, ich zasób pokazuje bowiem, ile jest we współczesnej polszczyźnie wyrazów z prasłowiańskim rdzeniem **men-*.

Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego rejestruje czasownik *mniemać*. Gniazdo słotwórcze tego czasownika jest bardzo małe. Zawiera jedynie 4 derywaty: 2 czasowniki przedrostkowe (*do-mniemać*, *do-mniem-(ywać) się*), 2 rzeczowniki odczasownikowe (*mniemanie*, *domniemanie*) oraz 1 przymiotnik (*domniemany* — autorzy słownika gniazdowego imiesłowy traktują jako przymiotniki). Leksem *mniemać* został zakwalifikowany przez redaktorów słownika do rejestru polszczyzny pisanej, o czym informuje występujący w haśle stylistyczny kwalifikator *książkowy*. Wspomniane gniazdo słotwórcze współczesnego czasownika *mniemać* zaprezentowano poniżej.

⁷ Termin *leksykalizacja* rozumiany jest w pracy szeroko, wychodząc od poglądów Marii HONOWSKIEJ (1949) oraz zgodnie z definicją Magdaleny PASTUCHOWEJ (2008: 86—89).

MNIEMAC <i>książk.</i> ‘być zdania, uważać, sądzić, przypuszczać’	
mniem-anie	V,S
[do-mniemac, do-mniem-(ywać) się <i>przestarz.</i>]	V,V
domniem-anie <i>praw.</i>	V,V,S
domniem-any	V,V,Ad

Schemat 1. Gniazdo słowotwórcze współczesnego czasownika *mniemac*

Źródło: SGS

W wyżej przedstawionym gnieździe słowotwórczym znajdują się, jak wspomniano, tylko 2 czasowniki przedrostkowe (*do-mniemac*, *do-mniem-(ywać) się*). Inne czasowniki prefiksalne powstałe na bazie *mniemac* // *mnieć* są w słowniku centrami osobnych gniazd. Informacja na temat tej złożonej budowy słowotwórczej została oznaczona w SGS przez oddzielenie ukośnikiem⁸ przedrostka od podstawy słowotwórczej. Nie ma jednak w *Słowniku gniazd słowotwórczych* oznaczenia, które łączyłoby te gniazda ze sobą, a tym samym potwierdzało, że wyrazy będące osobnymi artykułami hasłowymi mają wspólne pochodzenie. Wiele z tych czasowników ma słabo rozbudowane gniazda albo wręcz nie posiada derywatów. W związku z tym informacja, że etymologicznie mogą się one wywodzić od jednego czasownika podstawowego, byłaby wskazówką na temat ich rozległej rodziny wyrazowej. Jednocześnie zastanawia fakt, że w SGS nie został zamieszczony podstawowy dla tych wyrazów czasownik *pomnieć*, choć jest on przecież notowany przez słowniki ogólne polszczyzny (SDor, USJP). *Mały słownik języka polskiego* pod red. Stanisława Skorupki, Haliny Auderskiej i Zofii Łempickiej, który stanowi bazę materiałową dla SGS, nie zawiera czasownika *pomnieć*, notuje jednak imiesłów *pomny*, *pomni przestarz.* dziś *podn.* ‘pamiętający o czym, przypominający sobie co, niezapominający o czym, mający na uwadze, na względzie’ (MSJP), por.:

Żegnał się z nimi serdecznie pomny życzliwości, jakiej od nich doznał.

MSJP

Pomny udzielonych mi rad, odszedłem.

USJP

Umieszczenie w SGS artykułu hasłowego *pomnieć* (\leq *mnieć*) pozwoliłoby dowiedzieć, że we współczesnej polszczyźnie są obecne jego czasownikowe derywaty. Gniazda słowotwórcze współczesnych czasowników *dopominać* — *dopomnieć*, *przypominać* — *przypomnieć*, *upominać* — *upomnieć*, *upominać się* — *upomnieć*, *wypominać* — *wypomnieć*, *zapominać* — *zapomnieć* zaprezentowano poniżej.

⁸ Ukośna kreska — zgodnie z oznaczeniami przyjętymi w pracy za SGS — w gniazdach morfologicznych oznacza tzw. podstawy związane (JADACKA, 1995: 22, 40).

a) DO/POMINACĆ, DO/POMNIEĆ	BD
b) PRZY/POMINACĆ, PRZY/POMNIEĆ	
1. ‘zwracać uwagę na kogoś, na coś zapomnianego’	BD
2. zwykle dk ‘powrócić myślą, odszukać w pamięci przypominać się, przypomnieć się’ 1. ‘przychodzić na myśl’	V,V
3. ‘być podobnym do’	BD
c) U/POMINACĆ, U/POMNIEĆ ‘zwrócić komuś uwagę, przestrzec przed czymś’	
upomń-enie 1., 2.	V,S
upominać się, upomnieć się MSJP 1., 2. <i>przen.</i>	V,V
upominawczy <i>praw.</i>	V,Ad
d) U/POMINACĆ SIĘ, U/POMNIEĆ	BD
e) WYPOMINACĆ, WYPOMNIEĆ	BD
f) ZA/POMINACĆ, ZA/POMNIEĆ	BD
1. ‘przestać pamiętać o kimś, czymś’	
2. ‘przestać troszczyć się o kogoś, o coś’	
3. ‘przebaczyć’	
4. ‘zostawić przez roztargnienie’	

Schemat 2. Gniazdo współczesnych czasowników: a) *dopominać* — *dopomnieć*, b) *przypominać* — *przypomnieć*, c) *upominać* — *upomnieć*, d) *upominać się* — *upomnieć*, e) *wypominać* — *wypomnieć*, f) *zapominać* — *zapomnieć*

Źródło: SGS

Jak wspomniano, *Słownik gniazd słowotwórczych* nie rejestruje czasownika *pomnieć*, a jedynie gniazda czasowników od niego pochodnych. Czasowniki poli-prefiksalne o wyraźnej funkcji przedrostka już od samego początku funkcjonowania w polszczyźnie zachowywały luźną więź semantyczną z bazowym dla nich *verbum pomnieć* (\leq *mnieć*). Można postawić hipotezę, że stały się one samodzielnymi jednostkami języka, ponieważ wyeliminowały epistemiczny element znaczenia czasownika podstawowego, por. *dopominać* — *dopomnieć się* ‘poprosić (prosić) o coś, zażądać (żądać) czegoś co się należy’ (USJP), *dopomnieć się* ‘z naleganiem upominać się’ (SL), *upominać* — *upomnieć* ‘zwracać komuś uwagę, przestrzegać przed skutkami czego [...]’ (SDor). Poniżej przedstawiono materiał językowy dokumentujący użycie wymienionych czasowników.

Pan jeden radny jego upomniał go jednego czasu z pijaństwa zbytniego.

Wer. Regl. 71, SL

Postrzegli, że tylko jedna pieczęć Majestatowa jest przyłączona, a drugiej pieczęci XL nie masz, który mankament bardzo apprehendowali i dopominali go.

Czart. Listy 34, KSXVII—XVIII

Namówili Warcisława, aby się o należącą sobie połowę państwa orężem u brata starszego upomniał.

Narusz. Hist. IV, 102, SDor

Mewy [...] szybowaty nisko tuż nad pokładem i skrzecząc zabawnie dopominały się o jedzenie.

Żółk. W. Droga 92, SDor

Porównując liczbę wyrazów w gnieździe współczesnym czasownika *mniemać* (schemat 1) z zasobem dawnej leksyki (schemat 3), obserwujemy ich niewielki ubytek, znikły bowiem tylko 3 leksemy: *mniemacz* ‘który mniema’ (SL), *mniemany* ‘rozumiany’⁹ (SL), *mniemający* ‘taki, który mniema’¹⁰ (SStp). Przyczyną skromnego gniazda czasownika *mniemać* zarówno w historii języka polskiego, jak i współcześnie, może być marginalność jego użycie wobec frekwencyjnie silniejszych leksemów *sądzić*, *uważać*, *myśleć*, *przypuszczać*. Czasowniki te mają synonimiczne względem *mniemać* znaczenie mentalne, dlatego w znacznej mierze zastępowały go w komunikacji. Dziś występuje on przede wszystkim w tekstach pisanych. Poniżej prezentuję stworzone przeze mnie gniazdo morfologiczne, które zawiera wyrazy oparte na rdzeniu **mńem*-.

*MŃEM-

mniem-(ać)

	V
mniem-acz	V,S
mniem-anie	V,S
mniem-any	V,Ad
mniemaj-ący	V,Ad
do-mniemać (się), do-mnim-(awać) (się)	V,V
domniem-anie	V,V,S
nie-domniemanie	V,V,S,S
domniema-ny ¹⁾	V,V,Ad

¹⁾ Zakończenie imiesłówów biernych czasu przeszłego KLESZCZOWA (2003: 107–109) wydziela w postaci: *-(a)ny*, *-ony*, *-ty*. W pracy przyrostek tematyczny *-a-* włączam do tematu, w związku z czym w wyrazach na *-(a)ny* sufiksem jest dla mnie *-ny*.

Schemat 3. Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu **mńem*-

⁹ Wyraz ten miał w historii języka polskiego dwa znaczenia, które notuje jeszcze *Słownik języka polskiego* (tzw. słownik warszawski): 1. ‘o mniemanej rzeczy ma być tak dzierzano, jako już o pewnej prawdzie (= rozumianej, wyobrażanej, przedstawianej sobie, przypuszczanej, wydającej się)’, 2. ‘miany za kogo, za co, rzekomy, pozorny, niby’ (SW). We współczesnej polszczyźnie zachowało się tylko jego drugie znaczenie, czyli ‘nieprawdziwy, pozorny, rzekomy; domniemany’ (SDor).

¹⁰ Imiesłów *mniemający* *Słownik polszczyzny XVI wieku* podaje w znaczeniu zsubstantywowanym, jako rzeczownik. W takim znaczeniu wyraz ten dzisiaj nie jest rejestrowany, niemniej potencjalnie, zgodnie z możliwościami systemu słowotwórczego polszczyzny, można go utworzyć w sposób regularny jako imiesłów przymiotnikowy współczesny od czasownika *mniemać*.

Zupełnie inaczej przedstawia się liczba derywatów staropolskiego czasownika *mnieć*. Zachowane dziś w polszczyźnie wyrazy, które powstały na bazie *mnieć*, stanowią zaledwie mały wycinek bogatego niegdyś słownictwa. Jego prosta, jednosylabowa budowa morfologiczna sprzyjała powstawaniu nowych formacji. Przedrostki, którymi obrastał czasownik, nie zawsze profilowały jego znaczenie, co może być przyczyną dużej powtarzalności modeli słotwórczych w gnieździe i niestabilności wielu derywatów *pomnieć* w rozwoju polszczyzny. Derywaty te zawiera gniazdo morfologiczne, które zrekonstruowałam na podstawie danych etymologicznych na temat prasłowiańskiego rdzenia *mn-.

*MN-

mń-(eć)

mń-enie	V,S
mń-emy ¹⁾	V,Ad
są-mnieć, są-mnieć (się)	V,V
sąmń-enie	V,V,S
po-mnieć	V,V
do-pomnieć, do-pomin-(ać) się	V,V,V
dopomin-anie się	V,V,V,V
na-pomnieć się, na-pomin-(ać) się	V,V,V
napomin-acz	V,V,V,S
napomń-enie	V,V,V,S
napomń-ony ‘ten, któremu powiedziano, jak należy lub jak nie należy postępować’	V,V,V,S
napomin-alny	V,V,V,Ad
u-pomnieć, u-pomin-(ać)	V,V,V
upomin-acz	V,V,V,S
upomin-alny	V,V,V,Ad
upomin-ek	V,V,V,S
upominecz-ek	V,V,V,S,S
upomink-owy	V,V,V,S,Ad
upomink-(ować)	V,V,V,S,V
upomń-enie	V,V,V,S
przy-pomnieć, przy-pomin-(ać)	V,V,V
przypomń-enie	V,V,V,S
roz-pomnieć, roz-pomin-(ać)	V,V,V
s-pomnieć, s-pomin-(ać), s-pomń-(ić), s-pom-(nać)	V,V,V
spomin-anie	V,V,V,S
spomin-ek	V,V,V,S
spomnia-ły ²⁾	V,V,V,Ad
spomń-enie	V,V,V,S
ws-pomnieć, w-spomin-(ać)	V,V,V
wspomin-acz	V,V,V,S
wspomń-enie	V,V,V,S

po-wspominać	V,V,V,V
wy-pomnieć, wy-pomn-(ić), wy-pomin-(ać)	V,V,V
wypomń-enie	V,V,V,S
wypomin-ka (i)	V,V,V,S
za-pomnieć, za-pomin-(ać)	V,V,V
zapomin-acz	V,V,V,S
zapomń-enie	V,V,V,S
zapomńa-ły	V,V,V,Ad
zapomniał-ość	V,V,V,Ad,S
zapomń-any	V,V,V,Ad
zapom-ny	V,V,V,Ad
zapomń-ony	V,V,V,Ad
po/mionąć	V,V
na-pomionąć (się)	V,V,V
napomnień-ony	V,V,V,Ad
roz-pomionąć	V,V,V
prze-pomionąć	V,V,V
przy-pomionąć	V,V,V
przypomnień-ony	V,V,V,Ad
s-pomionąć	V,V,V
u-pomionąć (się)	V,V,V
za-pomionąć	V,V,V
ws-pomionąć	V,V,V

¹⁾ Przymiotnik *mniemy* kontynuuje prasłowiański bierny imiesłów czasu teraźniejszego. Jak pisze KLESZCZOWA (2003: 109): „[...] dawny imiesłowowy przyrostek związał się z tematycznym -o-, możemy zatem mówić o formancie -omy (z postacią wariantywną -emy)”.

²⁾ Sufiks -ly wydzielałam za KLESZCZOWĄ (2003: 111—113). Przyrostek tematyczny -a- włączam do tematu wyrazu.

Schemat 4. Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu *mn-

Porównując gniazda słowotwórcze *mniemać* (schemat 1) oraz czasowników prefigowanych od *pomnieć* (schemat 2) z morfologicznym gniazdem *mnieć* (schemat 4), można zaobserwować dużą potencję słowotwórczą staropolskiej bazy. Z dwóch prefiksalnych czasowników *są-mnieć* i *po-mnieć* jedynie ten drugi zachował się w dzisiejszej polszczyźnie, choć jest formą archaiczną (kwalifikatory w USJP: *przestarz.*, *podn.*). Z całego gniazda najbardziej aktywny słowotwórczo jest właśnie czasownik *pomnieć*. Utworzono od niego 8 czasownikowych formacji prefiksalnych: *dopomnieć*, *napomnieć*, *przypomnieć*, *rozpomnieć*, *spomnieć* (późniejsze *wspomnieć*), *upomnieć*, *wypomnieć*, *zapomnieć*, z czego źródła leksykograficzne notują aż 7 z wariantem rdzenia -mionąć: *napomionąć*, *przypomionąć*, *rozpomionąć*, *spomionąć* (*wspomionąć*), *upomionąć*, *zapomionąć* oraz dodatkowo formę *przepomionąć*. Zatem wbrew przesłankom płynącym ze stanu dzisiejszej polszczyzny, ale patrząc na historyczny rozwój czasownika *mnieć*, zasadniej byłoby mówić o dynamicznym rozwoju form zbudowanych na staropolskim *mnieć* (→ *pomnieć*) niż o wycofywaniu się tego leksemu z polszczyzny. Choć zarówno czasownik *mnieć*, jak i *pomnieć*

zanikają z samodzielnego użycia w polszczyźnie¹¹, to jednak cały czas trwają w poliprefiksalnych czasownikach, takich jak *dopomnieć*, *upomnieć*, *zapomnieć*. Inny los w języku spotkał wyraz *mnieć*. Czasownik ten zarówno w wiekach dawnych, jak i współcześnie, jest rzadko używany. Derywaty verbum *mnieć* nigdy nie były liczne, również jego samego nie należy charakteryzować jako formy o dużej frekwencji. *Narodowy Korpus Języka Polskiego* PWN rejestruje użycie czasownika *mnieć* głównie w trzech formach trybu orzekającego: 1. os. lp. *mniemam*, 1. os. lm. *mniemy* oraz 3. os. lm. *mniemają*. Cytaty z formami *mniemasz*, *mniemacie* zawiera NKJP, pochodzą one jednak z XIX-wiecznych powieści Henryka Sienkiewicza, które i tak pisarz stylizował historycznie:

Zali mniemasz, żem czci uchybił? — Znasz nasze księgi rycerskie i wiesz, że dwoje zwierząt kazano naśladować rycerzowi: lwa i baranka. Ktoregoż z nich w tej przygodzie naśladował?

H. Sienkiewicz: *Krzyżacy*, 1897

Wejdźcie w siebie, czyli zaślepione ziemską potęgą oczy wasze nie widzą już większej siły od szwedzkiej? Czyli nie mniemacie, że żadna obrona już nie wystarczy, żadna ręka tamtej przemocy nie zmoże?

H. Sienkiewicz: *Potop*, 1886

Artykuł hasłowy *mnieć* opracowany w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* również wskazuje na używanie tego predykatu w nielicznych formach gramatycznych. Występuje on głównie jako bezosobowa forma czasownika, służąc do wypowiadania sądów ogólnych, np. *Należy mnieć, że nie podjęto żadnych działań* (USJP). W postaci imiesłowu przysłówkowego współczesnego stosowany jest w funkcji emocjonalnego wtrącenia: *Kłamał, mniemając naiwnie, że uniknie odpowiedzialności* (USJP). Poza tym predykat *mnieć* w tekstach można spotkać w zwrotach *tak mniemam*, *jak mniemam*. Zwykle w stałych połączeniach występuje też rzeczownik pochodny od *mnieć*, czyli *mniemanie*. Najczęstszymi sformułowaniami są: *powszechne mniemanie*, *potoczne mniemanie*, *błędne mniemanie*, a także *moje*, *swoje*, *własne*, *nasze mniemanie*. Natomiast *wysokie mniemanie* (o sobie) można potraktować, zgodnie z obowiązującymi ustaleniami, jako jednostkę leksykalną¹².

Z nałożenia dwóch gniazd morfologicznych, których centra stanowią czasowniki *mnieć* oraz *mnieć*, powstaje konstrukcja, która gromadzi wszystkie rejestrowane w źródłach leksykograficznych wyrazy powstałe na bazie prasłowiańskiego rdzenia *mn-. Taka prezentacja językowego materiału historycznego umożliwia prześledzenie ewolucji całej rodziny wyrazów. Przyjmując istnienie więzi semantycznej pomiędzy *mnieć* i *mnieć*, co zgadza się z sugestiami etymologicznymi BORYSIA

¹¹ Czasownik *pomnieć* funkcjonuje we współczesnej polszczyźnie jedynie jako przestarzała forma podniosła, głównie w wyrażeniu: *nie pomnę* oraz w wykrzyknieniu *pomnij* (np. *co czynisz!*) (USJP).

¹² Termin *jednostka leksykalna* stosuję w pracy zgodnie z definicją Macieja GROCHOWSKIEGO (1982: 28—34).

(2005), czasownik *mniemać* zdecydowałam się umiejscowić w gnieździe morfologicznym **mn-* jako wyraz pochodny od imiesłowu *mniemy*. W kolejnych taktach derywacyjnych pogrubieniem zaznaczyłam wyrazy, które obecne są w polszczyźnie od praszłowańszczyzny do dnia dzisiejszego, nowe wyrazy zapisałam wersalikami, te zaś, które wyszły z użycia lub które *Uniwersalny słownik języka polskiego* notuje z kwalifikatorami *przestarzały*, wyróżniłam kursywą.

*MN-

(<i>wn</i>) <i>imać</i> , (<i>wn</i>) <i>imać się</i> ‘mniemać’	V
<i>mń-(eć)</i> ‘mniemać’	V
<i>mn-a</i> ‘mniemanie’	V,S
<i>mń-enie</i> ‘mniemanie’	V,S
<i>mń-emy</i> ‘ten, o którym się mniema’	V,S
mniem-(ać) , <i>mniem’-(eć)</i>	V,S,V
<i>mniem-acz</i> ‘który mniema’	V,S,V,S
<i>mniemaj-ący</i> ‘który mniema’	V,S,V,S
mniem-anie	V,S,V,S
do-mniemać , do-mniem-(ywać)	V,S,V,V
domniem-anie	V,S,V,V,S
<i>nie-domniemanie</i>	V,S,V,V,S(+M),S
domniema-ny	V,S,V,V,S
do-mniemać (się) , <i>domnimać (się)</i> , <i>do-mniem-(awać) się</i> , <i>do-mnim-(awać) się</i>	V,S,V,V
mniema-ny ‘nieprawdziwy’	V,S,V,Ad
<i>nie-mniemany</i>	V,S,V,Ad(+M),Ad
<i>nie-mniemanie</i> ‘nieoczekiwanie’	V,S,V(+M),Adv
† <i>po-mionąć</i> ‘pamiętać’	V,V
<i>na-pomionąć</i> ‘napominać’	V,V,V
<i>napomnienie-nie</i> ‘pouczenie’	V,V,V,S
<i>napomń-ony</i> , <i>napomień-ony</i> ‘ten, którego upomniano’	V,V,V,S
<i>prze-pomionąć</i> ‘wspominać’	V,V,V
<i>przy-pomionąć</i> ‘przypomnieć’	V,V,V
<i>przypomień-ony</i> ‘odświeżony w pamięci’	V,V,V,Ad
<i>roz-pomionąć (się)</i> ‘wspomnieć coś, przypomnieć sobie’	V,V,V
<i>s-pomionąć</i> ‘wspomnieć, przypomnieć’	V,V,V
<i>u-pomionąć</i> ‘napomnieć’	V,V,V
<i>upomion-ek</i> ‘przestroga, ostrzeżenie’	V,V,V,S
<i>za-pomionąć</i> ‘zapomnieć’	V,V,V
<i>ws-pomionąć</i> , <i>ws-pomienąć</i> , <i>ws-pomięnać</i>	V,V,V
po-mnieć	V,V
pomn-y ‘pamiętający; pamiętany’	V,V,Ad
<i>wiek-o-pomny</i> ‘przyszły’	V,V,S(+S),Ad
<i>wiekopomn-ość</i>	V,V,S(+S),Ad,S
wiekopomń-e	V,V,S(+S),Ad,Adv

wiek-o-pomny ‘godny pamiętania’	V,V,S(+S),Ad
<i>nie-pomny</i> ‘który nie pamięta’	V,V,S(+M),Ad
<i>nie-pomny</i> ‘którego się nie pamięta’	V,V,S(+M),Ad
<i>pomń-ony</i> ‘pamiętany’	V,V,Ad
<i>pomń-enie</i> ‘zapomnienie’	V,V,S
do-pomnieć się, do-pom-(inać) się	V,V,V
dopomin-anie się	V,V,V,S
<i>do-pomń-enie się</i>	V,V,V
<i>dopomin-ek</i> ‘dopominanie’	V,V,V,S
na-pomnieć się, na-pom-(inać) się	V,V,V
<i>napomin-acz</i>	V,V,V,S
<i>napomń-enie</i>	V,V,V,S
napomin-anie	V,V,V,S
<i>napomin-alny</i> ‘służący napominaniu’	V,V,V,S,Ad
<i>napomń-ony</i> ‘ten, któremu powiedziano’	V,V,V,S
<i>prze-pomnieć, przepomin-(ać)</i> ‘zapomnieć’	V,V,V
<i>przepomń-enie</i> ‘zapomnienie’	V,V,V,S
<i>przepomin-anie</i>	V,V,V,S
<i>przepom-ny</i> ‘mogący być pamiętany’	V,V,V,Ad
<i>nie-przepomny</i> ‘niepamiętany’	V,V,V,Ad(+M),Ad
przy-pomnieć, przy-pomin-(ać)	V,V,V
<i>przypomin-anie</i>	V,V,V,S
przypomń-enie	V,V,V,S
<i>przypomin-ek</i> ‘pamiętka, upominek’	V,V,V,S
<i>przypominal-ny</i>	V,V,V,Ad
<i>roz-pomnieć, roz-pomin-(ać)</i> ‘rozważać’	V,V,V
<i>rozpomin-acz</i>	V,V,V,S
<i>rozpomin-anie</i> ‘rozmyślanie’	V,V,V,S
<i>rozpomń-enie</i>	V,V,V,S
<i>roz-pomionąć</i> ‘przypomnieć sobie’	V,V,V
<i>s-pomnieć, s-pomń-(ić), s-pomn-(ąć), s-pom-(inać)</i>	V,V,V
<i>spomin-anie</i>	V,V,V,S
<i>spomin-anka</i> ‘wspomnienie’	V,V,V,S
<i>spomin-ek</i> ‘wspomnienie’	V,V,V,S
<i>spomń-enie</i>	V,V,V,S
<i>spomin-ka</i> ‘wspomnienie’	V,V,V,S
<i>s-pomionąć</i> ‘wspomnieć’	V,V,V
ws-pomnieć, ws-pom-(inać)	V,V,V
<i>wspomin-acz</i>	V,V,V,S
<i>wpomin-anka</i>	V,V,V,S
<i>wspomin-ek</i>	V,V,V,S
<i>wspomin-ka</i>	V,V,V,S
WSPOMINK-I	V,V,V,S,S
WSPOMINK-ARZ	V,V,V,S,S
WSPOMINK-OWY	V,V,V,S,S

wspomń-enie	V,V,V,S
<i>wspomnień-owy</i>	V,V,V,S,Ad
<i>wspomnieniow-ość</i>	V,V,V,S,Ad,S
NA-WSPOMINAC, NA-WSPOMINAC (SIE)	V,V,V,V
po-wspominać	V,V,V,V
ws-pomnąć, w-wspomń-(eć), ws-pom-(inać)	V,V,V
<i>ws-pomionąć</i> ‘wspomnieć’	V,V,V
u-pomnieć, u-pom-(inać)	V,V,V
upomin-ek ‘prezent’	V,V,V,S
<i>upomink-ować</i> ‘dawać prezenty’	V,V,V,S,V
upomink-owy	V,V,V,S,Ad
<i>upomin-ek</i> ‘nakłanianie’	V,V,V,S
<i>upomin-ek</i> ‘upomnienie’	V,V,V,S
upomń-enie	V,V,V,S
UPOMIN-AWCZY <i>praw.</i>	V,V,V,Ad
u-pomnieć się, u-pom-(inać) się	V,V,V
<i>u-pomionąć</i> ‘upomnieć; ostrzec’	V,V,V
<i>upomion-ek</i> ‘ostrzeżenie’	V,V,V,S
wy-pomnieć, wy-pom-(inać), wy-pomn-(ić)	V,V,V
<i>wypomin-anie</i>	V,V,V,S
wypomń-enie	V,V,V,S
wypomin-ki	V,V,V,S
za-pomnieć, za-pom-(inać)	V,V,V
<i>zapomin-ka</i> ‘zapomnienie’	V,V,V,S
<i>zapomin-acz</i>	V,V,V,S
<i>zapomin-anie</i>	V,V,V,S
zapomń-enie	V,V,V,S
ZAPOMINAL-SKI	V,V,V,S
ZAPOMINAL-(SKA)	V,V,V,S,S
ZAPOMINAL-SKI	V,V,V,Ad
ZAPOMINAL-(SKA)	V,V,V,Ad,Ad
<i>zapomń-ony</i> ‘zapomniany’	V,V,V,Ad
<i>zapomnia-ły</i> ‘wściekły’	V,V,V,Ad
<i>zapomnial-ość</i>	V,V,V,Ad,S
zapomnia-ny	V,V,V,Ad
NIE-ZAPOMNIANY	V,V,V,Ad(+M),Ad
<i>zapomn-y</i> ‘taki, który zapomina’	V,V,V,Ad
<i>nie-zapomny</i>	V,V,V,Ad(+M),Ad
PO-ZAPOMINAC	V,V,V,V
<i>za-pomnąć</i>	V,V,V
<i>za-pomionąć</i>	V,V,V
<i>po-mnieć się</i>	V,V
<i>są-mnieć</i> ‘mieć wątpliwości’	V,V
sum’-enie, sqmń-enie, sumń-enie	V,V,S
<i>bez sumien-nik</i> ‘człowiek bez sumienia’	(P+)V,V,S,S

sumienn-y	V,V,S,Ad
<i>bez sumienny</i> ‘niesumienny’	V,V,S,Ad(+P),Ad
<i>bezsumienn-ość</i>	V,V,S,Ad(+P),Ad,S
<i>bezsumienn-e</i>	V,V,S,Ad(+P),Ad,Adv
sumienn-ość	V,V,S,Ad,S
NIE-SUMIENNOŚĆ	V,V,S,Ad,S(+M),S
NIE-SUMIENNY	V,V,S,Ad,S(+M),Ad
sumienn-e	V,V,S,Ad,Adv
NIESUMIENN-E	V,V,S,Ad,Adv(+M),Adv
<i>sąmnieć (się)</i> ‘bać się’	V,V

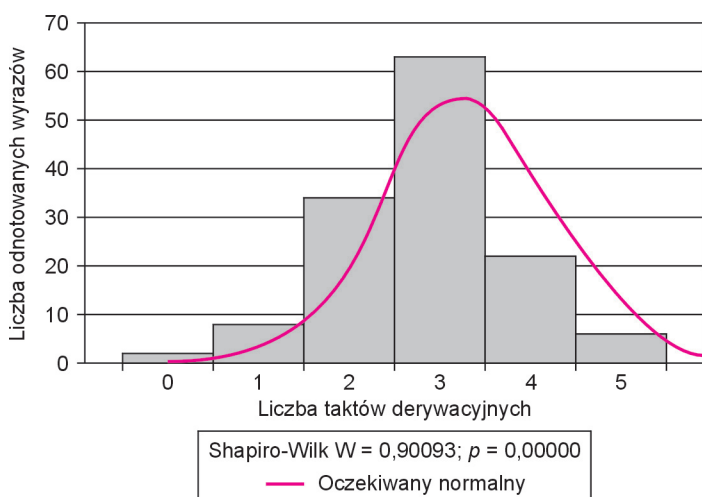
Schemat 5. Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniach *mn- i *mniem-

Zaprezentowane wyżej gniazdo stanowi bardzo rozbudowaną strukturę, której największym bogactwem jest słownictwo powstałe na przestrzeni od XIV do XVI wieku. Widoczne w wielu derywatach alternacje samogłoskowe rdzenia świadczą o braku stabilizacji formy morfonologicznej wielu podstawowych czasowników, por. *mnimać* : *mniemać*; *domnimać* : *domniemać*; *wypomnieć* : *wypomnić*; *mnimanie* : *mniemanie*. W takich przypadkach w słownikach przy jednym wyrazie hasłowym notowane są zazwyczaj dwie lub więcej form obocznych. Z czasem utrwaliła się w polszczyźnie forma z samogłoską -e-. Tendencję ujednolicania samogłoski rdzennej do -e- widać od najdawniejszych czasów, już Samuel Bogumił Linde w swoim słowniku notuje większość omawianych wyrazów z samogłoską -e-, wyjątek stanowi czasownik *mnimać*.

Przedstawiony w gnieździe zbiór derywatów czasownikowych jest stabilny. Większość z nich trwa w polszczyźnie nieprzerwanie od doby staropolskiej, dlatego zgodnie z przyjętą w pracy zasadą zostały zapisane w gnieździe pogrubioną czcionką. W ciągu rozwoju polszczyzny zanikł znajdujący się w pierwszym takcie derywacyjnym gniazda czasownik *sąmnieć*. Do dziś zachowało się kilka pochodnych od niego wyrazów, m.in. *sumienie*, *sumienny*, *sumienność*. Inne formy z pierwotnym przyrostkiem *s-* otrzymały wyraźniejszy wariant prefiksu (JANOWSKA, PASTUCHOWA, 2005) i po dziś dzień trwają w postaci z przyrostkiem *ws-*, por. *spomnieć* > *wspomnieć*, *spomnienie* > *wspomnienie*. W ciągu wieków wyszedł z użycia także czasownik *rozpomnieć* — *rozpominać*.

Wszystkie wyekscerpowane ze źródeł leksykograficznych wyrazy wchodzące w skład morfologicznego gniazda polskich wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu *mn- zostały przeanalizowane metodą statystyczną. Na podstawie statystycznego testu Shapiro-Wilka ustalić można, że gniazdo morfologiczne polskich wyrazów z prasłowiańskim rdzeniem *mn- nie ma rozkładu normalnego (poziom istotności $p < 0,05$). Omawiane gniazdo zawiera 2 derywaty utworzone bezpośrednio od prasłowiańskiego rdzenia, 8 formacji utworzonych w pierwszym takcie derywacyjnym, przy 34 wyrazach wykonano dwie operacje słotwórcze, aż 63 wyrazy znajdują się na trzecim stopniu pochodności, 22 — na czwartym, a tylko 6 wyrazów ma łańcuch

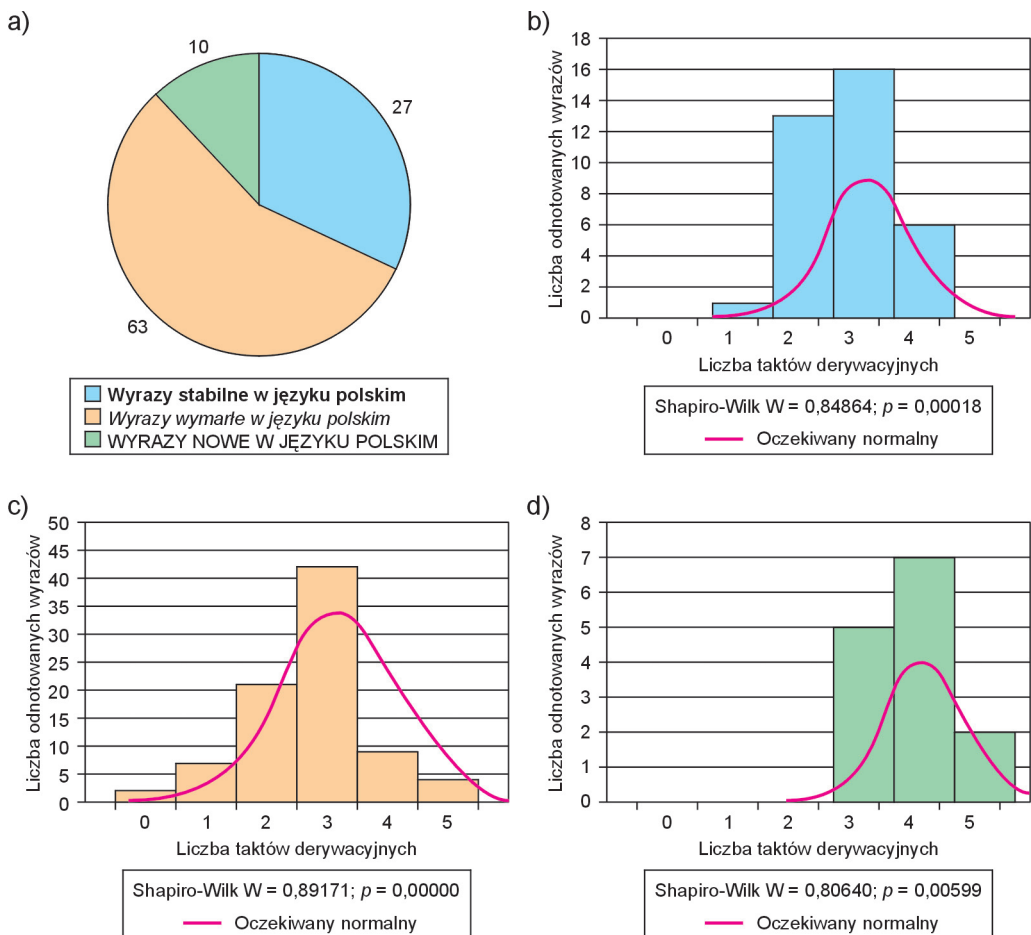
pięciotaktowy. Spośród wszystkich wyrazów pochodnych odnotowanych w gnieździe etymonu **mn-* najliczniejszą grupę stanowią derywaty powstałe w wyniku trzech operacji słowotwórczych (63 wyrazy — 47%). To właśnie tak częste występowanie derywatów na trzecim stopniu powoduje, że gniazdo nie spełnia statystycznego założenia normalności. Histogram z ilościowym rozkładem taktów derywacyjnych w gnieździe morfologicznym z rdzeniem **mn-* przedstawia rysunek 2. Największa amplituda (kurtoza) rozkładu widoczna na poniższym histogramie wskazuje, że maksimum rozkładu przypada na derywaty trzytaktowe.



Rysunek 2. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem **mn-*

W grupie 135 wyrazów zamieszczonych w gnieździe morfologicznym 36 leksemów jest stabilnych w polszczyźnie (27%). Nowych wyrazów naliczyłam 14 (10%), natomiast 85 słów wyszło z użycia (63%). Wielkości te prezentuje wykres kołowy na rysunku 3 a. Charakterystyczna dla wyrazów o trwałym statusie w języku jest przewaga derywatów powstałych w 2. i 3. przekształceniu słowotwórczym (rysunek 3 b). Analogiczne zależności dotyczące wyrazów wygasłych w języku polskim przedstawia histogram na rysunku 3 c. Grupę tę tworzą 42 wyrazy powstałe w 3. takcie derywacyjnym (49%), 21 wyrazów — w 2. takcie (25%), 9 wyrazów — w 4. takcie (11%), 7 wyrazów — w 1. takcie (8%), 4 wyrazy — w 5. takcie (5%), natomiast 2 wyrazy powstały bezpośrednio od prasłowiańskiego rdzenia (2%) (rysunek 3 c). W odróżnieniu od wyrazów stabilnych oraz wymarłych to właśnie na takt 4. przypada maksimum ilościowego rozkładu wyrazów z psł. rdzeniem **mn-*, które polszczyzna rejestruje dopiero od połowy XVIII wieku (rysunek 3 d).

Gniazdo morfologiczne polskich wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **mn-* zostało również przeanalizowane pod względem rodzaju tworzących je części mowy. Na podstawie symboli poszczególnych łańcuchów słowotwórczych gniazda

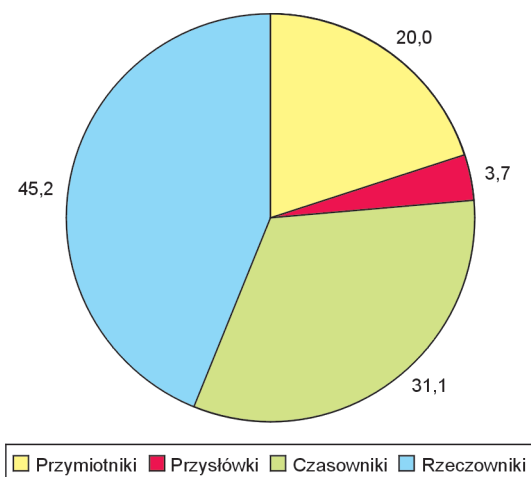


Rysunek 3. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem *mn-:

a — Zestawienie procentowe trwałości wyrazów polskich z psł. rdzeniem *mn-; **b** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem *mn- zarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **c** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem *mn- niezarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **d** — histogram wyrazów z psł. rdzeniem *mn- notowanych od poł. XVIII wieku

ustaliłam, że ~45% derywatów należy do klasy rzeczowników, ~31% wyrazów to czasowniki, a 20% wszystkich wyrazów stanowią przymiotniki. Najmniej liczną grupą derywatów w całym gnieździe są przysłówki (~4%). Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu *mn- zawiera rysunek 4.

Wszystkie przeprowadzone w tym rozdziale obserwacje słotwórcze oraz dokonane analizy statystyczne uwzględniały materiał językowy z różnych epok. Spojrzenie diachroniczne ukazuje czasownik *mnieć* wraz z jego derywatami w zupełnie innym świetle, niż pozwala na to perspektywa synchroniczna. Na podstawie prze-



Rysunek 4. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu **mn-*

prorowadzonych charakterystyk można stwierdzić, że leksem *mniemać* był aktywny słowotwórczo, w częstym użyciu był zwłaszcza na przestrzeni XIV—XVI wieku. Status jednostki rzadkiej, który przysługuje jej w polszczyźnie współczesnej, jest sprawą późniejszą.

1.4. Semantyka

Podrozdział na temat etymologii służył scharakteryzowaniu pie. rdzenia **men-* pod względem przeobrażeń morfologicznych, co umożliwiło poszukiwanie w polszczyźnie wyrazów o praindoeuropejskich korzeniach. Ułatwiło to również znalezienie w języku polskim wielu wyrazów, które z perspektywy synchronicznej mają słabo widoczny rdzeń praindoeuropejski. Wyrazy z rdzeniem **men-* zebrane w postaci gniazda morfologicznego, które zostały zaprezentowane i opatrzone komentarzem słowotwórczym w poprzednim podrozdziale, teraz zostaną poddane obserwacjom natury semantycznej.

Czasowniki *mnieć* oraz *mniemać*, które stanowią centrum polskiej rodziny wyrazowej opartej na prasłowiańskim rdzeniu **mn-*, definiowane są przez słowniki dawnego języka polskiego bardzo podobnie. Różnice w ich budowie morfologicznej, które szczegółowo zostały wyjaśnione wcześniej, wydają się nie mieć przełożenia na aspekty znaczeniowe. W celu zaprezentowania podobieństwa semantycznego pomiędzy wyrazami *mnieć* oraz *mniemać* przedstawiłam ich definicje słownikowe z leksykonów rejestrujących słownictwo doby staro- i średniopolskiej w tabeli poniżej:

Tabela 1

Definicje leksykograficzne staro- i średniopolskich wyrazów *mnieć* oraz *mnieć*

Wyraz	<i>Słownik staropolski</i>	<i>Słownik polszczyzny XVI wieku</i>
<i>mnieć</i>	1. 'mnieć, przypuszczać, sądzić, uważać; <i>putare, aestimare, opinari</i> ', 2. <i>leko mnieć</i> 'lekceważyć'	'przypuszczać, sądzić, myśleć'
<i>mnieć</i> cf. <i>mnieć</i>	1. 'mnieć, przypuszczać, sądzić, uważać; <i>putare, opinari, existimare</i> ', 2. 'cenić, szacować; <i>aestimare</i> ', 3. 'czcić, zamierzać; <i>velle</i> '	1. 'przypuszczać, domyślać się, sądzić, myśleć, być zdania', 2. 'być pewnym siebie'
<i>mnieć, mni- mieć</i> cf. <i>mnie- mieć</i>	1. 'mnieć, przysuszczać, sądzić, uważać, być zdania; <i>putare, existimare, opinari</i> ' 2. 'zamierzać, przedsiębrać; <i>velle, interdere</i> '	brak

Konteksty użycia obu czasowników potwierdzają ich tożsamość semantyczną. Przytoczony niżej fragment wierszowanego dzieła Biernata z Lublina, cytat z apokryfu *Sprawa chędogo o męce Pana Chrystusowej* oraz zdanie z *Biblii* Jakuba Wujka świadczą o możliwości zamiennego stosowania wyrazów *mnieć* i *mnieć*:

Pytali tak rozmawiając: Miły bracie, co Ty mnisz, naszli ono jest towarzysz.

BierEz Bv, SXVI

Dziewica Maria [...] poczęła wołać i mówić: I żydowie okrutni, mniałamy, abyście byli napelnieni męki mego syna. Ale widzę, iż przeciwiacie się i martwemu!

SprChęd150, SXVI

Złęknieni i przestraszeni mniemieli, żeby ducha widzieli.

Wuj., SW

Słownik polszczyzny XVI wieku w artykułach hasłowych podaje frekwencję występowania wyrazów. Zgodnie z informacjami słownikowymi w tekstach XVI-wiecznych czasownik *mnieć* odnotowano 67 razy, natomiast *mnieć* tylko 3 razy. Tak duża różnica w liczbie poświadczeń pomiędzy tymi wyrazami pozwala na stwierdzenie, że czasownik *mnieć* od 1. połowy XVI wieku zaczyna ustępować formie *mnieć*. Nie wiadomo, co wpłynęło na większą frekwencję wyrazu *mnieć*. Przyczyną może być wyrazna, bo dwusylabowa, budowa *mnieć*. Względów morfologicznych nie pozwalałyby również wyjaśnić, dlaczego, choć nie utrzymało się *mnieć*, bardzo ważną rolę w rozwoju polszczyzny odegrał jego prefigowany czasownik *pomnieć*. Jak zostało naświetlone w rozdziale 1.3, był on podstawą wielu czasowników prefigowanych. Samo *pomnieć* definiuje *Słownik staropolski* jako 'pamiętać, zachowywać, mieć w pamięci, *meminisse, memoria tenere, memorem esse*; kogoś, czegoś' (SSTp). Dowodzą tego poniższe cytaty:

Bo nie jest we śmierci, jenże by Ciebie pomniał (Puł. wspomienął)

Fl 6,5, SSStp

Pomnieli to albo pamiętali niewierni Żydowie barzo dobrze.

Rozm 778, SSStp

Zakonu twego nie pomniałem.

MW 37a, SSStp

Zakonu twego nie zapomniał jeśm.

Fl i Puł., SSStp

W najstarszym okresie polszczyzny, a więc od początku wieku XIV do 2. połowy wieku XV, prócz *mnieć* oraz *mniemać* występuje także forma *wnimać*, co zaprezentowałam w rozdziale 1.2. Aby ustalić, który z wyrazów jest najstarszy, należy prześledzić ich występowanie w zabytkach językowych. Na podstawie analizy wewnętrznej¹³ tekstów staro- i średniopolskich wnioskuje się, że czasownik *wnimać* jest najstarszy z trzech wymienionych wyrazów. Słownik etymologiczny Andrzeja BAŃKOWSKIEGO (2000) informuje, że *wnimać* zanika już w 2. połowie XV wieku. Ustalenie to potwierdza brak tego czasownika już w *Biblii Królowej Zofii* (2. poł. XV w.). Z kolei *Słownik języka polskiego XVII w. i 1 połowy XVIII wieku* nie notuje ani *wnimać*, ani *mnić*, a jedynie *mniemać*. Jasno wynika z tego zatem, że *mniemać* jest formą najpóźniejszą, która jako jedyna z omawianych formacji bezprzedrostkowych przetrwała do dziś w języku polskim. Nie należy jednak do wyrazów o wysokiej frekwencji: jak informują kwalifikatory w słownikach ogólnych, *mniemać* jest rzadko stosowane przez użytkowników języka. Poniżej przytaczam fragmenty *Psalterza floriańskiego*, w których odnotowano formy *wnimać* oraz odpowiadające im wersy późniejszego *Psalterza puławskiego* z czasownikiem *mniemać* zamiast pierwotnego *wnimamć*. Cytaty te mogą świadczyć o wypieraniu formy *wnimać* przez *mniemać*:

Wnimał jest źle, że będą tobie podobny.

Fl 49, 22, SSStp

Mnimał jest źle, że będą tobie podobny.

Puł 49, 22, SSStp

Przez stąpające wnimał jesm wszytki grzeszne ziemie.

Fl 118, 119, SSStp

Przez stąpające mnimał jeśm wszytki grzeszne ziemie.

Puł 118, 119, SSStp

Wspomniana w rozdziale dotyczącym etymologii hipoteza Wiesława BORYSIA na temat pochodzenia czasownika *mniemać* od biernego imiesłowu czasu teraźniejszego (*mniemy*) zakłada, że względy semantyczne zdecydowały o wyparciu czasownika

¹³ Więcej na temat analizy wewnętrznej zob. DŁUGOSZ-KURCZABOWA, DUBISZ, 2003: 75—76.

mnieć przez *mniemać*. Trudno odnaleźć w czasownikach komponent znaczenia ‘poddawanie się jakiejś czynności’, który jest widoczny w niektórych imiesłowach biernych lub w ich znominalizowanych formach, czasownik bowiem nie jest odpowiednią formą gramatyczną, aby taką zmianę można było zaobserwować. Semantyka wyrazu każe traktować wyraz *mniemy* jak przymiotnik. Derywaty odczasownikowe utworzone formantem *-ny* oznaczające trwałą cechę, która nie podlega aktualizacji, to najprawdopodobniej właśnie przymiotniki (por. *dostępny*, *zdatny*, *uchylony*). Równie trudno jest się wypowiedzieć na temat formy *pomny*. Pierwotnie wyraz ten miał znaczenie ‘pamiętany’, por.:

Niegdyś, przed pomnym czasem, kościół się wielki zapadł.

Berw. Poezje II, 113, SDor

Od XIX wieku *pomny* zaczął nabierać znaczenia, w którym występuje w języku polskim do dzisiaj. Zgodnie z definicjami słownikowymi *pomny* to ‘mający coś na uwadze, na względzie, pamiętający o czymś’ (USJP), por. *Pomny udzielonych mi rad, odszedłem*.

Znaczenie bierne miał dawny imiesłów czasu przeszłego bierny *domniemany* ‘ten, którego się domyślamy; przypuszczalny’. Na skutek leksykalizacji zyskał on nowe znaczenie, które pozbawione jest już biernej charakterystyki. *Uniwersalny słownik języka polskiego* definiuje go jako ‘prawdopodobny, rzekomy’. Poniżej przytaczam konteksty użycia wyrazu:

Jezus, dzieciątko mile, był poddan swe matce i Józefowi, domniemanemu ojcu.

Rozm. 121, SSStp

Domniemane listy Chopina do Delfiny.

USJP

Z powodu braku kontekstów użycia formy *mniemy* trudno jednoznacznie stwierdzić, czy czasownik *mniemać* wyewoluował z biernej formy, jak chcieliby sławiści. Nie ma pewności, że w takim znaczeniu wyraz ten w ogóle był używany. Słowniki etymologiczne notują bliskość semantyczną polskiego wyrazu z rosyjską formą *мнeмый* o znaczeniu ‘pozorny, złudny, rzekomy’. Wskazuje się na możliwy wpływ rusycyzmu na ewolucję znaczenia polskiego czasownika. Rozwój znaczenia *mniemać* wyglądałby zatem następująco: pierwotny czasownik *mnieć* o znaczeniu ‘sądzić’ pod wpływem rosyjskiego imiesłowu *мнeмый* ‘pozorny, złudny, rzekomy’ przeszedł zmianę morfologiczną oraz zyskał nowe znaczenie: ‘sądzić według pozorów; złudnie sądzić’. Brakuje wyraźnych kontekstów, które pozwalałyby potwierdzić różnicę znaczenia między tymi czasownikami. Źródła leksykograficzne podają tylko dwa konteksty z użyciem wyrazu *mnieć*. Dysponując tylko tymi cytatami, nie sposób stwierdzić, czy występujący w nich czasownik pozbawiony jest charakterystyki biernej. Wobec braku dowodów na podtrzymanie powyższych argumentów może

bezpieczniej będzie uznać, że nie semantyczne, lecz praktyczne względy zdecydowały o zwycięstwie dwusylabowej formy.

Kończąc analizy form *mnieć* oraz *mnieć*, należy dodać, że dwa wspomniane wyżej stanowiska etymologiczne nie muszą się wykluczać. Przyjmując, że BRÜCKNER i BAŃKOWSKI słusznie wywodzą *mnieć* od *wnieć*, a BORYŚ i DŁUGOSZ-KURCZABOWA prawidłowo wskazują na jego powinowactwo z formą rosyjską *мнемый*, można postawić tezę, że *mnieć* morfologicznie pochodzi od *wnieć*, semantycznie natomiast nawiązuje do *мнемый*. Istnieje jednak wątpliwość, na ile ‘sądzić, mnieć’ różne jest od ‘sądzić z pozorów, fałszywie’; bo przecież określenie *pozorne mniemanie* wydaje się pleonazmem, gdyż *mniemanie* to właściwie ‘zdanie, opinia o czymś, ocena czegoś; pogląd, przekonanie’ (USJP). Tylko wiedza jest stanem faktycznym, który jest oparty na dowodach, a nie na sądach: ‘wiedza to zasób wiadomości, które ludzie zdobywają, np. poprzez badania naukowe, i przekazują następnym pokoleniom, np. w książkach lub przez nauczanie’ (ISJP). Każde inne przekonanie, nieoparte na wiedzy, pozostaje *sądem*, *poglądem*, *opinią* czy właśnie *mniemanem*.

Analizy semantyczne wyrazów, które nazywają działania umysłowe, oraz badania form morfologicznych, za pomocą których są one wyrażone, uwydatniają potrzebę klasyfikacji wszystkich aktywności umysłowych człowieka. W pracach traktujących język jako narzędzie myślenia stosuje się podział aktywności ludzkiego umysłu na trzy typy: czynności, procesy i stany. Każdy z nich ma odrębną charakterystykę, którą przybliżyłam, powołując się na ustalenia Magdaleny DANIELEWICZOWEJ (2002). Podstawowym kryterium służącym do wyodrębniania klasy czasowników nazywających czynności umysłowe jest, jak pisze DANIELEWICZOWA (2002: 28):

obecność lub brak w strukturze czasownika komponentu wskazującego na to, że podmiot wykonuje pewną czynność intelektualną, czyli *robi* coś [...]. Obecność komponentu wnoszącego informację o świadomym i kontrolowanym przez podmiot epistemicznym działaniu umysłowym sprawia, że czynnościom mentalnym przysługują określone charakterystyki temporalne. Czasowniki czynnościowe w przeciwieństwie do wszystkich pozostałych jednostek mentalnych mogą stanowić odpowiedź na pytanie o to, co podmiot w danej chwili robi.

Przykłady czasowników nazywających czynności mentalne zostały przytoczone poniżej:

— *Co on tam robi?*

— *Rozmyśla nad czymś.* / — *Rozpamiętuje swoją klęskę.* / — *Zastanawia się nad tymi materiałami* (DANIELEWICZOWA, 2002).

Drugą kategorią wyodrębnianą w polu aktywności ludzkiego umysłu są zdarzenia. Do ich wyrażania służą zawsze czasowniki dokonane, por.: *Długo się zastanawiał nad wyborem studiów. Nie zapominajmy, że udany związek między dwojgiem*

ludzi polega na ciągłych kompromisach. Nagle uświadomił sobie, że jest już za późno na zmianę decyzji (wszystkie przykłady za USJP).

Jak tłumaczy DANIELEWICZOWA (2002: 27):

ze względu na to, jaki wpływ na zaistnienie danego stanu rzeczy, czyli na to, co się stało, miał podmiot epistemiczny, zdarzenia mentalne można podzielić dalej na takie, które są całkowicie niezależne od jego działań, i takie, których spełnienie jest przez te działania warunkowane. Pierwszą grupę reprezentują np. takie czasowniki, jak: *domyślić się, że*_, *przywyknąć do* [czegoś], *zamyślić się*, a drugą — takie, jak: *przeanalizować* [coś], *wymyślić* [coś] czy *skoncentrować się na* [czymś]. Spora grupa czasowników dokonanych odsyła do takich zdarzeń, które dają początek pewnym stanom wskazywanym przez odpowiednie czasowniki niedokonane. Jeśli ktoś się czegoś dowiedział, to wie to coś, jeśli coś zapamiętał, to o tym pamięta, jeśli coś sobie uświadomił, to jest tego świadom.

Trzecią grupą wydzielaną w obrębie czasowników mentalnych są stany. Wyrażają one ocenę, której podlega przedmiot aktywności epistemicznej, odsyłając do pewnych zdolności i kompetencji podmiotu epistemicznego. Stany mogą również nazywać pewne epistemiczne relacje, na przykład: *akceptować* [kogoś], *cenić* [kogoś / coś], *gustować w* [kimś / czymś]; *wiedzieć o* [czymś], *umieć* [coś zrobić], *znać* [kogoś / coś], *znać się* [na czymś]; [coś₁] *przypomina* [coś₂], [coś₁] *zależy od* [czegoś₂], [coś₁] *świadczy o* [czymś₂]. DANIELEWICZOWA (2002: 29—30) pisze, że jest to grupa obszerna i heterogeniczna. Rozpada się na kolejne podgrupy, którym przysługują niejednakowe charakterystyki semantyczne oraz składniowe.

Wszystkie czasowniki sytuujące się w obrębie tej grupy dzielą się na jednostki propozycyjalne i niepropozycyjalne. [...] Mówiąc o czasownikach niepropozycyjalnych, mamy na myśli te, które czysto formalnie przyłączają jako swój prawostronny argument zdanie. Jest ono wprowadzane za pomocą włączników *że, żeby, czy, jakby, jakoby* lub też różnych zaimków pytajnych, np. *rozumieć, że*_, *wątpić, żeby*_, *wiedzieć, kto*_ itp. Czasowniki niepropozycyjalne charakteryzują się tym, że prawostronnie przyłączają jakąś frazę nominalną, np. *znać się na* [czymś], *pamiętać o* [czymś], *aprobować* [coś].

Przedstawione ustalenia pozwalają zaliczyć czasownik *mniemać* do czynności mentalnych, predykat *domniemywać* [czegoś] do zdarzeń umysłowych, jednostkę *mniemać, że*_ zgodnie z powyższymi kryteriami należy natomiast uznać za stan mentalny.

W tak przyjętych ramach definicyjnych omawiane w pracy leksemy pochodne od czasowników *mnieć* oraz *mniemać* stanowią niespójną grupę. Część wyrazów zebranych w postaci gniazda morfologicznego należałoby uznać za czynności umysłowe, niektóre z nich powinno się natomiast włączyć do klasy stanów mentalnych. Rzecz jednak w tym, że czynności podejmuje się, mając na celu dojście do wiedzy, czyli osiągnięcie konkretnego stanu umysłowego. Nie zawsze cel ten zostaje osiągnięty,

ważny jest jednak fakt, że podejmowane są w tym kierunku wysiłki, które realizują się przez zdarzenia mentalne. W zgromadzonym materiale językowym znajdują się konteksty, w których czasownik *mniewać* oznacza czynność, są również takie, w których wyraża on proces, a nawet stan podmiotu epistemicznego, por.:

CZYNNOŚĆ: *Niewiele mniemam o własnych zdolnościach.*

ORZESZ. Listy II/2, 14, SDor

PROCES: *Względy głównie językowe skłoniły prof. Brücknera do mniemania, że w późniejszych, z XV w. pochodzących odpisach, zachowały się także utwory ułożone wcześniej, a między nimi pieśń „Bogurodzica”.*

Łoś Wiersze 58., SDor

STAN: *Za mną jest każdy kwiat i każdy gołąb, co biały jak ja, swą mnie siostrą mniema.*

Słow., SW

Przedstawione wyżej rozróżnienie wszystkich wyrazów oznaczających aktywność intelektualną na czynności, stany i procesy nie jest możliwe do zrealizowania na historycznym materiale językowym, brak bowiem odpowiednich narzędzi metodologicznych, które pozwoliłyby w sposób pewny przeprowadzić analizy na słownictwie wieków dawnych. Zamiast podziału na czynności, stany i procesy w badaniach diachronicznych używa się sformułowań, takich jak *słownictwo mentalne, intelektualne, słownictwo dotyczące sfery umysłowej, wyrazy nazywające aktywność ludzkiego umysłu*.

Praindoeuropejski rdzeń **men-* do tej pory opisywano jako podstawę czasowników *mniewać* oraz *mniewać*. Obecnie w polszczyźnie można znaleźć wyrazy, które choć powstały na bazie *mniewać* lub *mniewać*, nie są już z nimi utożsamiane. Wyrazy takie, których przykładem może być *pamięć*, zyskały na tyle wyraźne znaczenie, że całkowicie niewidoczny stał się w nich pie. rdzeń **men-*. W celu pokazania, jak odległe mogą stać się w trakcie rozwoju języka genetycznie bliskie sobie wyrazy, zaprezentowane zostaną ich najciekawsze przykłady.

Jednym z takich wyrazów jest rzeczownik *pamięć* (psł. **pamętь*). W publikacjach językoznawczych zestawia się go najczęściej z czasownikiem *pomnieć* (**pomъnĕti*) ‘wspomnieć, przypomnieć sobie’, dopatrując się między nimi relacji pochodności. Wiesław BORYŚ w *Słowniku etymologicznym* (2005) wyjaśnia, że prasłowiańska **pamętь* ‘wspomnienie, przypomnienie czegoś, pamięć, memoria; (na południu też w znaczeniu ‘rozum’)’ jest starym, prasłowiańskim compositum, które podobnie realizuje się w rodzinie języków słowiańskich (pol. *pamięć*, cz. *pamět’*, słow. *pamāt’*, słoweń. i bułg. *pámet*, sch. *pámēt*, scs. *pamętь*, mac. *pamet*, starorus. *pamjaty* — BORYŚ, 1975), w językach bałtyckich (lit. *at-mintis* ‘pamięć’), a także w rodzinie języków wschodniogermańskich (gocki *ga-munds* ‘pamięć’). W związku z tym, że rzeczownik *pamięć* jest złożeniem, powinno się go łączyć przede wszystkim z czasownikiem *mniewać*. Genetycznie stanowi on połączenie verbum *mniewać* ‘myśleć, sądzić, uważać’ z prae-

bium *po* ‘po, potem, post’. Strukturalne znaczenie wyrazu *pomnieć* wynika właśnie z semantyki jego elementów, czyli ‘myśleć po czymś; myśleć później, o czymś, co było w przeszłości; czyli wspomnieć to, co było’. Po połączeniu praeverbium z czasownikiem, czyli po przekształceniu luźnych połączeń *po* + czasownik, pierwotne złożenie *pamięć* zaczęło być motywowane przez czasownik z prefiksem *po-*. Rzeczownik *pamięć* jest zatem derywatem wczesnoprasłowiańskim, a stosunek motywacji między **pamětъ* a **pomьněti* wykształcił się wtórnie. Wzdłużenie *po-* do *pa-* w członie prefigowanym nie było obligatoryjne. Świadczą o tym rzeczowniki odczasownikowe, które — choć powstały w epoce prasłowiańskiej — zachowały pierwotny czasownikowy przyrostek *po-*. Są to między innymi wyrazy *pomoc*, a nie **pamoc*, *posługa*, a nie **pasługa*, *posiedzenie*, a nie **pasiedzenie*. Wiesław BORYŚ (1975) wyjaśnia, że czasownikowa postać prefiksu częściej występuje w tych derywatach, które zachowują silny związek znaczeniowy z czasownikiem podstawowym, najczęściej są to nazwy czynności, jak np. *posiedzenie*, *pomoc*, derywaty o skonkretyzowanym znaczeniu mają natomiast przyrostek *pa-*, np. *patyk* : *potykać*, *pasieka* : **po-sěkti* ‘ściąć, wyciąć’, *pa-skuda* ‘zło, szkoda’ : **po-skuditi* ‘uczynić ubogim, biednym, lichym, bardzo marnym, zepsuć, uszkodzić’ (BORYŚ, 2005).

Czasownik *pamiętać* stanowi centrum kolejnych derywatów prefiksalnych, takich jak *zapamiętać*, *upamiętać* (dziś: *upamiętnić*), *przepamiętać*, *rozpamiętać*, *wspamiętać*, *rozpamiętywać*. Brak wyrazistości znaczenia tych czasowników wynika z wieloznaczności staropolskich przedrostków. Przykładowo prefiks *za-* wprowadza negację, por. *zapomnieć* ‘przestać (przestawać) pamiętać o kimś, o czymś, przestać (przestawać) coś sobie uświadamiać’ (USJP). Może on również zmieniać aspekt czasownika lub wprowadzać kategorię inchoatywności, por. *pamiętać* : *zapamiętać* dk. ‘zachować (zachowywać), utrwalić (utrwalać) w swej pamięci’, ‘zacząć pamiętać’ (USJP). Ciekawie zachowuje się prefiks *za-* z podstawami *pomnieć* oraz *pamiętać*. Dziś każdy z czasowników ma zupełnie inne znaczenie, pierwotnie natomiast w obu formach prefiks *za-* pełnił funkcję przeczenia. Poniżej zamieszczono fragmenty utworów, które dowodzą występowania w okresie staropolskim czasownika *zapamiętać* w znaczeniu bliskoznacznym z wyrazem *zapomnieć*:

Nie zapamiętawaj dobrodziejstw boskich (nie zapomnij, bądź ich pamiętnym).

Biał. Pf1221, SSStp

Młodzi dobrodziejstw zapamiętawają.

Cn. Ad. 509, SSStp

Zapamiętali wziąć chleba.

W. Math. 16,5., Bibl. Gd., SSStp

Bóg nie zapamięta swojej obietnicy.

Leop.Deut. 4, 31., SSStp

Niewiasta na złe pamiętna, na dobre zapamiętliwa.

Cn. Ad. 693, SSStp

Wspólne pochodzenie form *zapomnieć* i *zapamiętać* oraz ich bliskie znaczenie jest widoczne do dziś. Aby je odtworzyć, należy porównać ze sobą oba czasowniki, lecz w różnych typach zdań, inaczej bowiem zachowują się one w zdaniu orzekającym pod asercją, a inaczej w negacji. Czasownik *pamiętać* pod negacją jest równy znaczeniu *zapomnieć*, struktura *nie zapomnieć* tożsama jest natomiast z czasownikiem *pamiętać*. Współcześnie pomiędzy tymi formami zachodzi relacja sprzeczności, którą można opisać zdaniami: jeśli *pamiętam*, to znaczy, że o czymś *nie zapomniałem*, jeśli natomiast *zapomniałem*, to oznacza, że o czymś *nie pamiętam*, por.:

Cieszę się, że kolejny z moich uczniów nie zapomniał o mnie i chce grać w zespole, który aktualnie trenuję.

J. Buze: *Spokojnie, łyżeczką, małymi kroczkami*.
„Mazowieckie To i Owo”, 2010-04-12, NKJP

Uczeń powinien odnieść się również do ogólnej analizy utworów i nie zapomnieć o wnioskach zmierzających do uogólnień.

M. Krężel: *Pierwsze starcie*.
„Dziennik Zachodni”, 2005-11-28, NKJP

Z powodu braku koni fachowcy wyspecjalizowali się w kowalstwie artystycznym, ale nie zapomnieli o tradycji.

E. Piersiakowa: *W starej kuźni*.
„Dziennik Zachodni”, 2002-05-14, NKJP

Kolejnym wartym uwagi leksemem wywodzącym się z tego samego praindoeuropejskiego rdzenia co prasłowiańskie *mnieć* oraz *mniemać* jest rzeczownik *sumienie*. Nie jest to regularny derywat rodzimy. Powstał przez odwzorowanie struktury łacińskiego wyrazu *conscientia* (por. *con* ‘razem, współ, z’ oraz *scientia* ‘wiedza, mądrość’, DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008: 632). *Sqmnienie* genetycznie zbudowane z prefiksu *sq-*¹⁴ i czasownika *mnieć* ‘mniemać, sądzić, uważać, być zdania’ jest kalką słowotwórczą z łaciny. Czasownik *mnieć* morfologicznie i semantycznie omówiono już wcześniej, dlatego w dalszej części podrozdziału scharakteryzowany zostanie element *sq-*. Jak wyjaśnia Wiesław BORYŚ (1975: 88—89):

Nie ma żadnych dowodów na samodzielne występowanie *sq-* w języku prasłowiańskim. Co prawda w niektórych gwarach serbsko-chorwackich pojawia się przyimek *su* ‘z’, ale zarówno jego chronologia, jak i zasięg przemawiają za wtórnością. [...]. Najprawdopodobniej przyimek *su* powstał z przekształcenia zwykłego przyimka *s(a)* przez analogię do prefiksu *su-*, alternującego zresztą często z *s(a)-*.

¹⁴ Polskie *sq-* oboczne jest do *su-*, jak w *sukrwica* ‘ropa z krwią’, *sumny* ‘smutny’, *sumować* ‘smucić się’ (BRÜCKNER, 1927: 526).

Przyrostek ten widać w wyrazach, takich jak **sqsēdъ* ‘ten, kto siedzi razem z kimś; sądziad’, **sqlogъ* ‘ten, kto razem z kimś leży, śpi’¹⁵, **sqpъrъ* ‘przeciwnik, rywal’¹⁶, **sqtokъ* ‘spłynięcie się dwu rzek, miejsce gdzie spływają się dwie rzeki’¹⁷.

W odniesieniu do starszych formacji prasłowiańskich można mówić o funkcjonowaniu pewnego modelu słowotwórczego, zgodnie z którym *sъ-* + czasownik dawało *sq-* + rzeczownik, por. **sъ-mrknąti* → **sq-morkъ* ‘zmierzch, zmrok’ od ‘zmierzchnąć’. Analogiczną wymianę notuje się w okresie prasłowiańskim także w przypadku prefiksów: **vъ-/vъn-* oraz **vq-*, por. **vъ-tъkati* ‘wtykać’ → **vq-tekъ* ‘to, co się przetyka, wtyka, co jest wetknięte’; **vъ-vezti* ‘wwieźć do środka’ → **vq-vozъ* (BORYŚ, 2008: 682—683). Przytoczone przykłady zaświadczają, że wymieniona alternacja formantów w związku z kategoryalną przynależnością podstawy słowotwórczej (czasownik, rzeczownik) nie była w okresie staropolskim zjawiskiem izolowanym.

Swoistymi relikdami słowiańskimi są w polszczyźnie rzeczowniki niemotywowane **sqdъ* ‘mniemanie, pogląd, sąd’ i **sqdъ* ‘naczynie’ (ie. **dhē-* ‘kłaść’) (BORYŚ, 1975: 148). Obserwacje slawistów potwierdzają, że w takich formacjach **sq-* jest imiennym wariantem prefiksu czasownikowego, który pozbawiony wartości semantycznej pełni jedynie funkcję strukturalną (por. BORYŚ, 1975: 104). Pojawienie się w sufiksie wymiany samogłoskowej tłumaczy się skutkiem apofonii indoeuropejskiej. Szczegółowe omówienie tego procesu fonetycznego zamieściłam w rozdziale o psł. rdzeniu **vēd-* (zob. rozdział 4.2). W okresie prasłowiańskim przedrostek **sq-* był prefiksem dość licznej grupy rzeczowników i przymiotników (BORYŚ, 1975: 87). Dziś jest to formant całkowicie nieproduktywny.

Rzeczownik *sumienie* w obecnym kształcie fonetycznym pojawił się w polszczyźnie stosunkowo niedawno. Do końca XIX wieku wyraz ten miał formę *sumnienie*. Jak podaje BRÜCKNER, w całej twórczości Juliusza Słowackiego obecny jest zawsze w formie *sumnienie*. Tytuł taki nosi również jeden ze wczesnych sonetów poety. Poniżej przytaczam cytaty z wyrazem *sumnienie* z dzieł Słowackiego:

Ten głos — to smutne wyrzuty sumnienia, ten głos — to echo przeszłości pamiątek.
Słow. Poem. I,17, SDor

*Dzisiaj siedzącej przed kaskadą w kocz
Sumnienie Pani powie samo głuche...
Że niegdyś łzy się tak sączyły z oczu!
A dzisiaj! oczy patrzą — takie suche!*

J. Słowacki: *Do pani Joanny Bobrowej*, 1842

¹⁵ W języku greckim oznacza ‘małżonka’.

¹⁶ Od XV wieku *sąpierz*, *sąprza* (w XVI w. też *sam pierz*, *szam pierz*) ‘przeciwnik sądowy; rywal, współzawodnik’.

¹⁷ Polski *Santok* ‘nazwa grodu przy ujściu Noteci do Warty’; element **sqt(ok)-* występuje też w innych nazwach wodnych i miejscowych z terenu Wielkopolski i Pomorza.

Prezentowany wyraz *sumnienie* długo trwał w polszczyźnie, choć w okresie średniopolskim, czyli przez cały wiek XVI, XVII i XVIII, używana była forma, która zawierała omówiony wyżej imienny wariant prefiksu czasownikowego *sę-*. Słowniki etymologiczne notują jeszcze formę *sampnienie*, zniknęła ona jednak najprawdopodobniej pod koniec XV wieku.

W wielu językach słowiańskich wyraz *sumienie* oznaczał ‘wątpienie’: cerk. *sąminěti sę* ‘wątpić, obawiać się’; słowien. *sumniti se* ‘podejrzewać’; *sumnenje, sumnia, sumlja, sum* ‘podejrzenie’; serb. *sumnia* ‘wątpliwość’ (BRÜCKNER, 1927). Znaczenie takie odnotowuje nawet w języku polskim słownik Lindego, choć autor nie podał cytatu, który mógłby to udokumentować.

Dziś rzeczownik *sumienie* stosowany jest również w funkcji terminu religijnego (por. *rachunek sumienia* ‘przypominanie sobie popełnionych grzechów; także: tekst ułatwiający to przypomnienie’ — USJP) i prawniczego (por. *wolność sumienia* ‘prawo do swobodnego wyboru przekonań, poglądów, wyznawanej religii itp.’ — USJP). Definiowany przez ogólne słowniki języka polskiego jako ‘właściwość psychiczna, zdolność pozwalająca odpowiednio oceniać własne postępowanie jako zgodne lub niezgodne z przyjętymi normami etycznymi, świadomość odpowiedzialności moralnej za swoje czyny, postępowanie’ (USJP), tworzy bardzo liczne związki frazeologiczne. Przytaczam je poniżej za *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego* PWN: *czyste, spokojne sumienie; wyrzuty sumienia; z czystym sumieniem; brać kogoś, coś na swoje sumienie; być w zgodzie ze swoim sumieniem; mieć coś lub kogoś na sumieniu; mieć na sumieniu czyjeś życie; być bez sumienia; nie mieć sumienia (czegoś zrobić); przemówić komuś do sumienia; coś ciąży, leży komuś na sumieniu; sumienie kogoś gryzie, dręczy*.

1.5. Podsumowanie

Analiza wyrazów z członem **men-* ze współczesnych języków indoeuropejskich dowodzi, że semantyka tych leksemów dotyczy nie tylko sfery umysłowej.

W okresie staro- i średniopolskim było wyraźnie więcej wyrazów z pie. rdzeniem **men-*, niż jest ich obecnie. Z całej dość obszernej, ponieważ liczącej aż 135 jednostek, grupy wyrazów z tym rdzeniem zachowało się zaledwie 36. Wspomnianą redukcję ukazuje porównanie dwóch gniazd: gniazda słotwórczego zaprezentowanego za SGS oraz gniazda morfologicznego wspólnego dla *mnieć, mniemać i wni-mać*. Powodem zaniku znacznej liczby wyrazów z pie. rdzeniem **men-* na przestrzeni wieków mogą być naturalne tendencje rozwojowe języka, jak dążenie mowy do ekonomii środków wyrazu, które dotyczy szczególnie słów o wspólnych korzeniach. W wyniku takich działań zmniejsza się zasób leksyki danego języka. W rezultacie działania siły przeciwnej, czyli skłonności języka do wyrazistości i precyzji, słownik

jest jednak uzupełniany nowymi, potrzebnymi jednostkami. Na skutek czynników ekonomicznych zanikły w polszczyźnie wyrazy *mnimać*, *wnimać*, *pomionąć*, *zapomionąć*, *przypomionąć*, dzięki tendencji odwrotnej język polski zyskał natomiast formy *przypomnieć*, *zapomnieć*, *dopominać*, *wypominać*. Wyrazami o najsilniejszej pozycji w całej omawianej grupie są poliprefiksalne czasowniki z bazą *pomnieć*. Niektóre z prefigowanych czasowników podczas zabiegów słowotwórczych zyskały dodatkowe znaczenia, niezwiązane bezpośrednio z myśleniem. Procesy derywacyjne spowodowały, że znaczenie epistemiczne elementu *men- uległo osłabieniu, nadal jednak można je zrekonstruować, stosując analizę semantyczną.

Zaprezentowane w rozdziale czasowniki tworzą grupę niejednorodną pod względem charakterystyki wyrażanych przez nie treści. Są to zarówno nazwy czynności, stanów, jak i zdarzeń mentalnych. Prócz predykatów, które oznaczają myślenie, najliczniejszą grupą w gnieździe morfologicznym są rzeczowniki wyrażające umysłowe nazwy abstrakcyjne, jak *pamięć*, *sumienie*, *mądrość*. Także w tych wyrazach obecny jest praindoeuropejski rdzeń *men-.

Rozdział 2

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu **mysl-*

2.1. Wprowadzenie

Jedną z grup wyrazów, które tworzą zasób polskiego słownictwa mentalnego, są leksemy oparte na prasłowiańskim elemencie **mysl-*. Morfem ten jest rdzeniem polskiego rzeczownika *myśl* i pochodnego on niego czasownika *myśleć*. Wyrazy *myśl* i *myśleć* oraz ich derywaty będą przedmiotem obserwacji w niniejszym rozdziale.

Prasłowiański morfem **mysl-* jest kontynuacją indoeuropejskiego rdzenia **mū-dhsli-*, który zachował się do dziś w polszczyźnie również w postaci **mondhr-* (elementy jego budowy wskazano przy omawianiu etymologii przymiotnika *mądry* w rozdziale 2.2).

Niektórzy indoeuropeiści (MIKLOŠIČ, 1862—1865; TOPOROV, 1963; VAILLANT, 1974, za: BORYŚ, 2005) łączą etymologię **mysl-* z omówionym w poprzednim rozdziale elementem **mn-* z uwagi na dające się ze sobą powiązać, zwłaszcza semantycznie, korzenie obu rdzeni. Szczegółową rekonstrukcję rdzenia **mysl-* przeprowadził Vladimir Nikołajewicz TOPOROV (1963). Zaproponowana przez tego rosyjskiego filologa praindoeuropejska postać **mon-sli-* zakłada, że prasłowiańskie **mysl-* zbudowane jest z dwóch elementów. Pierwszym z nich jest pie. morfem **men-* z wokalizmem *-o-*, drugą natomiast część podstawy dzisiejszego rzeczownika *myśl* tworzy element *-sli-*. Ze względu na wynikającą z przedstawionej hipotezy bliskość semantyczną oraz morfologiczną pomiędzy wyrazami *myśl*, *mnieć* // *nniemać* oraz *mądry* rozdział ten zawiera odniesienia do przeanalizowanych wcześniej leksemów z prasłowiańskim rdzeniem **mn-*.

Na początku rozdziału zostaną przedstawione informacje etymologiczne na temat postaci prasłowiańskiego rdzenia **mysl-*. Następnie przy użyciu metody opisu gniazdowego omówione zostaną zagadnienia słowotwórcze związane z budową

derywatów rzeczownika *myśl*. Przedstawienie struktury gniazdowej umożliwi mi również analizę utworzonych na bazie *myśleć* czasowników prefiksalnych. Wszelkie zmiany semantyczne, które dokonały się w kręgu omawianych wyrazów, zostaną zaprezentowane podczas analizy wybranych czasowników prefiksalnych oraz ich derywatów.

2.2. Etymologia

Jak wspomniałam, podstawowym wyrazem w polszczyźnie, który zawiera prasłowiański element **mysl-*, jest rzeczownik *myśl*. Rekonstrukcje języka prasłowiańskiego zakładają, że do wieku VI n.e. miał on postać **myslb*. Taki kształt wyrazu jest wynikiem uproszczenia starszej formy **mydslb*, którą język polski kontynuuje bezpośrednio z indoeuropejskiej postaci **mūdhsli-* (ie. **mēudh-* : *məudh-* : *mūd-*, SŁAWSKI, 1974: 106). Według badań etymologicznych forma **mūdhsli-* nie ma odpowiedników w innych językach indoeuropejskich poza polskim.

Omawiana w tym rozdziale etymologia rzeczownika *myśl* potwierdza, że jest on kontynuantem formy indoeuropejskiej, choć oczywiście w trakcie rozwoju uległ prasłowiańskim procesom fonetycznym. Morfemy, które tworzą podstawę indoeuropejskiego **mūd-*, mają regularne odpowiedniki w języku staropolskim. Występująca w formach indoeuropejskich samogłoska *-ū-* realizuje się w staropolszczyźnie jako *-y-*. Jej rozwój widoczny jest w wielu staropolskich wyrazach, między innymi: pie. **bhū-* ≥ psł. **byti* ≥ stp. *być*, pie. **tū* ≥ psł. **ty* ≥ stp. *ty*, pie. **sūnus* ≥ psł. **synb* ≥ stp. *syn*, pie. **rūti-* ≥ psł. **ryti* ≥ stp. *ryć*, pie. **ūdra* ≥ psł. **vydra* ≥ stp. *wydra*. Indoeuropejska spółgłoska przedniojęzykowa aspirowana *-dh-* odpowiada natomiast prasłowiańskiej spółgłosce *-d-*. Rozwój tej głoski ilustrują wyrazy, takie jak: pie. **dhūm* ≥ psł. **dymb* ≥ pol. *dym*, pie. **dhuor-* ≥ psł. **dvorb* ≥ pol. *dwór*, pie. **perdhn-* ≥ psł. **perdbn-* ≥ pol. *przedni*.

Zgodnie z przedstawionymi wyżej przemianami praindoeuropejskich morfemów *-ū-* oraz *-dh-* indoeuropejska cząstka **mūd-* przybrała w języku prasłowiańskim postać **myd-*. Kolejnym etapem rozwoju prasłowiańskiego rdzenia **myd-* na drodze ewolucji do dzisiejszej postaci *myśl* było przyłączenie do tematu przyrostka *-sl-*.

Sufiks **-lb*, oboczny do **-slb*, służył w prasłowiańszczyźnie głównie do tworzenia rzeczowników od podstaw czasownikowych. W zależności od głoski rdzennej czasownika morfem ten występował w dwóch wariantach: po spółgłoskach zębowych *-sl*, po innych spółgłoskach i po samogłoskach *-l*. Przykładami wyrazów, które zostały utworzone za pomocą tego formantu, są niefunkcjonujące już w języku polskim nazwy narzędzi, między innymi *gęśle*, *jasła*, *sopiel*. W celu przedstawienia roli sufiksu *-l* // *-sl* w tworzeniu rzeczowników odczasownikowych zaprezentowana zostanie etymologia wspomnianych wyrazów.

Gęśle, jak podaje *Słownik etymologiczny* BORYSIA, to ‘dawny prymitywny ludowy smyczkowy instrument muzyczny’. Wyraz ten notowany był w polszczyźnie od XIV wieku i pochodzi od czasownika **gosti* ‘brzmieć, grać na instrumencie strunowym’ (BORYŚ, 2005). Odpowiednikiem nazwy polskiej jest współczesny czeski wyraz *housle* ‘skrzypce’. Z kolei od staropolskiego *sopěti* ‘piskać’ (BRÜCKNER, 1927) pochodzi nazwa *sopiel* ‘piszczałka’. Prasłowiański przyrostek *-l // -sl* widać również w wyrazie *jasło*. *Słownik staropolski* notuje go od XIV wieku w formie *jasły*, *jesły* lub *jaśli*, *jeśli* w znaczeniu ‘żłób na paszę dla bydła’ (SStp), ‘dwustronne koryto z drabinami, w które kładzie się paszę’ (BORYŚ, 2005). Podstawą rzeczownika *jasło* (dziś głównie w lm. *jasła*) jest prasłowiański czasownik **ěsti* ‘jeść’. Oprócz nazw narzędzi sufiks *-l // -sl* służył także do tworzenia złożzeń od nazw czynności, np. *latorośl* ‘jednoroczny pęd, to, co przyrosło w ciągu lata’ (BORYŚ, 2005) oraz *wino-rośl* ‘roślina *vitis vinifera*’. Oba wyrazy pochodzą od czasownika *rosnąć* psł. **orsti* (BORYŚ, 2005).

Sufiks *-l // -sl* tworzący głównie formacje odczasownikowe nietypowo stał się również elementem kilku rzeczowników niemotywowanych. Przykładami takich wyrazów mogą być *myśl* (**mūdhsli-*) i *węgiel* (**qglb*). Rzeczowniki te należały w prasłowiańszczyźnie do deklinacji z przyrostkiem tematowym *-i-*. Rzeczownik *węgiel* obecny w polszczyźnie od XVI wieku ma niezmiennie główne znaczenie, które utożsamiamy z *węgłem kamiennym*: ‘najczęściej barwy czarnej, twardy jak kamień, pochodzący głównie z epoki karbonu, zalegający głęboko i wydobywany w podziemnych kopalniach’ (USJP). W *Słowniku języka polskiego* Samuela Lindego hasło *wągl* (*wągle*, *węgiel*, *węgiel*) opatrzone zostało definicjami: 1. ‘węgiel z drzewa wypalony jest ciałem czarne, kruche, znacznie lekkie, które z drzewa niedogorzałego pozostało się’ (Os. Rud. 69, SL) oraz 2. ‘węgle ziemne, są to rzeczy w ziemi się znajdujące, pospolicie czarne, mające sposobność palenia się, tak, że zastąpić mogą potrzebę drew. Gatunek ich trojaki, są kamienne, drzewne, ziemne’ (SL).

Ślawiści są zgodni, że słowiańskie formy **myslъ* oraz **qglb*, mimo iż są formami niepochođnymi, posiadają w swojej budowie morfologicznej sufiks *-l // -sl*. Nieliczną w dzisiejszej polszczyźnie grupę wyrazów ze wspomnianym sufiksem tłumaczy się faktem, że w okresie przedhistorycznym był on rzadko stosowany, a w staropolszczyźnie należał już do afiksów nieproduktywnych.

Po dołączeniu do prasłowiańskiej postaci tematu **myd-* sufiksu *-l // -sl*, który został omówiony powyżej, wytworzyła się zbitka spółgłoskowa, która dość szybko uległa redukcji o głoskę *-d-*. Ta głoska pie. morfemu **mēudh-* : *māudh-* : *mūdh-* jest jednak widoczna w innych polskich wyrazach, które zamiast wspomnianego sufiksu *-l // -sl* posiadają przyrostek *-r-*. Przykładem wyrazu z widoczną spółgłoską *-d-* jest przymiotnik *mądry* oraz jego derywaty, między innymi: *mądrze*, *mądrala*, *mądrość*, *wymądrzać się*.

Jak sygnalizowałam we wstępie, przymiotnik *mądry* i rzeczownik *myśl* mają wspólne pochodzenie. Budowa i rozwój tematu *mądr-//mędr-* nie jest jasna. Do tej pory poza założeniem, że forma *mądry* zawiera pie. element **men-*, nie udało

się etymologom wypracować wspólnego stanowiska na temat pozostałych elementów pie. formy **mondhr-*. Rozbieżności dotyczą czynności podstawowej w opisie etymologicznym, którą jest podział wyrazu na morfemy. Aleksander BRÜCKNER oraz Wiesław BORYŚ są zdania, że rdzeniem polskiego wyrazu *mądry* jest element **mondh-*, a **-r(o)-* to pie. morfem przymiotnikowy. Ten sam sufiks, choć w nieco innej konfiguracji, wydziela Krystyna DŁUGOSZ-KURCZABOWA. W *Wielkim słowniku etymologiczno-historycznym języka polskiego* autorka wyjaśnia, że **mondhr-* składał się z trzech morfemów: przymiotnikowego formantu **-r-*, czasownikowego **-dhe-* ‘kłaść, stawiać’ oraz **men-* ‘myśl, rozum’ (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008). Sufiks **-r(o)-* ≥ **-rǫ* obecny jest także w innych przymiotnikach polskich, takich jak *dobry*, *modry*, *mokry*. Leszek MOSZYŃSKI strukturę **mondhr-* traktuje jako dwuelementową. Podobnie jak wspomniani sławiści uważa, że w pie. rdzeniu występuje morfem przymiotnikowy **-r-*, jego zdaniem jednak sufiks ten przyłączono bezpośrednio do elementu **men-*. Taka etymologia sprawia, że w formie **mondhr-* głoska *-d-* jest wstawna, a nie rdzenna. Szerzej proces epentezy wyjaśnia MOSZYŃSKI we *Wstępie do filologii słowiańskiej* (2006: 230). Można tam znaleźć informację, że:

bardzo wcześnie w wyniku rozwoju fonetycznego grup *sr* i *nr*, później także *zr*, pojawiło się w środku wstawne *t* lub *d*: pie. **akro-* ≥ psł. **osrǫ* ≥ **ostrǫ*, podobnie lit. *aštrūs* [...]. Praindoeuropejski rdzeń **srou-* ‘płynąć’ rozwija się w psł. **stru-* || **strow-*, np. **struga* (łot. *straūga*); pie. **mon-ro-* (rdzeń jak w **pa-men-tǫ*) daje psł. **mondros* > *mǫdrǫ* (lit. *mandrūs*).

Proces epentezy MOSZYŃSKI datuje na początkowy okres epoki bałtosłowiańskiej.

Rozbieżności w opiniach etymologów co do źródła pochodzenia poszczególnych głosek w wyrazie *mądry* nie podważają jego bliskości semantycznej z rzeczownikiem *myśl*, ze względu na niepewny status elementów jego budowy morfologicznej nie zostanie on jednak włączony do gniazda morfologicznego opartego na psł. etymonie **mysl-*. Gniazdo to scharakteryzowane zostanie w kolejnym podrozdziale.

2.3. Słowotwórstwo

Stosowana w pracy metoda gniazdowa wymaga zebrania informacji na temat pochodności wyrazów względem siebie. W metodzie tej, jak pisałam we wstępie książki, sprawą zasadniczą jest ustalenie wyrazu niepo pochodnego, ponieważ stanowi on centrum gniazda słowotwórczego.

Kierunek pochodności wyrazów współczesnych ustala się za pomocą analizy słowotwórczej. Aby odnaleźć wyraz podstawowy, po sprowadzeniu analizowanego wyrazu do jego formy podstawowej (mianownik liczby pojedynczej dla rzeczowni-

ków i przymiotników; bezokolicznik dla czasowników), należy zbudować definicję słowotwórczą derywatu, która uwzględniałaby związki motywacyjne między wyrazami. Przy budowaniu parafrazy należy pamiętać, że między derywatem a podstawą musi istnieć związek formalny i znaczeniowy.

W materiale diachronicznym ciekawość wzbudzają szczególnie takie leksemy pochodne, w których zachwiany został związek przynajmniej na jednym z dwóch wspomnianych poziomów. Związek semantyczny zostaje rozluźniony wówczas, gdy niemożliwe jest wyjaśnienie znaczenia wyrazu pochodnego, odwołując się do jego podstawy słowotwórczej. Do zatarcia związku znaczeniowego wyrazu pochodnego z jego bazą doszło między innymi w zrostach¹, takich jak *bezmysłny* 1. i 2. ‘ograniczony, głupi’, 3. ‘bezwiedny, machinalny’ (USJP); *lekkomysłny* ‘nieodpowiedzialny, nierozważny, nieuważny’ (USJP); *nieumyślnie* ‘mimo woli, bez zamierzenia; przypadkowo’ (USJP), a także w rzeczowniku *pomyślność*² ‘sprzyjający los’ (USJP).

W rozwoju polszczyzny zachodzą również procesy, w których wyniku rozmyciu ulega zarówno złożona budowa jednostki, jak i jej odniesienie semantyczne do motywującego ją wyrazu. Przykładem jednostki, która usamodzielniała się formalnie i znaczeniowo, jest rzeczownik *narzeczony*. Genetycznie jest to imiesłów od czasownika *narzec* ‘powiedzieć, obiecać’ (SL) pochodnego od *rzec* ‘mówić’ (podobnie *przrzec*). Imiesłów ten, jak widać, stracił nie tylko związek formalny z czasownikiem, ale osłabiła się również więź semantyczna pomiędzy wyrazami.

Zachodzące przemiany formalne i semantyczne w niektórych przypadkach mogą utrudniać ustalenie kierunku pochodności. Problem ten dotyczy na przykład rzeczownika *omysł* ‘pomysł, obmyślony sposób’. Nie wiadomo, czy wyraz ten jest motywowany czasownikiem *omyśleć*, czy też powstał na zasadzie analogii do innych form rzeczownikowych utworzonych formantem paradygmatycznym, jak *domysł*, *pomysł*, *wymysł*. Na problemy tego typu występujące w języku staropolskim zwróciły uwagę Aleksandra JANOWSKA i Magdalena PASTUCHOWA. W pracy *Słowotwórstwo czasowników staropolskich* autorki postulują, by w niektórych uzasadnionych przypadkach w badaniach historycznych możliwe było „odejście od konieczności potwierdzenia bezpośredniej podstawy słowotwórczej oraz nieprzestrzeganie zasady dwudzielności derywatu. Powodem jest przede wszystkim niekompletność materiału dostępnego obserwacji” (JANOWSKA, PASTUCHOWA, 2005: 220). Fragmentaryczność materiału leksykalnego jest jedną z przyczyn braku możliwości zrekonstruowania związków semantycznych występujących w dawnej polszczyźnie między wyrazami wywodzącymi się z tego samego rdzenia. W prezentowanym niżej gnieździe morfologicznym znajdują się wyrazy, o których pochodności trudno się wypowiedzieć w sposób niebudzący zastrzeżeń. Jednym z nich jest czasownik *myśleć*. W synchronicznych badaniach językowych, aby potwierdzić, że pochodzi on od podstawy nominalnej,

¹ Terminu *zrost* używam w pracy zgodnie z definicją Hanny JADACKIEJ (2010: 325—332).

² Rzeczownik *pomyślność* motywowany jest współcześnie dającą się wyznaczyć formą *pomyślny*, niewidoczna jest jednak motywacja czasownikiem *myśleć*.

konieczne jest znalezienie w jego strukturze morfemu rzeczownikowego. Następnie, używając rzeczownika *myśl*, należy zbudować parafrazę słowotwórczą czasownika *myśleć*. Trudno jednoznacznie stwierdzić, posługując się kryteriami słowotwórczymi, czy *myśleć* (dawne *myślić*) jest formą denominalną, ponieważ budowa morfologiczna czasownika nie rozstrzyga o jego odrzeczownikowym pochodzeniu. Oprócz wymienionych operacji słowotwórczych autorki wspomnianej monografii zwróciły uwagę, że istnieją także pozamorfologiczne informacje na temat związków motywacyjnych między dawnymi wyrazami, dotyczy to zwłaszcza tych form, którym brak wyraźnej dwudzielnej budowy. Źródłem takich dodatkowych informacji są słowniki etymologiczne i szeregi form obocznych odnotowanych w historycznych słownikach języka polskiego.

Z kolei w badaniach słowotwórczych ważne jest kryterium funkcjonalne, czyli obserwacja relacji między wyrazami przez pryzmat wyjaśniania znaczenia jednych wyrazów przez drugie, np. *myśliciel* pochodzi od *myśleć*, bo *myśliciel* to ‘ten, który myśli’. Gdy patrzy się na leksykę w diachronicznej perspektywie, ważniejsze są genetyczne związki występujące między wyrazami, czyli ustalenie ich podstaw słowotwórczych (por. *nieumyślny* ‘niezamierzony, przypadkowy’ (USJP) ← *myśleć*).

We współczesnych pracach historycznojęzykowych zorientowanych słowotwórczo często rezygnuje się z budowania definicji strukturalnych i przytacza się znaczenie, jakie zostało odnotowane w słownikach historycznych. Główną przyczyną zawierzenia definicjom leksykograficznym w kwestii znaczenia wyrazów jest niemożliwy do uzupełnienia brak kompetencji językowej użytkownika polszczyzny wieków dawnych. Często też trud budowania parafraz słowotwórczych jest zbyt ciężki, bo samo znaczenie leksykalne pozwala na określenie kierunku motywacji między wyrazami.

Różnice w budowie synchronicznego i morfologicznego gniazda słowotwórczego wynikają przede wszystkim ze zmiany znaczenia wyrazu *myśl* w ciągu wieków. Pierwotnie *myśl* oznaczała 1. ‘rozum’, 2. ‘rozumienie’, 3. ‘wynik myślenia’. Rzeczownik ten w dawnym znaczeniu 1. stanowi podstawę czasownika *myśleć*, a tym samym znajduje się w centrum gniazda morfologicznego. Współczesne słowniki języka polskiego rejestrują leksem *myśl* tylko w jednym z przytoczonych zakresów znaczeniowych: jako odczasownikową nazwę wytworu czynności mentalnej. W obrębie tego znaczenia wymienia się trzy bardziej precyzyjne: 1. ‘wytwór pracy umysłu; to, co powstaje w umyśle jako skutek obserwacji, odczuć, przeżyć, dociekań, wyobrażeń, skojarzeń itp.’, 2. ‘pomysł, zamiar, chęć’, 3. ‘pogląd, idea lub koncepcja’ (USJP). W związku z tym rzeczownik *myśl* jest uznawany przez językoznawstwo synchroniczne za wtórny wobec *myśleć*.

Leksykograficzne źródła etymologiczne jednoznacznie informują o odimienym kierunku pochodności czasownika *myślić*. Słowniki Aleksandra BRÜCKNERA, Wiesława BORYSIA i Andrzeja BAŃKOWSKIEGO traktują czasownik *myślić* jako formę odrzeczownikową. W podobny sposób wyraz ten klasyfikuje jeden z historycznych słowników ogólnych języka polskiego: wyrazem hasłowym w słowniku Samuela Bo-

gumiła Lindego jest leksem *myśl*, czasownik *myśleć* zaś zapisany jest w jego artykule hasłowym razem z pozostałymi formami współrdzennymi. Układ gniazdowy słownika utwierdza w przekonaniu, że o wyborze leksemu na wyraz hasłowy zdecydowały aspekty słowotwórcze. Dodatkowym argumentem za denominalnym pochodzeniem formy *myśleć* jest współistnienie od XVI do XVIII wieku form: *myśleć* // *myśleć* // *myślać* // *myślować*. Wymienione formy są zróżnicowane ze względu na temat czasownika. Brak stabilnego elementu morfologicznego w formie werbalnej sugeruje jego wtórność wobec stabilnego rzeczownika *myśl*.

Na podstawie informacji etymologicznych oraz badań historyków języka przyjmuję, że wyrazem niemotywowanym jest rzeczownik *myśl*, jednostkę *myśleć* opisuję natomiast jako czasownik odrzeczownikowy, czyli formę genetycznie wtórną wobec rzeczownika *myśl*. Językoznawstwo opisowe, które nie sięga do etymologii wyrazów, z tych dwóch jednostek języka uznaje za podstawowy czasownik *myśleć*, a rzeczownik *myśl* klasyfikuje jako rzeczownik odczasownikowy utworzony formantem paradygmatycznym.

W związku z omówionymi wyżej różnicami słowotwórczego opisu synchronicznego i historycznego należy pamiętać, że w zależności od wybranej perspektywy badawczej zmienia się centralny wyraz gniazda. W gnieździe synchronicznym jednostką niepochodną, a tym samym centrum gniazda, jest *myśleć*, w gnieździe morfologicznym niepochodną formacją jest natomiast *myśl*. Przyjęta w pracy optyka historycznojęzykowa tłumaczy wybór rzeczownika *myśl* na centrum gniazda morfologicznego. Ze względu na fakt, że bazą wszystkich kolejnych derywatów czasownikowych jest czasownik *myśleć*, wybór leksemu *myśl* na centrum gniazda ograniczono do pierwszego taktu derywacyjnego.

W celu porównania zasobu polszczyzny współczesnej ze słownictwem wieków dawnych poniżej zamieściłam gniazdo słowotwórcze czasownika *myśleć* ze *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* pod redakcją Mirosława Skarżyńskiego. Gniazdo to będzie punktem wyjścia analiz diachronicznych.

MYŚLEĆ 1. 'uświadamiać sobie związki między rzeczami, zjawiskami'

myśl-(ø) 1.	V,S
myśl-owy	V,S,Ad
myślow-o	V,S,Ad,Adv
myśl-(ø) 2.	V,S
[myśl-ątko]	V,S,S
myśl-nik*	V,S,S
jedn-o-myśl-ny	V,S(+N),Ad
[jednomyśln-ość]	V,S(+N),Ad,S
[nie-jednomyślny]	V,S(+N),Ad(+M),Ad
[jednomyśln-e]	V,S(+N),Ad,Adv
po myśl-ny	V,S(+P),Ad
pomyśln-ość	V,S(+N),Ad,S
[nie-pomyślny]	V,S(+N),Ad(+M),Ad

[niepomysłn-ość]	V,S(+N),Ad(+M),Ad,S
[niepomysłn-e]	V,S(+N),Ad(+M),Ad,Adv
[pomysłn-e]	V,S(+P),Ad,Adv
myśl'-iciel	V,S
[myśliciel-ka]	V,S,S
[myśliciel-stwo]	V,S,S
[myśliciel-ski]	V,S,Ad
u-mysł-(ø) 1.	V,S
umysł-owy	V,S,Ad
[umysłow'-ec] <i>przestarz. dziś książk.</i>	V,S,Ad,S
umysłow-ość	V,S,Ad,S
[umysłow-o]	V,S,Ad,Adv
u-mysł-(ø) 2.	V,S
[wolno-mysł'-iciel] Sz 2. <i>żart.</i>	(Adv+)V,S
[z-mysł-(ø)] 2.	V,S
zmyśl-ny 1.	V,S,Ad
[zmyśln-ość] 1.	V,S,Ad,S
zmyśln-e	V,S,Ad,Adv
zmyśl-ny 2.	V,S,Ad
do-myśleć a. do-mysł'-(ić), do-mysł-(ać)	V,V
do-mysł'-(ić) się, do-mysł-(ać) się	V,V
domysł-(ø)	V,V,S
[po-domysłać się] red.	V,V,V
domysł-ny 1.	V,V,Ad
[domysłn-ość]	V,V,Ad(+M),S
nie-domysłny	V,V,Ad(+M),Ad
[niedomyśln-ość]	V,V,Ad(+M),Ad,S
[niedomyśln-e]	V,V,Ad(+M),Ad,Adv
domysłn-e	V,V,Ad,Adv
domysł-ny 2.	V,V,Ad
[na-myśleć się]	V,V
na-mysł'-(ić) się, na-mysł-(ać) się	V,V
namysł-ø	V,V,S
ob-mysł'-(ić), ob-mysł-(ać)	V,V
[na-obmyślać]	V,V,V
po-myśleć 1.	V,V
po-myśleć 2.	V,V
pomysł -(ø)	V,V,S
pomysł-o-dawca	V,V,S(+S),S
pomysł-owy 1.	V,V,S,Ad
[pomysłow-ość] 1.	V,V,S,Ad,S
pomysł-owy 2.	V,V,S,Ad
[pomysłow-ość] 2.	V,V,S,Ad,S
[pomysłow-o]	V,V,S,Ad,Adv
[pomysł-unek] <i>pot.</i>	V,V,S

prze-myśleć, przemyśl'-(iwać) 1.	V,V
prze-myśleć, przemyśl'-(iwać) 2.	V,V
[przemysł-(ø)] 2. <i>przestarz.</i> dziś <i>fraz.</i>	V,V,S
[przemyśl-enia] Sz	V,V,S
[przemyśl-any] red. 'o postępkę; rozważny'	V,V,Ad
[nie-przemyślany] red.	V,V,Ad(+M),Ad
przemyśl-ny 1.	V,V,Ad
[przemyśln-e]	V,V,Ad,Adv
przemyśl-ny 2.	V,V,Ad
roz-myśl-(ać)	V,V
rozmyśl-ø <i>przestarz.</i>	V,V,S
rozmyśl-ny	V,V,S,Ad
[nie-rozmyślny] 1.	V,V,S,Ad(+M),Ad
[rozmyśln-e]	V,V,S,Ad,Adv
[rozmyśl-ania] 2. <i>kult.</i>	V,V,S
[po-rozmyślać]	V,V,V
roz-myśl'-(ić) się	V,V
umyśl'-(ić) <i>rzad.</i>	V,V
umyśl-ny	V,V,Ad
[umyśln-ość]	V,V,Ad,S
[na-umyślny] <i>rzad.</i> (?)	V,V,Ad,Ad
naumyśln-e	V,V,Ad,Ad,Adv
[nie-naumyślnie]	V,V,Ad,Ad,Adv(+M),Adv
nie-umyślny	V,V,Ad(+M),Ad
[nieumyśln-e]	V,V,Ad(+M),Ad,Adv
[umyśln-e] 'świadomie, nieprzypadkowo' [red. 1]	V,V,Ad,Adv
[umyśl-ny] 2.	V,V,Ad
umyśln-(y) <i>przestarz.</i> (?)	V,V,Ad,S
[umyśln-e] 'specjalnie' [red. 2.]	V,V,Ad,Adv
w-myśl-(ić) się, w-myśl-(ać) się	V,V
wy-myśl-(ić), wy-myśl-(ać) 1.	V,V
[wymyśl-ø] 1.	V,V,S
[na-wymyślać] 2. [red. 1.]	V,V,V
[po-wymyślać]	V,V,V
wymyśl-ny	V,V,Ad
[wymyśln-ość] 1.	V,V,Ad,S
nie-wymyślny 1., 2.	V,V,Ad(+M),Ad
[niewymyśln-e] Sz	V,V,Ad(+M),Ad,Adv
[wymyśln-e]	V,V,Ad,Adv
wy-myśl-(ić), wy-myśl-(ać) 2.	V,V
wymyśl-ø 2.	V,V,S
[na-wymyślać] 2. [red. 2.]	V,V,V
za-myśl-(ić) się, za-myśl-(ać) się	V,V
zamyśl-enie 2.	V,V,S
[po-zamyślać się]	V,V,V

zamyśl-ony 1., 2.	V,V,Ad
z-mysł-(ić), z-mysł-(ać)	V,V
zmyśl-enie 2.	V,V,S
[na-zmyślać]	V,V,V
bez myślny*	(P+)V,Ad
[bezmyśln-ość]	(P+)V,Ad,S
[bezmyśln-e]	(P+)V,Ad,Adv
lekko-mysł-ny*	(Adv+)V,Ad
lekkomyśln-ość	(Adv+)V,Ad,S
[lekkomyśln-(y)]	(Adv+)V,Ad,Adv
myśl-ący 1., 2.	V,Ad
[myśląc-(y)]	V,Ad,S
praw-o-mysł-ny*	(S+)V,Ad
[prawomyśln-ość]	(S+)V,Ad,S
[nie-prawomyślny] <i>iron.</i>	(S+)V,Ad(+M),Ad
[nieprawomyśln-ość]	(S+)V,Ad(+M),Ad,S
[nieprawomyśln-e] red. ‘niezgodnie z prawem’	(S+)V,Ad(+M),Ad,Adv
[prawomyśln-e] red. ‘zgodnie z prawem’	(S+)V,Ad,Adv
woln-o-mysł-ny*	(Ad+)V,Ad
[wolnomysł’>iciel]	(Ad+)V,Ad,S
[wolnomysłiciel-stwo]	(Ad+)V,Ad,S,S
[wolnomysłiciel-ski]	(Ad+)V,Ad,S,Ad
[wolnomysłn-ość]	(Ad+)V,Ad,S
[wolnomysłn-(y)]	(Ad+)V,Ad,S
[wolnomysłn-e]	(Ad+)V,Ad,Adv
wspamiał-o-mysł-ny*	(Ad+)V,Ad
[wspamiałomyśln-ość]	(Ad+)V,Ad,S
[wspamiałomyśln-e]	(Ad+)V,Ad,Adv

Schemat 6. Gniazdo słowotwórcze czasownika *myśleć*

Źródło: SGS

Gniazdo słowotwórcze współczesnego czasownika *myśleć* jest bardzo rozbudowane. Zawiera 131 wyrazów i aż 50 typów łańcuchów słowotwórczych. Najliczniejsze modele słowotwórcze czasownika *myśleć* to: V,V (18 jednostek), V,V,S (12 jednostek), V,V,Ad (10 jednostek). Mniej liczne są derywaty powstałe zgodnie z łańcuchami: V,S (6 jednostek), V,V,V (6 jednostek) oraz V,S,Ad (5 jednostek) i V,V,Ad,Adv (5 jednostek). Najdłuższy łańcuch derywacyjny tworzy 7 jednostek: (*myśl*) → *myśleć* → *umyślić* / *umyśleć* → *umyślny* → *naumyślny* → *naumyślnie* → *nienaumyślnie*. Szczególną uwagę w gnieździe synchronicznym zwracają złożenia (24 jednostki). Wszystkie są dziś zleksykalizowane, por. *prawomyślny* a) ‘postępujący zgodnie z obowiązującymi prawami, lojalny wobec prawa’, b) ‘świadczący o takiej postawie, będący jej przejawem’ (USJP); *wolnomyślny* ‘uznający, głoszący zasadę wolności myśli’ (USJP); *wspamiałomyślny* a) ‘szlachetnie myślący i postępujący, wyrozumiały, hojny, wielkoduszny, taki, który potrafi wybaczać’, b) ‘właściwy

człowiekowi o takich cechach, charakterystyczny dla człowieka, który tak postępuje' (USJP). Złożenia stanowią szczególnie liczną grupę wyrazów w gnieździe morfologicznym; podstawą większości z nich jest *myślny* (por. schemat 7). Zostało to zaprezentowane w przygotowanym poniżej gnieździe morfologicznym prasłowiańskiego morfemu **mysl-*:

MYSL-*myśl-ø***myśl-qtko, myśl-qtka* 'błaha myśl'*myśl-eńka* 'zdrobnienie od myśl'*myśl-unek* 'myśl, myślenie; praca umysłu'*myśl-iniek* 'czynność, funkcja, praca umysłu'**myśl-ić, myśl-(eć), myśl-(ać), myśl-(iwać)***myśl-ca**źle-myślca***myśl-enie***wielo-myślenie***MYŚL-ÓWA****MYŚLÓW-KA****MYŚL-NIK****myśli-ciel¹⁾** 'ten, co umie myśleć porządnie i głęboko; mędrzec'**myśliciel-(ka)****myśliciel-ski***myśliciel-stwo**myśl-iwy* 'człowiek skłonny do rozmyślań'*myśli<>stwo* 'rozmyślanie, myślenie'*myśliw-anie* 'rozmyślanie, myślenie'*myśliw'-ec* 'ten, który myśli'*myśliwc-owy**nie-myśliwy* 'nie zajmujący się rozmyślaniami'*myśliw-ski* 'charakteryzujący się myśleniem'*myśliw-czy***do-myślić, domyśl-(ać), domyśl-(eć), domyśl-(iwać) się***domysl-ø***domysl-y** (tylko 1m)*domysl-ek**domysl-acz***domyśl-anie (się), domyśl-enie****domyśl-ny** 'bystry'**domyśl-ny** 'taki, którego trzeba się domyśleć'*domyśln-ość***nie-domyślny****domyśln-e***nie-domyślnie*

S

S,S

S,S

S,S

S,S

S,V

S,V,S

S,V,S(+Ad),S

S,V,Ad

S,V,Ad(+P),S

S,V,S

S,V,S,S

S,V,S

S,V,S

S,V,S

S,V,S,S

S,V,S,Ad

S,V,S,Ad,S

S,V,S

S,V,S,S

S,V,S,S

S,V,S,S

S,V,S,S,Ad

S,V,S(+M),Ad

S,V,Ad

S,V,S,Ad

S,V,V

S,V,V,S

S,V,V,S

S,V,V,S,S

S,V,V,S

S,V,V,S

S,V,V,S

S,V,V,Ad

S,V,V,Ad,S

S,V,V,Ad(+M),Ad

S,V,V,Ad,Adv

S,V,V,Ad,Adv(+M),Adv

na-myslić ‘długo pomyśleć, rozważyć co’	S,V,V
namysl-ø ‘namyślanie, rozmyślanie’	S,V,V,S
<i>namysł-ny</i> ‘z namysłu robiony, naumysłny’	S,V,V,Adv
<i>namysłn-e</i>	S,V,V,Ad,Adv
na-mysłać się, na-mysł-(ić) się ‘umyślić co u siebie’	S,V,V
ob-myslić, obmysł-(ać), ob-mysł-(eć), ob-mysł-(iwać), <i>ob-mysł-(ewać), ob-mysł-(awać)</i>	S,V,V
<i>obmysł-ø</i> ‘obmyślony sposób’	S,V,V,S
<i>obmysł-acz, obmysł(iw)-acz</i>	S,V,V,S
<i>obmysłi-ciel</i>	S,V,V,S
<i>obmysł-enie, obmysł-anie, obmysł-iwanie, obmysł-awanie,</i> <i>obmysł-owanie</i>	S,V,V,S
<i>obmysł-ny</i> ‘przezorny, opatrny’	S,V,V,Ad
<i>obmysł-ony</i>	S,V,V,Ad
<i>obmysln-ość</i> ‘przezorność, opatrność’	S,V,V,Ad,S
<i>o-mysłać, o-mysł-(ić), o-mysł-(iwać)</i>	S,V,V
<i>omysł-ø</i> ‘pomysł’	S,V,V,S
<i>omysł-anie, omysł-enie</i> ‘pomysł’	S,V,V,S
<i>omysł-ony</i>	S,V,V,Ad
<i>o-mysłać, o-mysł-(awać)</i> ‘troszczyć się’	S,V,V
<i>o-myslić się</i>	S,V,V
po-mysleć, pomyśl-(ić), pomyśl-(ać), pomyśl-(iwać)	S,V,V
pomysł-ø	S,V,V,S
POMYŚL-UNEK	S,V,V,S
pomyśl-enie, pomyśl-iwanie	S,V,V,S
nie-pomyślenie	S,V,V,S(+M),S
pomyśl-ny	S,V,V,Ad
pomyśln-ość	S,V,V,Ad,S
nie-pomyślność	S,V,V,Ad,S(+M),S
pomyśln-e	S,V,V,Ad,Adv
<i>pomyśl-ony</i>	S,V,V,Ad
<i>nie-pomyślony</i>	S,V,V,Ad(+M),Ad
przemysł-(eć) ‘myśleć intensywnie’	S,V,V
<i>przemysł-anie, przemysł-(awanie)</i>	S,V,V,S
prze-mysł-(eć), prze-mysł-(ać), przemysł-(iwać) ‘rozważać’	S,V,V
<i>przemysł-ø</i> ‘rozważa, namysł’	S,V,V,S
<i>przemysł-nik</i> ‘pomysłowy człowiek’	S,V,V,S
przemysł-enie	S,V,V,S
<i>przemysł-ny</i>	S,V,V,Ad
<i>przemysłn-e</i>	S,V,V,Ad,Adv
przemysł-any	S,V,V,Ad
nie-przemysłany	S,V,V,Ad(+M),Ad
roz-mysłać	S,V,V
rozmysł-ø ‘rozważanie’	S,V,V,S
<i>nie-rozmysł</i> ‘brak przemyslenia’	S,V,V,S(+M),S

rozmyśl-enie, rozmyśl-anie	S,V,V,S
<i>nie-rozmyślenie</i>	S,V,V,S(+M),S
<i>rozmyśl-acz</i> ‘myśliciel’	S,V,V,S
<i>rozmyśl-ony</i>	S,V,V,Ad
rozmyśl-ny	S,V,V,Ad
<i>rozmyśln-ość</i>	S,V,V,Ad,S
<i>nie-rozmyślny</i> ‘porywczy, niebaczny’	S,V,V,Ad(+M),Ad
<i>nie-rozmyślny</i> ‘niepojęty’	S,V,V,Ad(+M),Ad
<i>rozmyśln-e</i>	S,V,V,Ad,Adv
<i>nierozmyśln-e</i> ‘nagle’	S,V,V,Ad,Adv(+M),Adv
roz-myślić (się)	S,V,V
u-myślić, u-myśl-(ać)	S,V,V
<i>u-myśl-ny</i> ‘poślaniec’	S,V,V,S
<i>u-myśl-ø</i> ‘pomysł’	S,V,V,S
u-myśl-ø	S,V,V,S
u-myśl-owyy	S,V,V,S,Ad
u-myślow-ość	S,V,V,S,Ad,S
<i>z-u-myślowy</i> ‘u-myślny’	S,V,V,S,Ad,Ad
u-myślow-o	S,V,V,S,Ad,Adv
<i>u-myśl-enie</i>	S,V,V,Ad
u-myśl-ny ‘zrobiony z rozmysłem’	S,V,V,Ad
nie-u-myślny	S,V,V,Ad(+M),Ad
nie-u-myśln-e	S,V,V,Ad(+M),Ad,Adv
u-myśln-e	S,V,V,Ad,Adv
na u-myślnie	S,V,V,Ad,Adv(+P),Adv
<i>w-myślać</i> ‘rozmyślać’	S,V,V
<i>w-myślić się, w-myśl-(ać) (się)</i> ‘zagłębiać się myślą’	S,V,V
wy-myślić, wy-myśl-(ać), wymyśl-(awać)	S,V,V
<i>wy-myśl-acz</i> ‘ten, co wymyśla co nowego’	S,V,V,S
wy-myśl-ø ‘pomysł’	S,V,V,S
wy-myśl-y (tylko w lm) ‘przesada’, ‘złorzeczenia’	S,V,V,S
<i>wy-myśl-ø</i> ‘wynalazczość, spryt’	S,V,V,S
<i>wy-myśl-ek</i> ‘ten, co wymyśla’	S,V,V,S,S
<i>wy-myśl-ek</i> ‘powieść, bajka’	S,V,V,S,S
wy-myśl-anie, wymyśl-enie, wymyśl-owanie	S,V,V,S
z-wy-myślać	S,V,V,V
na-wy-myślać	S,V,V,V
po-wy-myślać	S,V,V,V
<i>wy-myśl-ony</i>	S,V,V,Ad
<i>nie-wy-myślony</i> ‘nieosiągnięty myślą’	S,V,V,Ad(+M),Ad
wy-myśl-ny	S,V,V,Ad
<i>wy-myśl-nik</i> ‘ten, co wybrzydza, kaprysi’	S,V,V,Ad,S
<i>wy-myślni-(ca)</i>	S,V,V,Ad,S,S
<i>wy-myśln-ość</i> ‘dar wymyślania’	S,V,V,Ad,S
nie-wy-myślny	S,V,V,Ad(+M),Ad

niewymyślń-e	S,V,V,Ad(+M),Ad,Adv
WYMYŚL-NY ‘pomysłowy’	S,V,V,Ad
WYMYŚLŃ-E	S,V,V,Ad,Adv
za-myślić, za-myśl-(ać)	S,V,V
zamysł-ø	S,V,V,S
zamyśl-enie, zamyśl-anie	S,V,V,S
zamyśl-ony	S,V,V,Ad
<i>zamyśl-ny</i>	S,V,V,Ad
z-myślić, z-myśl-(ać) ‘wymyślać’	S,V,V
<i>zmyśl-acz</i> ‘ten, kto wymyśla’	S,V,V,S
<i>zmyśl-nik</i> ‘ten, kto wymyśla’	S,V,V,S
<i>zmyśl-iwy</i> ‘dowcipny, pojętny’	S,V,V,S
zmyśl-enie	S,V,V,S
<i>zmyśl-anie</i> ‘udawanie; kłamanie’	S,V,V,S
zmyśl-ny ‘sprytny’	S,V,V,Ad
<i>zmyślń-ość</i> ‘spryt, bystrość’	S,V,V,Ad,S
<i>zmyślń-o-dziej</i> ‘powieść, romans’	S,V,V,Ad(+P),S
<i>zmyślń-e</i>	S,V,V,Ad,Adv
<i>zmyśl-ony</i> ‘pozorny’	S,V,V,Ad
<i>myśl-ny</i> ‘do myśli należący’	S,Ad
<i>g myślny</i> ‘podług myśli, pomysłny’	S,Ad(+P),Ad
<i>podług myślny</i>	S,Ad(+P),Ad
<i>podługmyślń-ość</i>	S,Ad(+P),Ad,S
bez myślny	S,Ad(+P),Ad
bezmyślń-ość	S,Ad(+P),Ad,S
bezmyślń-e	S,Ad(+P),Ad,Adv
<i>bog-o-myślny</i>	S,Ad(+P),Ad
<i>bogomyślń-ość</i>	S,Ad(+S),Ad,S
<i>chytr-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>darm-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>dług-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>górn-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
jedn-o-myślny	S,Ad(+N),Ad
jednomyślń-ość	S,Ad(+N),Ad,S
jednomyślń-e	S,Ad(+Ad),Ad,Adv
<i>krzyw-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>lekk-o-myślny</i> ‘człowiek’	S,Ad(+Ad),Ad
LEKK-O-MYŚLNY	S,Ad(+Ad),Ad
LEKKOMYŚLŃ-OŚĆ	S,Ad(+Ad),Ad,S
LEKKOMYŚLŃ-E	S,Ad(+Ad),Ad,Adv
<i>nizk-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>podł-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>podłomyślń-ość</i>	S,Ad(+Ad),Ad,S
<i>podłomyślń-e</i>	S,Ad(+Ad),Ad,Adv
<i>wielk-o-myślny</i>	S,Ad(+Ad),Ad

<i>woln-o-mysłny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>wolnomysł-ec</i>	S,Ad(+Ad),Ad,S
WOLNOMYŚL-NIK	S,Ad(+Ad),Ad,S
WOLNOMYŚLI-CIEL	S,Ad(+Ad),Ad,S
WOLNOMYŚLICIEL-SKI	S,Ad(+Ad),Ad,S,Adv
WOLNOMYŚLICIEL-STWO	S,Ad(+Ad),Ad,S,S
WOLNOMYŚLN-OŚĆ	S,Ad(+Ad),Ad,S
<i>woln-o-mysln-e</i>	S,Ad(+Ad),Ad,Adv
wspaniał-o-mysłny	S,Ad(+Ad),Ad
<i>wspaniał-o-mysłności</i> (tylko lm)	S,Ad(+Ad),Ad,S
wspaniał-o-mysłność	S,Ad(+Ad),Ad,S
wspaniał-o-mysłnie	S,Ad(+Ad),Ad,Adv
<i>wysok-o-mysłny</i>	S,Ad(+Ad),Ad
<i>mysln-e</i> ‘wyobrazić co myślnie’	S,Ad,Adv
<i>myśl-ony</i> ‘układany dla ćwiczeń i wprawy myśli’	S,Ad
myśl-owy	S,Ad
myślow-o ‘za pomocą myśli’	S,Ad,Adv

¹⁾ W odczasownikowych nazwach subiektów za KLESZCZOWĄ (1998: 88–91) wydzielam formant *-ciel*: „Struktura i znaczenie większości [staropolskich — K.W.] derywatów łączy przyjąć za podstawę czasowniki z przyrostkiem tematycznym *-i-*, a co za tym idzie — postać formantu *-ciel*” (KLESZCZOWA, 1998: 90).

Schemat 7. Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu **mysl-*

Zaprezentowane gniazdo morfologiczne powstałe na bazie prasłowiańskiego morfemu **mysl-* zawiera 187 wyrazów. Największą potencją słowotwórczą z ogółu odnotowanych w gnieździe jednostek odznacza się predykat *myśleć*, który stanowi bazę większości czasowników przedrostkowych oraz — pośrednio — wszystkich wyrazów od nich pochodnych.

Porównując gniazdo współczesne z morfologicznym, zauważyć można, że zmniejszyła się głównie liczba leksemów pochodnych od bezprzedrostkowego czasownika *myśleć* oraz od rzeczownika *myśl*. Na uwagę zasługuje również fakt, że w obrębie podgniazd czasownikowych zanikła większość nazw nosicieli cech oraz wykonawców czynności, między innymi *obmyślacz*, *rozmyślacz*, *zmyślacz*.

Analiza zgromadzonych w poszczególnych podgniazdach form pochodnych od czasowników przedrostkowych wyraźnie pokazuje, że poszczególne rodziny, nieco tylko uszczuplone, trwają w języku do dziś. Luki, które powstały w polskiej leksyce po zaniku form pochodnych od podstawowego rzeczownika *myśl*, zostały wypełnione przez inne formacje pochodne z grupy wyrazów epistemicznych, np. *myślunek* → *rozum*, *myślowy* → *pamięciowy*. Również niektóre czasowniki prefigowane usamodzielniały się semantycznie. Związane jest to nie tyle ze specjalizacją znaczenia staropolskich przedrostków, co z ich niekategorialnymi funkcjami. Rozbudowaną charakterystykę polskich przedrostków tworzących formacje odczasownikowe sporządziły Aleksandra JANOWSKA i Magdalena PASTUCHOWA (2005). Autorki wyróżniły 17 przedrostków tworzących w języku polskim formacje dewerbalne. Jedenaście

z nich pojawia się w derywatach od podstawy *myśleć*, tworząc czasowniki: *domyślić*, *namyślić*, *obmyślić*, *omyślić* (*o-/ob-* traktowane są w klasyfikacji jako jeden przedrostek), *pomyśleć*, *przemyślić*, *rozmyślić*, *umyślić*, *wmyślać*, *wymyślić*, *zamyślić*, *zmyślić*. W badanym gnieździe morfologicznym brak jedynie derywatów z przedrostkami: *nad(e)-*, *od(e)-*, *pod(e)-*, *przed-*, *przy-*, *wz-*. Wysoka liczba czasowników przedrostkowych wskazuje na dużą złożoność gniazda w pierwszym takcie derywacyjnym.

Przedstawione gniazdo morfologiczne nie zawsze odznaczało się takim bogactwem wyrazów. Najwięcej formacji przedrostkowych występowało, przyjmując dane ze źródeł leksykograficznych, w wieku XVI. W polszczyźnie współczesnej niezmiennie od wieku XVI trwa 11 form prefiksalnych. Z czasowników tych zanikł jeden — *omyślić*, a trzy inne, na co wskazują kwalifikatory w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego*, zmieniły jedynie rejestry polszczyzny. Z języka ogólnego do polszczyzny potocznej przeszedł wyraz *umyślić*, czasowniki *wmyślać* i *obmyślić* przyporządkowano natomiast do „jednostek słownikowych, których rozumienie i stosowanie wymaga przygotowania intelektualnego i kompetencji językowej większych niż te, które stanowią motywację używania słownictwa podstawowego” (DUBISZ, 2003: XL—XLI).

Zgodnie z przytoczoną ze wstępu do *Uniwersalnego słownika języka polskiego* definicją kwalifikatora *książkowy* wyrazy *wmyślać* ‘wniknąć (wnikać) w coś do głębi, zastanowić się (zastanawiać się) nad czymś głęboko’ (USJP) oraz *obmyślić* ‘zaplanować (planować) coś w myśli lub opracować (opracowywać) w myśli rozwiązanie jakiegoś problemu’ (USJP) należy uznać za „charakteryzujące wypowiedzi osób należących do warstwy inteligencji humanistycznej” (DUBISZ, 2003: XL—XLI). Poniżej zamieszczono ilustrację materiałową wspomnianych czasowników:

Zrazu rozglądała się, upojona powabem krajobrazu, lecz wkrótce przestała niemal widzieć i słyszeć, wymyślona poszukująco w samą siebie.

Noce IV, 127, SDor

Tu nie ma co lamentować, trzeba jakoś obmyślić, co sieroty robić mają.

WAS. W. Pok. 7, SDor

Struktura gniazda morfologicznego w pierwszym takcie derywacyjnym jest stabilna. Jak wspomniałam, zanikły jedynie czasowniki: *omyślić* 1. ‘obmyśleć, zaplanować’, 2. ‘zaopatrzyć, obdarzyć [kogo, co, kim, czym]’ (SStp, SXVI), *omyślać* ‘obmyślać, troszczyć się o coś’ (SStp, SXVI), *omyślawać* // *omyśliwać* ‘myśleć o czym, starać się’ (SStp, SXVI) oraz ich derywaty: *omyślanie* 1. ‘namysł, namyslanie się, rozważenie’, 2. ‘rozpamiętywanie, rozważanie, rozmyślanie’ (SStp), *omysł* ‘zamyśl, zamiar, zamierzenie’ (SStp), *omysłon* (SXVI). Aby udokumentować funkcjonowanie w wiekach dawnych tych dziś nieobecnych wyrazów, przedstawiam ich wybrane poświadczenia tekstowe:

Dziewko, przyjmi takie omysły gospodzina, przyjmi jego znaki!

R XXV 210, SStp

A jakoby w pokoju żyć, a żyć dobrze, tego Królowie oni wasi nie omyślili.

Górnrzm L4, SXVI

[ludziem młodym] placą na rok tylko po sześć czerwonych złotych [...] z tego sobie strawę omyślaj i statek kup.

BielKron 429, SXVI

Najprawdopodobniej przedstawione formy z semantyczno-strukturalnym przedrostkiem *o-* istniały nie dłużej niż do końca XVI wieku, ich zanik nie uszczuplił jednak zasobu słownictwa polskiego, ponieważ od zawsze prefiks *o-* miał w polszczyźnie swoją postać oboczną *ob-*³. Współwystępowanie przedrostków *o-//ob-* widoczne jest przy wielu staropolskich podstawach. Jak odnotowują A. JANOWSKA i M. PASTUCHOWA (2005: 37—51), warianty prefiksów miały między innymi czasowniki:

omyć ‘myjąc wyczyścić, obmyć’ — *obmyć*

omówić ‘złe coś o kimś powiedzieć, rzucić na kogoś oszczerstwo, oczernić kogoś’ — *obmówić*

owołać ‘ogłosić, podać do publicznej wiadomości’ — *obwołać*

odarować ‘obdarzyć, hojnie w coś zaopatrzyć’ — *obdarować*

owinić ‘zarzucić komuś popełnienie przestępstwa, pociągnąć do odpowiedzialności, oskarżyć’ — *obwinić*

Zarówno *omyślić*, jak i *obmyślić* nie są wyrazami o wysokiej frekwencji. Czasownik *omyślić* występuje rzadko już w tekstach XVI-wiecznych. Z biegiem lat również *obmyślić* wycofuje się z języka. Słownik pod redakcją Witolda Doroszewskiego notuje go jeszcze w dwóch znaczeniach, każde z kwalifikatorem *dawny*: 1. *daw.* ‘układać co szczegółowo w myśli zastanawiając się intensywnie nad czym, opracowywać w myśli, planować co; wymyślać’, 2. *daw.* ‘starać się o co, troszczyć, zabiegać o co’ (SDor). Poniżej przedstawiam cytaty z tekstów dawnych, które zawierają czasownik *obmyślić*, *obmyślać*, *obmyśliwać*:

Posłali do Królowej Elżbiety, aby ich więcej na słowie nie trzymała, a Królownę przysłała, grożąc jej jeśliby dalej odwłaczała sobie inszego Pana obmyśliwać.

StryjKron 472, SXVI

Ten, który wszystkim rozkazuje, nie swój, ale wszystkich pożytek ma obmyślać.

Gór. Dz. 18, SL

Naukę tę nową on dopiero wprowadzić obmyślał.

Tworz., SW

Piechota niemiecka, mniej obrotna w obmyślaniu żywności, zaczęła padać jak zatrute muchy.

MORACZ, Dzieje 7, 132, SDor

³ Na temat przyrostka *o-//ob-* zob. KRUPIANKA, 1969; KEMPF, 1977.

Leksykon współczesny z dwóch przytoczonych powyżej znaczeń wyrazu *obmyślić* — *obmyślać*, *obmyśliwać* rejestruje już tylko jedno: ‘zaplanować (planować) coś w myśli lub opracować (opracowywać) w myśli rozwiązanie jakiegoś problemu’ (USJP).

Wracając do omówienia struktury gniazda morfologicznego etymonu **mysl-*, należy zwrócić uwagę, że w pierwszym takcie derywacyjnym oprócz analizowanych czasowników *obmyślić* — *obmyślać*, *obmyśliwać*; *wmyślać* — *wmyślić*, *umyślić* znajduje się jeszcze 9 czasowników pochodnych: *domyślić*, *namyślić*, *omyślić*, *pomyślić*, *przemyślić*, *rozmyślać*, *wymyślić*, *zamyślić*, *zmyślić*. Wymienione formacje dewerbalne tworzą własne podgniazda o ilościowo zbliżonej zawartości. Poszczególne czasowniki stanowią bazę derywacyjną zazwyczaj dla dwóch rzeczowników odczasownikowych, z których jeden jest nazwą wytworu czynności mentalnej (np. *domysł*, *obmysł*, *rozmysł*), a drugi nazwą wykonawcy czynności mentalnej lub nazwą nosiciela tej cechy (np. *domyślnacz*, *obmyślnacz*, *obmyśliciel*, *rozmyślnacz*). Jeżeli w podgnieździe znajduje się przymiotnik, to bardzo często motywuje on nazwę abstrakcyjną czynności mentalnej lub nazwę cechy. Taki abstrakcyjny rzeczownik tworzony jest regularnym formantem *-ość* (np. *domyślność* ‘zdolność domyślenia się’, *obmyślność* ‘przezorność’, *rozmyślność* ‘rozważa, zastanowienie’). Czasem w gnieździe znajdują się również pierwotne imiesłowy (np. *domyślny*, *obmyślny*, *przemyślny*). Ze wszystkich wymienionych czasowników dewerbalnych jedynie czasownik *wmyślać* pozostaje nieproduktywny i nie ma ani jednego derywatu.

Dającą się zauważyć powtarzalność modeli słowotwórczych w podgniazdach, o której pisałam wyżej, prezentuje schemat 8. Poszczególne podgniazda czasowników przedrostkowych od podstawowego *myśleć* (daw. *myślicę*) tworzą następujące struktury:

domyślić — *domysł* — *domyślnacz* — *domyślny* — *domyślność*
obmyślić — *obmysł* — *obmyślnacz* / *obmyśliciel* — *obmyślny* — *obmyślność*
omyślić — *omysł* — *omyślon*
namyślić — *namysł* — *namyślny*
pomyśleć — *pomysł*¹⁾ / *pomyślenie* — *pomyślny* — *pomyślność*
przemyślić — *przemysł* — *przemyśliwiec* / *przemyślnik* — *przemyślny* — *przemyślność*
rozmyślać — *rozmysł* — *rozmyślnacz* — *rozmyślny* — *rozmyślność*
umyślić — *umysł* — *umysłowiec* — *umyślny* — *umysłowość*
wmyślać — *womysł* / *womysłek* — *womyślnacz* / *womyślnik* / *womysłek* — *womyślny* — *womyślność*
zamyślać — *zomysł* — *zomyślnacz* / *zamyśleniec* / *zomyślnik* — *zomyślny* / *zomyśliwy* — *zomyślność*
zmyślić — *zmysł* — *zmyśleniec* — *zmyślny*

¹⁾ *Mają przeto kaznodzieje [...] też i gniew wielki miłego Boga przeciw grzechom takowem [...], dobrze w pomysł wpajać* (UstKościel 122, SXVI, za: JANOWSKA, 2011: 278).

Schemat 8. Modele słowotwórcze czasowników przedrostkowych od podstawowego wyrazu *myśleć*

Przedstawione zestawienie łańcuchów derywacyjnych pokazuje wysoką regularność modeli słowotwórczych w obrębie poszczególnych podgniazd czasowników dewerbalnych. Bardzo wyraźne podobieństwa występujące pomiędzy poszczególnymi elementami podgniazd nasuwają podejrzenie, że niektóre komponenty struktury mogły powstać na zasadzie analogii do już istniejących. Oznaczałoby to, że gniazdo rejestruje nie faktyczny stan zasobu słownictwa polskiego, ale jego stan potencjalnie osiągalny. W celu sprawdzenia, czy w gnieździe znalazły się formacje o charakterze leksykalnym, a nie systemowym, przeanalizowałam skład większości podgniazd.

Jako pierwsze omówię podgniazdo o największej liczbie derywatów. Bazą takiego gniazda, zawierającego 20 wyrazów pochodnych⁴, jest czasownik *wymyślać*. Wspomnianą strukturę tworzą: 10 rzeczowników, 3 czasowniki przedrostkowe, 5 przymiotników i 2 przysłówki. Znaczeniowo wszystkie te wyrazy zostały sprofilowane przez wartość semantyczną przedrostka *wy-*. Mimo różnych funkcji sufiksu *wy-* w polszczyźnie w omawianym gnieździe została wykorzystana jego najczęstsza rola: ‘wydobywanie, ruch na zewnątrz’ (JANOWSKA, PASTUCHOWA, 2005). Można zatem powiedzieć, że wartość każdego wyrazu, który należy do omawianego podgniazda, wiąże się z przerośniętym znaczeniem ‘wydobywać myśli na zewnątrz’. Charakter tej czynności umysłowej może być jednak różny, co oddają trzy współczesne znaczenia czasownika *wymyślać*: 1. ‘wynaleźć (wynajdywać) coś nowego, wpaść (wpadać) na jakiś pomysł’, 2. ‘stworzyć (tworzyć) coś, co jest fantazją, uroić (roić) coś sobie’, 3. ‘obrzucać kogoś obelgami, ubliżać komuś; kłąć’ (USJP). Odzwierciedleniem różnorodnych znaczeń czasownika bazowego jest niejednorodna semantyka jego wyrazów pochodnych. Zamieszczone poniżej podgniazdo morfologiczne zawiera wszystkie wyrazy genetycznie pochodne od czasownika *wymyślać*.

MYŚL-IC, MYŚL-(EĆ), MYŚL-(AĆ), MYŚL-(IWAĆ)	V
wy-myśleć, wy-myśl-(ać), wymyśl-(awać)	V,V
<i>wymyśl-acz</i> ‘ten, co wymyśla co nowego’	V,V,S
wymysł -ø ‘pomysł’	V,V,S
wymysł -y (tylko w lm) ‘przesada’, ‘złorzeczenia’	V,V,S
<i>wymysł-ø</i> ‘wynałazczość, spryt’	V,V,S
<i>wymysł-ek</i> ‘ten, co wymyśla’	V,V,S,S
<i>wymysł-ek</i> ‘powieść, bajka’	V,V,S,S
wymyśl-anie, wymyśl-enie, wymyśl-owanie	V,V,S
z-wymyślać	V,V,V
na-wymyślać	V,V,V
po-wymyślać	V,V,V
<i>wymyśl-ony</i>	V,V,Ad
<i>nie-wymyślony</i> ‘nieosiągnięty myślą’	V,V,Ad(+M),Ad

⁴ Do podgniazda nie wliczam czasownika bazowego dla podgniazda, czyli *wymyślać*. Nie wliczam również czasownika *myśleć*, który jest podstawą czasownika *wymyślać*, podaję go jednak dla pokazania pochodności formy *wymyślać*.

wymyśl-ny	V,V,Ad
<i>wymyśl-nik</i> ‘ten, co wybrzydza, kaprysi’	V,V,Ad,S
<i>wymyśl-ni-(ca)</i>	V,V,Ad,S,S
<i>wymyśl-n-ość</i> ‘dar wymyślania’	V,V,Ad,S
nie-wymyślny	V,V,Ad(+M),Ad
niewymyślni-e	V,V,Ad(+M),Ad,Adv
WYMYŚL-NY ‘pomysłowy’	V,V,Ad
WYMYŚLN-E	V,V,Ad,Adv

Schamat 9. Podgniazdo czasownika dewerbalnego *wymyśleć* — *wymyślać*

Zgodnie z przedstawionym podgniazdem wśród wyrazów pochodnych od czasownika *wymyślać* znajduje się kilka nazw wykonawców czynności. Jedną z nich jest *wymyślacz*. Dawne teksty rejestrują ten wyraz w znaczeniu ‘ten, kto wymyśla’, por.:

Mściwy wróg nasz, wymyślacz ucisku, spoczywa w szczęściu, jako wół na pastwisku.
Witw.S.Piosnki 138, SDor

Nie mędrkom, nie wymyślaczom ewangelia służy.

W. Pf. W. 26, SL

Pisma Św. się trzymając, różny będziesz do Faryzeuszów, a od tych mędrków a wymyślaczów świata tego.

Rey. Pfl.Cc4, SL

Rzeczownik *wymyślacz* kontynuuje pierwsze znaczenie czasownika bazowego, czyli ‘wynaleźć (wynajdywać) coś nowego, wpaść (wpadać) na jakiś pomysł’ (USJP). Zbliżony do niego semantycznie jest wyraz *wymysleć* ‘ten, co wymyśla nowe rzeczy, nowe pojęcia, wynalazca’ (SW). Wyraz ten nie zawiera negatywnego elementu semantycznego, który odnaleźć można przy analizie kontekstów użycia rzeczownika *wymyślacz*. Pejoratywne znaczenie rzeczownika *wymyślacz* potwierdzają podane w haśle słownikowym synonimy wyrazu: *mędreć* ‘fałszywie mądry, za bardzo mądrego się mający’ (SWil), *czarownik* ‘człowiek uprawiający czary; mający moc rzucania uroków’ (SL), *czarnoksiężnik* (synonim *czarownika* — SL). Omawiając zawartość gniazda, należy wyjaśnić, że leksem *wymysleć* został celowo zamieszczony w gnieździe dwukrotnie ze względu na wielofunkcyjny sufix *-ek*, który występuje w jego formie: raz — jako wspomniana nazwa wykonawcy czynności, drugi raz — jako wytwór czynności intelektualnej, czyli ‘zdrobnienie od wymysł; powieść, bajka’ (SW):

Owi wymysłkowie z nauczoną głową.

Rej., SW

Mścileś się nad wszystkimi ich wymysłki.

Wr., SL//SW

Gdy się wzmagał zły zwyczaj, ta obłądliwość chowana jest jako zakon, i za rozkazaniem okrutników chwalone były te wymysłki.

Leop., SW

Oprócz rzeczowników *wymyślacz* oraz *wymysłek* w polszczyźnie w okresie staro- i średniopolskim istniał również leksem *wymyślnik*. Wyraz ten powstał na bazie tego samego czasownika co dwa poprzednio omówione rzeczowniki, różni się od nich jednak nie tylko formalnie, ale również semantycznie. Słowniki rejestrujące dawne słownictwo polskie definiują wyraz *wymyślnik* z zabarwieniem negatywnym, jako ‘zbyttnio brakujący, czyli przebierający w czym, wykwinąć, dziwak, grymaśnik, zrzęda’ (SL), ‘ten, co wybrzydza, kaprysi’ (SW).

Omówione w poprzednich akapitach wyrazy *wymyślacz*, *wymysłek* oraz *wymyślnik* są derywatami czasownika *wymyślić* w jego pierwszym znaczeniu. Jak zostało wspomniane, czasownik ten ma w języku polskim jeszcze dwa inne znaczenia: 2. ‘stworzyć (tworzyć) coś, co jest fantazją, uroić (roić) coś sobie’, 3. ‘obrzucać kogoś obelgami, ubliżać komuś; kłąć’ (USJP). Każde z nich znajduje odbicie w poszczególnych wyrazach pochodnych czasownika *wymyślać* — *wymyślić*. Przykładami takich derywatów są czasowniki *nawymyślać* ‘obrzucić kogoś wymysłami, obelgami; zwymyślać’ (USJP) oraz *zwymyślać* ‘skarcić kogoś ostro, skrzyczeć kogoś, używając obelżywych słów; zbesztać’ (USJP).

Poza elementami morfologicznymi różnice semantyczne mogą być wprowadzane do wyrazów za pomocą środków gramatycznych. Kategoria liczby różnicuje semantykę wyrazów *wymysł* i *wymysły*: *wymysł przestarz.* ‘zdolność wymyślenia czego, pomysłowość, wynalazczość’ (SDor), *wymysły* ‘przesada, złorzeczenia’ (SL). Uwagi te dotyczą także pary *domysł* i *domysły*: *domysł* ‘dorozumienie się, domniemanie, wniosek’ (SL), *domysł(y) książk.* ‘to, co ktoś przypuszcza, czego się domyśla; przypuszczenie, domniemanie’ (USJP). Wyrazy te znajdują się w podgnieździe czasownika *domyślać się*. Poniższe użycia wyraźnie ukazują różnice semantyczne pomiędzy wyrazami *wymysł* i *wymysły* oraz *domysł* i *domysły*:

Chaty Łońskiego miały pewną znamioną cechę. Łoński dodawał do zwyczajności, do niezbędnej celowości osiedla pewne ozdoby, lecz nie od siebie, nie ze swojego wymysłu, ale z „pamięci”.

ŻER. Nawr. 133, SDor

Zawiera w sobie to dzieło moralność, zdobiona bogactwy obfitego orientalnych narodów wymysłu.

CZART. Myśli 234, SDor

Nuż pojazdy nasze, koń za pięćset złotych, rząd za drugie, nuż nowe alobanty, nuż owe kutasy, owe dziwne muchy, strzępki, aż dziwno patrzeć na te dziwne wymysły świata tego.

Rej. Zw. 58., SL

Ty żmijo! — dolatywały wymysły piskliwe a ostre.

CHOYN. Kuż. 112, SDor

Człowiek młody, ale statecznych obyczajów i starego domysłu.

Eraz. Jęz. A 3, b, SL

W niedostatku doświadczenia, domysł, podobieństwo mający, jest dobrym.

Stas. Buff. 27, SL

Według pewnych domysłów można przypuszczać, że Homer żył na przełomie wieku IX i VIII przed Chr.

PAR. Troj. 5, SDor

W gnieździe morfologicznym czasownika *myśleć* rozbudowaną strukturę tworzą również jednostki pochodne od czasownika *domyślać się* — *domyślić się*. Podgniazdo verbum *domyślać się* składa się z 12 wyrazów, w tym: 7 rzeczowników, 4 przymiotników oraz 1 przysłówka. Nie odnotowano ani jednego czasownika pochodnego od formy *domyślać się* — *domyślić się*. Obecny w wyrazach prefiks *do-* Henryk WRÓBEL (1979) charakteryzuje jako przedrostek często wykorzystywany w derywacji wewnątrczasownikowej, wprowadzający znaczenie końca czynności. Ze względu na stabilność semantyczną prefiksu wszystkie formacje w gnieździe nie odbiegają zanadto znaczeniem od swojej podstawy słotwórczej, mimo że część z nich zbudowana została na metaforze przestrzennej: *domyślić się* — *domyślać się* ‘myśleć o czymś do końca, wyczerpująco’ (SDor), *domysławacz* ‘człowiek, który doszedł myślami do jakiegoś przekonania’ (definicja moja — K.W.), ‘człowiek domyslny, wynalazca, szperacz’ (SW), *domysł* ‘domyslanie się, przypuszczenie’ (SDor). Przykłady zastosowania wyrazów pochodnych od czasownika *domyślić się* — *domyślać się* zamieściłam poniżej:

Wiara Krześciańska o której tu mówimy nie jest ci mniemanie ludzkie albo domysł jaki cielesny, ale jest pewne i gruntowne prawdy Bożej [...] ogarnienie i utwierdzenie.

WujJudConf 104, SXVI

Ludzie plątali się w domysłach, lecz nikt nie był w możności wyjaśnić mrocznej zagadki.

Olcha Most II, 144, SDor

Wyrazy te są elementami podgniazda czasownika *domyślić się* — *domyślać się*, które zaprezentowałam na schemacie 10. Struktura ta została utworzona z wykorzystaniem materiału językowego zarejestrowanego w źródłach leksykograficznych.

MYŚL-IC, MYŚL-(EĆ), MYŚL-(AĆ), MYŚL-(IWAĆ)

V

do-myślić, domysł-(ać), domysł-(eć), domysł-(iwać) się

V,V

domysł-ø

V,V,S

domysl-y (tylko lm)	V,V,S
<i>domysl-ek</i>	V,V,S,S
<i>domyśl-acz</i>	V,V,S
domyśl-anie (się), domyśl-enie	V,V,S
domyśl-ny ‘bystry’	V,V,S
domyśl-ny ‘taki, którego trzeba się domyśleć’	V,V,Ad
<i>domyśln-ość</i>	V,V,Ad,S
nie-domyślny	V,V,Ad(+M),Ad
domyśln-e	V,V,Ad,Adv
<i>nie-domyślnie</i>	V,V,Ad,Adv(+M),Adv

Schemat 10. Podgniazdo czasownika dewerbalnego *domyślić się* — *domyślać się*

Zaprezentowane podgniazdo czasownika *domyślić się* — *domyślać się* zawiera 7 rzeczowników: nazwę czynności intelektualnej — *domyślanie się* (*domyślenie*) oraz jej wytworów, czyli *domysł*, *domysły* i *domysłek*, nazwę wykonawcy czynności mentalnej — *domyślacz*, abstrakcyjną nazwę czynności będącej centrum podgniazda — *domyślność*, a także jednostkę o niestukturalnym znaczeniu — *domyślnik* ‘wyraz dwuznaczny’.

Kolejne podgniazdo czasownika *myśleć* oparte jest na prefigowanym czasowniku *pomyśleć*. Utworzona z zebranych wyrazów struktura zawiera 11 leksemów (schemat 11). Według Witolda ŚMIECHA (1986) przedrostek *po-* należy do najczęściej wykorzystywanych formantów w derywacji czasowników w całej historii języka polskiego. Jednocześnie jest jednym z najstarszych prefiksów. W związku z tym wiele wyrazów pochodnych z nagłosowym *po-* występuje dzisiaj wyłącznie w pełni zleksykalizowanej postaci, por. *powiedzieć*, *poblaźać*.

Zatarcie przejrzystości budowy morfologicznej wyrazu można zaobserwować na przykładzie jednostki *pomyślny*. Zgodnie ze znaczeniem strukturalnym przymiotnik ten oznacza ‘tego, o którym można pomyśleć; który można sobie wyobrazić; wyobrażalny, możliwy do pojęcia’ (SW). *Słownik języka polskiego* pod redakcją Doroszewskiego oprócz wspomnianego znaczenia daw. ‘taki, który może być pomyślany; wyobrażalny’ (SDor) rejestruje wyraz *pomyślny* również jako ‘zgodny z czyimiś pragnieniami, korzystny dla kogo lub czego; pożądany, sprzyjający’ (SDor). Definicję tę za książkową uznaje *Uniwersalny słownik języka polskiego*: ‘zgodny z czyimiś pragnieniami, oczekiwaniami, korzystny dla kogoś, czegoś, pożądany, sprzyjający’. Znaczenie to, pierwotnie drugie, a dzisiaj jedyne, pochodzi najpewniej od wyrażenia przyimkowego (coś się dzieje) *po* (czyjejś) *myśli*. Semantyka wyrazów *pomyślny* oraz *pomyślność* związana ze zdolnością myślenia rejestrowana jest jeszcze przez Michała Abrachama Trotza w *Nowym dykjonarzu*. Poniżej podaję cytaty za *Słownikiem języka polskiego* S.B. Lindego:

Pomyślności zwierzęta nie mają.

Znaczenie wyrazu *pomyślność* ‘zdolności myślenia’ (SL) notuje wyłącznie wspomniany słownik Trotza, a przywołuje je Linde. Od XVII wieku zarówno *pomyślny*, jak i *pomyślność*, kontynuują już tylko sens ‘zdarzenie wedle myśli, życzenia’ (SL). Sytuacja taka sprawia, że przymiotnik *pomyślny* i jego derywaty wychodzą z gniazda, zrywając więź semantyczną z czasownikiem *pomyśleć*: 1. ‘kierować myśli na coś, czynić coś przedmiotem swojej myśli, zwracać się w myśli do czegoś, uświadamiać, wyobrażać sobie’, 2. ‘planować, zamierzać, pragnąć’, 3. ‘troszczyć się o coś, zajmować się czymś’ (SXVI). Zatarciu ulega również podobieństwo formalne między wyrazem centralnym podgniazda a jego derywatami. Rzeczownik abstrakcyjny *pomyślność*, który w całym gnieździe ma największą frekwencję, współcześni użytkownicy języka polskiego znają jako zleksykalizowaną formę o znaczeniu metaforycznym ‘stan, w którym zdarzenia układają się dla nas pomyślnie’ (ISJP) i wyraz ten staje się synonimem *szczęścia*. W znaczeniach, które dziś przypisujemy przymiotnikowi *pomyślny* oraz rzeczownikowi *pomyślność*, używane były również wyrazy *podługmyślny* i *podługmyślność*. Dla przedstawienia wymienionych złożań cytuję *Kronikę* Marcina Kromera i fragment artykułu z warszawskiego „Monitora”:

Odbiegło go pierwsze szczęście, a sprawy podługmyślnie przeciwnemi stanęły.

Krom. 297, SL

Tego są zdania, że rzeczy po pijanemu lepiej się udają; zatem chcąc się popisać w czym, na umór upijają się i dziwna rzecz, że choć im to zawsze prawie wstydem i niepodługmyślnością płaci się, przecież nie porzucają swego zwyczaju.

Mon. 73, 63, SL

Do dezintegracji w gnieździe czasownika *domyśleć* doszło z powodu braku wyraźnego znaczenia przedrostka *po-*. Na dowód tego wystarczy przyrzeć się znaczeniu czasownika *pomyśleć* i rzeczownika *pomysł*, które powielają semantykę swoich bezprzedrostkowych odpowiedników. Gniazdo czasownika *pomyśleć* zaprezentowałam na schemacie 11:

MYŚL-IC, MYŚL-(EĆ), MYŚL-(AĆ), MYŚL-(IWAĆ)	V
po-myśl-(ić), pomyśl-(eć), pomyśl-(ać), pomyśl-(iwać)	V,V
pomysł-ø	V,V,S
POMYŚL-UNEK	V,V,S
pomyśl-enie, pomyśl-iwanie	V,V,S
nie-pomyślenie	V,V,S(+M),S
pomyśl-ny	V,V,Adv
pomyśln-ość	V,V,Adv,S
nie-pomyślność	V,V,Adv,S(+M),S
pomyśln-e	V,V,Adv,Adv
nie-pomyślnie	V,V,Adv,Adv(+M),Adv

pomyśl-ony
nie-pomyślony

V,V,Ad
 V,V,Ad(+M),Ad

Schemat 11. Podgniazdo czasownika dewerbalnego *pomyśleć*

Analiza gniazda powstałego na bazie prasłowiańskiego morfemu **mysl-* umożliwia opis ilościowy oraz jakościowy wspomnianej struktury morfologicznej. Pod względem ilościowym gniazdo liczy 12 podgniazd⁵ (schemat 7), z których tylko jedno nie posiada żadnych derywatów (*wmyślać* // *wmyśleć się*), a pozostałe zawierają od 3 do 20 wyrazów pochodnych. Najliczniejsze jest omówione na początku tego podrozdziału podgniazdo czasownika *wymyśleć* — *wymyślać* (20 derywatów). Bardzo rozbudowane struktury słowotwórcze mają czasowniki: *umyśleć* — *umyślać* (13 derywatów), *rozmyśleć* — *rozmyślać* (12 derywatów), *domyśleć* — *domyślać* (11 derywatów), *pomyśleć* — *pomyślać* (11 derywatów), *zmyśleć* — *zmyślać* (10 derywatów), *obmyśleć* — *obmyślać* (7 derywatów), *przemyśleć* — *przemyślać* (7 derywatów). Mniej liczne są podgniazda oparte na czasownikach: *zamyśleć* — *zamyślać* (4 derywaty), *namyśleć* — *namyślać* (3 derywaty), *omyślać* — *omyśleć* (3 derywaty).

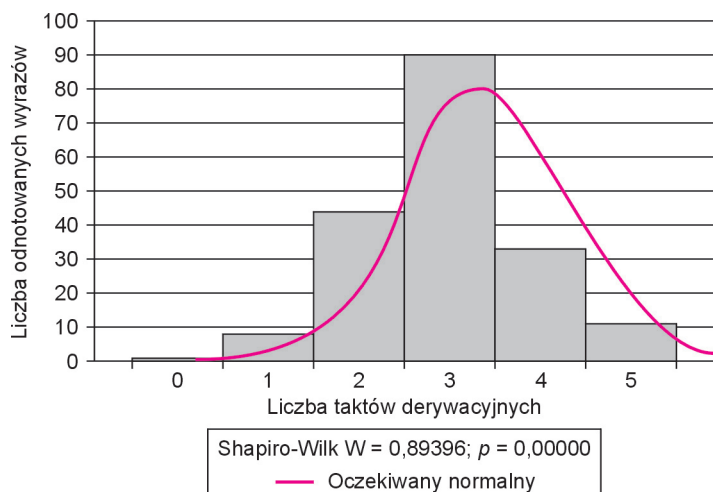
Zmiany ilościowe poszczególnych podgniazd, dające się zaobserwować w rozciągłości historycznej, są związane z zachodzącymi w nich zmianami jakościowymi. Derywaty, które zyskały nowe znaczenie, zerwały więc ze swoim pierwotnym wyrazem bazowym (centrum gniazda) i zaczęły funkcjonować jako jednostki niemotywowane. Ich wyrazy pochodne nie są już identyfikowane z czasownikiem bazowym. Część z nich przetrwała do dziś w polszczyźnie, jednak wyłącznie w skostniałych konstrukcjach składniowych. Nawet jeśli nie została w nich zerwana do końca więź formalna z podstawą, to nie są one identyfikowane przez użytkowników języka z czasownikiem podstawowym, np. *pomyślność* ‘sprzyjający los’ ← *myśleć*; *wspañalomyślny* ‘wyrozumiały, hojny’ ← *myśleć*.

Zastosowany w pracy statystyczny test Shapiro-Wilka pozwala stwierdzić, że gniazdo morfologiczne polskich wyrazów z prasłowiańskim rdzeniem **mysl-* nie ma rozkładu zbliżonego do rozkładu normalnego. Powoduje to duża różnica występująca między liczbą derywatów utworzonych za pomocą poszczególnych operacji słowotwórczych z wybijającą się amplitudą (kurtozą) na trzecim takcie derywacyjnym.

Morfologiczne gniazdo wyrazów opartych na psł. rdzeniu **mysl-* zawiera 1 derywat utworzony bezpośrednio od prasłowiańskiego rdzenia, 8 derywatów o pierwszym stopniu złożoności oraz 44 derywaty, które powstały na skutek dwóch operacji słowotwórczych. W trzecim takcie derywacyjnym znajduje się aż 90 wyrazów. Jest to jednocześnie liczba operacji słowotwórczych, na którą przypada maksimum gniazda. Po tym maksimum liczba derywatów gwałtownie spada. Na czwartym stopniu

⁵ W podanej liczbie podgniazd gniazda morfologicznego psł. rdzenia **mysl-* nie uwzględniam czasowników z morfemem *się*.

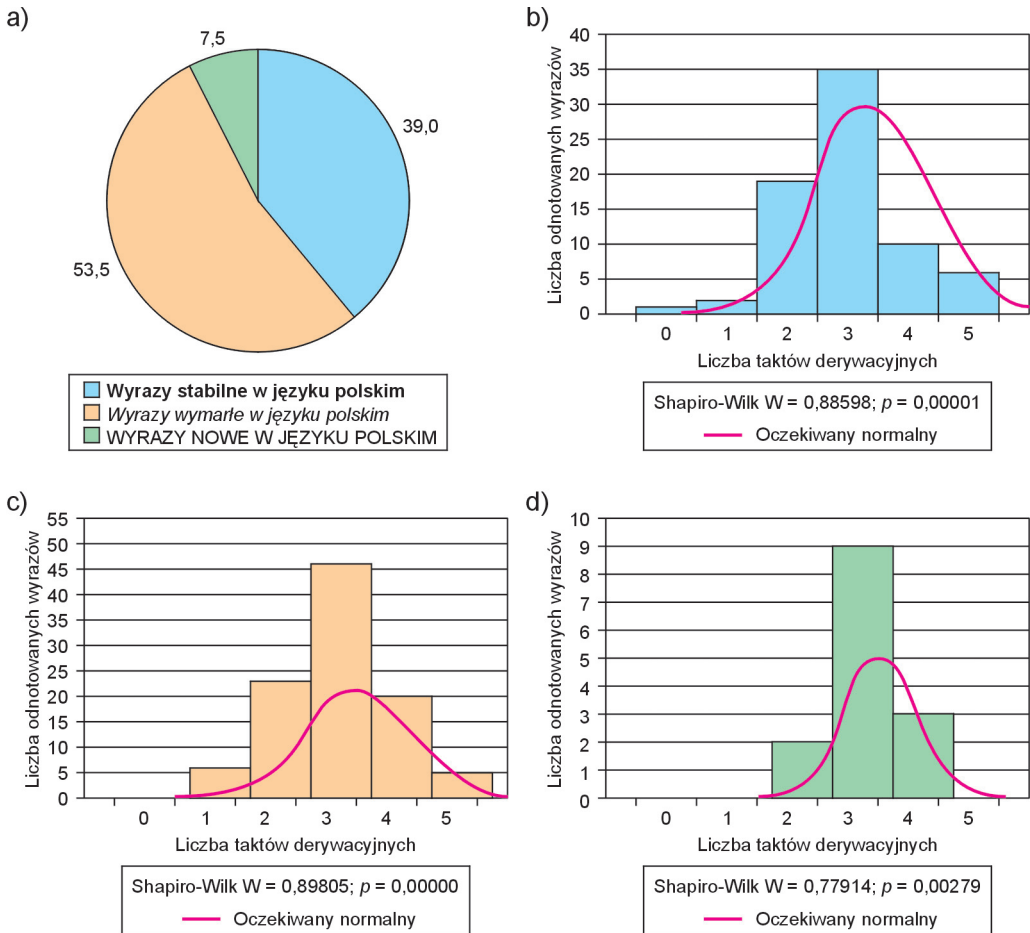
pochodności odnotowano 33 wyrazy, na piątym natomiast już tylko 11. Histogram przedstawiający diachroniczny zbiór odnotowanych w źródłach leksykograficznych wyrazów z psł. rdzeniem **mysl-* przedstawia rysunek 5:



Rysunek 5. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem **mysl-*

W gnieździe morfologicznym znajdują się wyrazy o różnym stopniu trwałości w polszczyźnie. Analizowane gniazdo o rdzeniu **mysl-* składa się w 39% z leksemów stabilnych, 53,5% wyrazów wymarłych oraz zaledwie 7,5% nowych wyrazów. Wymienione wielkości przedstawia wykres widoczny na rysunku 6 a. Histogramy odzwierciedlające zależności pomiędzy liczbą operacji słotwórczych a stopniem stabilności derywatów w polszczyźnie prezentują rysunki 6 b, c, d. Grupy wyrazów przedstawione na rysunkach 6 b, c, d charakteryzują się zbliżonym przebiegiem. W każdym z wymienionych histogramów maksimum osiągnięte jest w 3. takcie derywacyjnym i to przy zachowaniu dużej różnicy w stosunku do liczby wyrazów utworzonych w wyniku innej liczby procesów słotwórczych. Maksimum słownictwa stabilnego przypadająca w 3. takcie stanowi 48% całego gniazda. Kolejno w 2. takcie znajduje się 26% słownictwa, a w 4. takcie — 16% (rysunek 6 b). W grupie wyrazów, które zanikły, 46% ma 3-stopniowy łańcuch derywacyjny, a 23% stanowią wyrazy o 2. stopniu pochodności. Jest 20% wyrazów o 4. stopniu pochodności (rysunek 6 c). W przypadku nowych wyrazów maksymalne wychylenie ma 64,3% wyrazów z tej grupy. W 4. takcie derywacyjnym jest 21,4% wyrazów, a w 2. takcie 14,3% (rysunek 6 d).

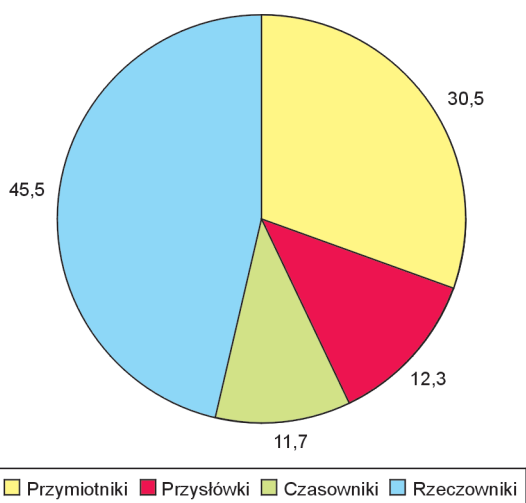
Wyniki analizy gniazda morfologicznego polskich wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **mysl-* pod względem różnorodności tworzących je części mowy zawiera wykres kołowy zaprezentowany na rysunku 7. Z wykresu wynika, że najliczniejszą grupę wyrazów pochodnych stanowią rzeczowniki (85 derywatów — 45,5%).



Rysunek 6. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem **mysl-*:

a — Zestawienie procentowe trwałości wyrazów polskich z psł. rdzeniem **mysl-*; **b** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem **mysl-* zarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **c** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem **mysl-* niezarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **d** — histogram wyrazów z psł. rdzeniem **mysl-* notowanych od pol. XVIII wieku

Mniej o 15% jest w gnieździe przymiotników (57 derywatów — 30,5%). Obie te grupy stanowią większą część całego gniazda (76%). Pozostałe kategorie gramatyczne, czyli czasowniki oraz przysłówki, oscylują każdy na poziomie ~12%. Wskazane wielkości zawiera zamieszczony poniżej wykres:



Rysunek 7. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu **mysl-*

2.4. Semantyka

Przeprowadzając obserwacje semantyczne, warto powrócić do analizy gniazd słowotwórczych i skorzystać z zaobserwowanych w gnieździe technik derywacyjnych⁶. Materiał językowy pogrupowany ze względu na wspólne wykładniki słowotwórcze umożliwia formułowanie wniosków na temat typów formantów, ich różnorodności i relacji z tematami słowotwórczymi. Taka metoda badawcza pozwala również sporządzić rejestr wszystkich formantów, które tworzą konkretne typy słowotwórcze w ciągu całej historii polszczyzny. Metoda gniazdowa umożliwia badania struktury, ponieważ wyrazy tworzące gniazda morfologiczne grupuje się w kategorie słowotwórcze. Analizując całe słownictwo mentalne, można stwierdzić, że najwięcej zmian zaszło w obrębie dwóch kategorii słowotwórczych: nazw wykonawców czynności mentalnych oraz nazw nosicieli cech mentalnych. W kolejnej części podrozdziału omówię właśnie te kategorie. Ponieważ mają one takie same wykładniki formalne, czyli wspólne sufiksy, zostaną omówione łącznie. Za ilustrację materiałową posłużą nie tylko rzeczowniki z rdzeniem **mysl-*, ale również inne jednostki należące do grupy polskiego słownictwa mentalnego. Zdecydowałam się włączyć do analizy szerszą bazę materiałową ze względu na wspólne tendencje całej grupy wyrazów o znaczeniu mentalnym, nie tylko wyrazów opartych na elemencie **mysl-*. Ponadto uznałam, że przy formułowa-

⁶ Por. prace na ten temat: BOGUSŁAWSKI, 1963; KLESZCZOWA, 1977; CHLUDZIŃSKA-ŚWIĄTECKA, 1979; CHRUSCIŃSKA-WASZAKOWA, 1983.

niu wniosków ogólnych na temat żywotności danego formantu w polszczyźnie, jego frekwencji oraz łączliwości wskazana jest bogata ilustracja tekstowa.

Kategorie nazw wykonawców czynności i nazw nosicieli cech tworzą rzeczowniki z formantami *-iwy*⁷, *-ec*, *-ca*, *-ciel*, *-acz*, marginalnie *-nik* oraz *-ny*. Zmiany semantyczne, które zaszły w obrębie tych kategorii morfologicznych, dobrze widać na przykładzie wyrazu *myśliwy*. Procesy substantywizacyjne doprowadziły do zmiany jego znaczenia z pierwotnego czynnościowego *myśliwy* ‘umiejący myśleć’⁸ (BORYŚ, 2005), poprzez skłonnościowe ‘myślący, rozmyślający o czymś; skłonny do rozmyślań; o usposobieniu melancholijnym’ (SXVI), do w pełni zleksykalizowanej formy rzeczownikowej ‘zajmujący się łowiectwem, rozmiłowany w łowiectwie’ (BORYŚ, 2005) ‘człowiek polujący, trudniący się łowiectwem’ (SXVI). Pierwotne znaczenie wyrazu *myśliwy* odnotowano w *Rozmyślaniu przemyskim*:

K czemu myśli przyłożyła, barzo rychło się nauczyła, bo była barzo silno myśliwa a dobrego przyrodenia [...].

Rozm. 17, SS^{tp}

Taką charakterystykę Matki Boskiej jako *myśliwej* odnaleźć można jedynie we wspomnianym utworze apokryficznym. Drugie znaczenie — skłonnościowe — wyrazu *myśliwy* notuje *Słownik polszczyzny XVI wieku*:

Myśliwy Meditabundus perpetuo incendit, zawždy ma coś na myśli.

Mącz 213a, SXVI

Od melancholiej ty są znamiona: będzie smętny, bojaźny, troskny, myśliwy, na ludzi patrzyć nie śmie. Trupie kości zbiera, cienia szuka, nikomu nie wierzy.

SienLek 53v; GostGospPon 169, SXVI

Poza omówionym znaczeniem czynnościowym, które nabrało charakteru skłonnościowego ‘skłonny do rozmyślań’ (BAŃKOWSKI, 2000), rzeczownik *myśliwy* ma również znaczenie ‘łowca’. Częścią wspólną wyrazów *myśleć* oraz *myśliwy* ‘łowca’ są metaforycznie określone umiejętności intelektualne, które powinien posiadać dobry łowca, czyli ‘rozum, przemysłność, spryt’ (BORYŚ, 2005). Pisze o nich Piotr Krescencjusz w *Księgach o gospodarstwie*:

Łowiectwo nazwane jest myślistwem dla rozmaitych chytrłości imowania ptastwa, zwierząt.

Cresc. 611, SL

⁷ KLESZCZOWA pisze, że „staropolskiemu formantowi *-iwy* (*-ywy*) nie da się przypisać znamienego znaczenia strukturalnego, lepiej mówić o funkcji ogólnostrukturalnej” (KLESZCZOWA, 2003: 67).

⁸ Jedynie *Słownik etymologiczny* Andrzeja BAŃKOWSKIEGO nie notuje takiego znaczenia wyrazu *myśliwy*. Jest to jednak sprzeczne z informacjami zawartymi w *Słowniku staropolskim* i innych słownikach etymologicznych języka polskiego.

Myśliwy zatem musiał być ‘przemysłny w łowieniu zwierzyny (w sidła), biegły w polowaniu’ (BAŃKOWSKI, 2000). Stopniowe zwężenie semantyki wyrazu doprowadziło ostatecznie w 2. połowie XVI wieku do jego leksykalizacji w znaczeniu ‘zajmujący się łowiectwem, rozmiłowany w łowiectwie’ (BORYŚ, 2005), ‘lubiący polować’ (SL). Rozluźnienie więzi wyrazu *myśliwy*⁹ z rodziną wyrazów czasownika *myśleć* nastąpiło najprawdopodobniej na skutek długotrwałych i stopniowych procesów semantycznych. Możliwe jest również, że przez jakiś czas słowo to występowało w obu znaczeniach, co z kolei spowodowało nałożenie się obu jego sensów. Zleksykalizowane znaczenie omawianego wyrazu zawierają przedstawione poniżej cytaty z XVI-wiecznych utworów Marcina Bielskiego i Macieja Strykowskiego:

Kazimierz Jagiello radniej mieszkał w Litwie, niżli w Polsce dla rozkosznych łowów, bo był barzo myśliwy.

Stryk. 638, Bielsk 430, SL

Biskup Krakowski Paweł, tak był myśliwy, iż gdy mszę miewał, tedy psi koło niego uchodzili, i z ptaki przed nim myśliwce stali.

Bielsk. 168, SL

Myśliwy w znaczeniu ‘skłonny do rozmyślań’ w historii rozwoju polszczyzny miał swoje dublety semantyczne w postaci: *myśliwiec* (XVI—XVII w.) oraz *myśliciel* (XV—XIX w.). Oba te wyrazy zostaną omówione jeszcze w tym podrozdziale. Najpierw scharakteryzowany zostanie wyraz *myśliwiec*, a następnie rzeczownik *myśliciel* wraz z innymi nazwami wykonawców czynności mentalnych z formantem *-ciel*.

Wyraz *myśliwiec* notują słowniki w znaczeniu ‘człowiek skłonny do obmyślania, raczej złego’ (SXVI). W semantyce wyrazu element negatywnego wartościowania wydaje się fakultatywny, ponieważ występuje w niewielu kontekstach. Można to stwierdzić po lekturze tekstów z okresu staropolskiego. Cytaty przedstawiam poniżej:

Ręka z palcy ktore [...] prosto stoją, znamionują skępcza, łakomca, myśliwca, robotnika dobrego, stałość też umysłu a nie ledajakie zwiedzenie od swej wolej.

GlabGadP2v, SXVI

Abowiem ten [papież Jan XIII], nie tylko był sprośnym Epikurem, cudzołożnikiem, wszetecznikiem, Sodomczykiem, kosterką, myśliwcem, drapieżką etc.

OzeohEp 419, SXVI

⁹ Krystyna DEUGOSZ-KURCZABOWA (2008) definiuje wyraz *myśliwy* (XV w.) najpierw ‘myślący, dowcipny, baczny, chytry’, później ‘łowiec jako człowiek chciwy, gorliwy, chytry’, wreszcie ‘łowiec, strzelec’. Te definicje można traktować jako prawidłowe, jeśli przyjmiemy staropolską semantykę wyrazów: *chciwy* ‘usilnie czegoś pragnący; z odcieniem dodatnim lub ujemnym w zależności od kontekstu; chętny, żarliwy, pilny, gorliwy’ (SXVI); *baczny* ‘roztropny, mądry, rozsądny’ (SL); *dowcipny* ‘pełen dowcipu’, *dowcip* ‘szybkość, bystrość, zwrotność myśli, dar przyrodzenia’ (SL); *gorliwy* ‘gorąco zajmujący się, obstawiający, nieobojętny’. Odczytywanie definicji zgodnie ze współczesnym znaczeniem przytoczonych wyrazów może prowadzić do nieporozumień semantycznych.

Inne znaczenie i pochodzenie wyrazu *myśliwiec* w polszczyźnie notuje Franciszek PEŁOWSKI. Sławista podaje, że wyraz *myślistwo* jako określenie sposobu polowania na zwierzęta funkcjonowało tylko w języku czeskim oraz polskim. Wyraz ten był nieobecny w językach innych Słowian (np. rus. *ochota* ‘polowanie’). Zdaniem PEŁOWSKIEGO sztukę polowania i dotyczące jej słownictwo przejęliśmy od Czechów. Bohemizm *myśliwiec* ‘myśliwy’ pochodny od *myślistwo* wyparł zatem wywodzącą się z tradycji średniowiecznej i udokumentowaną w *Słowniku staropolskim* nazwę *łowca*. Wpływ zapożyczenia przejawia się również w wymianie rodzimego sufiksu *-ca* na czeski *-ec* w genetycznie polskich wyrazach. W wyniku tej tendencji powstała w języku polskim innowacyjna forma *łowiec* (por. *myśliw’-ec*). Scharakteryzowane wyrazy *myśliwiec* oraz *łowiec* w XVI—XVII w. mają takie samo znaczenie i wspólny zakres użycia (PEŁOWSKI, 1974: 244), por.:

Całodniowe w lasach dzikich polowanie, brodzenie po bagnach, i uganianie się za zwierzem, zostawiam myśliwcom.

Mon. 69, 186, SL

Myśliwcy zwykli ludziom wielkie szkody czynić, depcąc zboże.

Stat. Lit. 316, SL

Wielofunkcyjny formant *-ec*, za pomocą którego został utworzony wyraz *myśliwiec*, jest jednym z częstszych sufiksów tworzących w języku polskim kategorię nomina agentis. Poza odczasownikowymi nazwami wykonawców czynności tworzy on również nazwy znamionujące (głównie od przymiotników i imiesłówów), np. *skąpiec*, *straceniec*, *szaleniec*, *wykolejeniec*, rzeczowniki ogólnikowo pochodne, np. *czerwiec*, *lipiec*, oraz nazwy deminutywne, np. *chłopiec* (PEŁOWSKI, 1974: 231).

Oprócz wyrazu *myśliwiec* formantem *-ec* utworzone zostały inne nazwy znamionujące związane z czynnościami epistemicznymi, między innymi: *bystrzec* ‘co do zmysłów bystry, ostry, przenikliwy; popędliwy, prędkopoiętny, przenikający: o ludziach i zwierzętach’ (SL), *dumiec* ‘człowiek dumny, o sobie górnio myślący’ (SL), *mózgowiec*¹⁰ ‘szumiłeb, wartogłów, czyli człowiek niespełna rozumu’ (SL), *znaniec* ‘taki, którego się dobrze zna’ (SL), a także *zmyślaniec* ‘który, co zmyśla, udaje, wymyśla fałszywie’ (SL) oraz *znajomieć* ‘znawca, znający się na czym’ (SL). Leksykony dawnej polszczyzny potwierdzają obecność tych derywatów w tekstach:

Tysiąc głów zaradzało, by co kraj zyskiwał, a jeden psuł mózgowiec i uchwałę zrywał.

Zab. XV/2, 1777, 302, SDor za SL

Ty naprawdę człowiek jednej myśli, wódz mój i znaniec mój.

Fl 54, 14, sim. Puł., SSStp

¹⁰ Warto zwrócić uwagę, że we współczesnym użyciu wyraz ma znaczenie niemal przeciwstawne pierwotnej treści wyrazu — ‘intelektualista’ (BUTTLER, 1978: 31). USJP definiuje z kwalifikatorem *książk. żart.* ‘osoba zajmująca się twórczą pracą umysłową; naukowiec, intelektualista’: *Swoje racje przedstawia z precyzją mózgowca*. ISJP — brak.

Uchowaj boże, żeby który szlachcic był sprzeciwił któremu z tych dumców.

Przefir. 90, SL

Wyraz *dumiec* poświadczony jest w słowniku Lindego tylko jednym cytatem. Ponieważ występuje w tekście w liczbie mnogiej (*dumców*), nie jest możliwe jednoznaczne zrekonstruowanie formy mianownika liczby pojedynczej (prawdopodobnie zarówno *dumca*, jak i *dumiec*). Obie formy w postaci *dumca* (daw. *dumiec*), notuje również słownik pod redakcją Witolda Doroszewskiego, jednak już w późniejszym znaczeniu: ‘człowiek zarozumiały, dumny, pyszałek’¹¹ (SDor).

Słownik języka polskiego autorstwa Lindego nie notuje cytatów poświadczających użycie niektórych z wymienionych leksemów: *bystrzec*, *znajomiec* oraz *zmyślaniec*. Brak poświadczeń tekstowych tych wyrazów w innych źródłach leksykograficznych oraz ich nieobecność w dalszym rozwoju polszczyzny rodzą wątpliwość, czy nie są to twory wyłącznie słownikowe. Jeśli jednak zaufać danym leksykograficznym i uznać, że wyrazy te były obecne w dawnej polszczyźnie, to najprawdopodobniej funkcjonowały tylko przez krótki czas.

Produktywność formantu *-ec* (psł. **-bcb*), za pomocą którego zostały utworzone wcześniej omówione leksemy *dumiec*, *myśliwiec*, *znaniec* oraz *bystrzec*, *znajomiec* i *zmyślaniec* z biegiem lat maleje. W epoce Odrodzenia ledwo widoczny jest przyrost liczby wyrazów z tym sufiksem, a pod koniec XVI wieku pojawia się on wyłącznie w złożeniach (PEPŁOWSKI, 1974: 244–245). Usuwanie *-ec* z nazw nosicieli cech jest zjawiskiem ogólnosłowiańskim, pisze PEPŁOWSKI. Jego miejsce w polskim systemie słotwórczym przejmuje pochodzący z gwar zachodniosłowiańskich formant *-ca*, który staje się na tyle popularny, że doprowadza do utraty produktywności formantu *-ec*. PEPŁOWSKI (1974: 245) jest zdania, że:

poza ogólną przyczyną w zaniku produktywności formantu *-ec* poważną rolę odegrały również takie czynniki, jak tendencja do likwidacji pewnych kategorii znaczeniowych przy formantach wielofunkcyjnych oraz dążność do uproszczenia i stabilizacji systemu słownikowego i słotwórczego, przejawiającego się m.in. w usuwaniu współrzedzonych formacji wielofunkcyjnych.

Zarówno nazwy nosicieli cech, jak i nazwy wykonawców czynności mentalnych, które nie przejęły dominującego w omawianych kategoriach słotwórczych formantu *-ca*, zanikły. Z wielu nazw nosicieli cech umysłowych utworzonych formantem *-ec* we współczesnym użyciu zachował się jedynie *mędrzec*.

¹¹ Późniejsze, wtórne znaczenie nazwy *dumiec* albo *dumca* spowodowane jest wtórnym znaczeniem jego podstawy słotwórczej, czyli wyrazu *duma* ‘myśl, rozmyślanie, marzenie’ (zapożyczone z czeskiego poetyckiego *duma* ‘myślenie, rozmyślanie, marzenie’). Zgodnie z informacjami ze słownika etymologicznego: *duma* stp. ‘błędne mniemanie, wymysł, urojenie’, pol. ‘zarozumiałość, pycha; poczucie godności’ prawdopodobnie rozwinęło się wtórnie z czasownika *zdumieć* (BORYŚ, 2005).

Na bazie prasłowiańskiego morfemu **mysl-* utworzono 14 nazw nosicieli cech. Wcześniej zostały omówione dwie z nich: *myśliwy* oraz *myśliwiec*; taki sam formant ma wyraz *zmyślaniec*. Kolejno przedstawię pozostałe jednostki językowe oparte na psł. rdzeniu **mysl-*. Jako pierwsze scharakteryzowane zostaną wyrazy *myśliciel* oraz *obmyśliciel*, następnie *obmyślacz*, *rozmyślacz*, *wymyślacz*, *zmyślacz* oraz *przemyślnik*, *zmyślnik*, *wymyślnik* i *przemyślny*, *zmyślny*.

Krystyna DŁUGOSZ-KURCZABOWA pisze, że wyraz *myśliciel* pojawił się w języku polskim dopiero w wieku XIX. Najprawdopodobniej w tym czasie zaczął być jednostką częściej używaną w komunikacji i zyskał stabilne znaczenie poświadczone w tekstach. Niemniej należy odnotować, że w łacińskim kontekście notuje go już *Słownik staropolski*, por.:

Ffilij (pro fili) hominis, speculatore, id es myśliciela, dedi te domui Izrael.

Ezech 33, 7, SSStp

Przyrostek *-ciel* jako jedyny z omówionych wcześniej przyrostków jest formantem jednofunkcyjnym, tworzy tylko odczasownikowe nazwy osobowych wykonawców czynności, w większości wypadków na bazie czasowników zakończonych na samogłoskę *-i-* (*-y-*)¹². W okresie prasłowiańskim przyrostek *-ciel* miał postać **-teljb*, której podstawą jest indoeuropejski element *-tel-* rozbudowany o morfem *-ju-*. Etymon **-tel-* ma swój odpowiednik w języku hetyckim w postaci **-tal(l)i-* ≤ *-tol-* (SŁAWSKI, 1963: 81).

Przyrostek *-ciel*, mimo ogólnosłowiańskiego zasięgu, zaświadczony jest szczątkowo. W polszczyźnie typ nomina agentis z formantem *-ciel* reprezentuje jedynie 6 jednostek, z czego zaledwie 2 są nazwami wykonawców czynności intelektualnych, por. *myśliciel*, *natchniciel* ‘ten, kto ożywia, wzbudza myśli, uczucia, wolę’ (SL), *obmyśliciel* ‘ten, kto jest przezorny, opatrny’ (SL), *patrzyciel* ‘ten, kto patrzy czy też oddaje się kontemplacji’ (SL) i *uwiadomiciel* od *uwiadomić* ‘wiadomość dać, oznajmić, donieść’ (SL).

Najliczniejszą grupę wykonawców czynności umysłowych tworzą derywaty utworzone sufiksem *-acz*. Zgodnie z informacjami, które w rozprawie *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku* przedstawił Franciszek PEPLOWSKI (1974: 13), *-acz* należy do formantów ogólnosłowiańskich (inaczej uważa Franciszek SŁAWSKI¹³). Składa się z zaabsorbowanej z czasownikowego przyrostka tematycznego samogłoski *-a-* oraz pierwotnego formantu *-č* (≤ **-k* + **jb*). W zde-

¹² W XVI wieku tylko 10,6% spośród wszystkich derywatów utworzonych tym formantem powstało od innych podstaw niż czasowniki (PEPLOWSKI, 1974: 121—176). „Ale są i takie derywaty, dla których nie sposób wskazać czasownika na *~ić*, konieczne zatem jest dostrzeganie już w staropolszczyźnie sufiksu *-iciel*” (KLESZCZOWA, 1998: 90). Por. SŁAWSKI, 1974—2001, t. 2: 50—53.

¹³ Formant *-acz* uznaje SŁAWSKI za produktywny we wszystkich językach południowo- i północnosłowiańskich poza językami należącymi do grupy łużyckiej i połabskiej, gdzie jest tylko szczątkowo zaświadczony (SŁAWSKI, 1963: 84—85).

cydowanej większości wypadków tworzy formacje od czasowników, których temat kończy się na samogłoskę *-a-* (w XVI wieku istniały tylko 3 wyjątki od tej zasady: *golacz*, *palacz*, *szwacz*, zob. PEPLOWSKI 1974: 14) i oznacza wykonawców czynności niezakończonych. W zaprezentowanym w podrozdziale słowotwórczym gnieździe morfologicznym opartym na psł. elemencie **mysl-* odnotowałam 4 takie jednostki: *obmyślacz*, *zmyślacz*, *rozmyślacz*, *wymyślacz*. W kategorii nazw wykonawców czynności intelektualnych znajdują się również inne wyrazy z formantem *-acz*, oparte jednak na odmiennym rdzeniu niż **mysl-*, między innymi *dogłądacz*, *domniemacz*, *dostrzegacz*, *mniemacz*, *napominacz*, *patrzacz*, *poznawacz*.

Marginalną grupę nazw wykonawców czynności w omawianym zbiorze stanowią formacje utworzone formantem *-nik*: *dowcipnik*, *dowiadownik*, *przemysłnik*, *rozsądnik*, *wymyślnik*, *zmyślnik*, *znaleźnik*, oraz *-ny*: *przemysłny*, *zmyślny*.

Charakteryzując semantycznie słownictwo polskie oparte na prasłowiańskim rdzeniu **mysl-*, warto przeanalizować znaczenie podstawowego dla całego gniazda wyrazu *myśl*. Zmiany jego znaczenia na przestrzeni wieków spowodowały przeobrażenia w obrębie wielu wyrazów w gnieździe, które powstało na jego bazie. Wspominałam o tym w rozdziale 2.2.

Wyraz *myśl* występuje w polszczyźnie od XIV wieku i ma równolegle rozwijające się 3 znaczenia: 1. ‘rozum, umysł, świadomość’, 2. ‘czynność umysłu, myślenie’ oraz 3. ‘wynik rozmyślań, skutek myślenia’ (BORYŚ, 2005). Poniżej omówiono rozwój w języku polskim każdego z wymienionych znaczeń staropolskiego wyrazu *myśl*. W znaczeniu pierwszym — jako synonim *rozumu* — wyraz *myśl* nie występuje we współczesnej polszczyźnie poza skostniałymi konstrukcjami *przychodzi komu co na myśl*, *mieć co na myśli*. Choć trudno znaleźć obecnie kontekst z rzeczownikiem *myśl* w znaczeniu ‘rozum, myślenie’, to często w takim znaczeniu występuje on w tekstach staro- i średniopolskich. Przykłady przytaczam za słownikami dawnej polszczyzny:

Z picia wielkiego myśl rozumu nie ma.

XV p. post. R I s. XLV, SSStp

(Józef) wszytką myślą, sercem i duszą miłował boga wszechmogącego.

Rozm 31, SSStp

Myśl jego ustawicznie się na rozmyślaniu o śmierci i końca naszego bawiła.

SkarŻyw 297, 26, SSStp

Śpimy? Czyli obłudne bawią nas nadzieje? Gdy uciecze krótki wiek, gdzie się myśl podzieje?

WisznTr 22, SSStp

A Narodowi swemu Polskiemu, całym sercem, całą duszą i całą myślą, wiernie służąc.

OrzQuin A2v; LeovPrzep A3; SSStp

Okrom inszych radości, których oko nie widziało, ucho nie słyszało, a myśl ludzka ich nie ogarnęła.

Vulg 1Cor2/9, SSStp

Sprzeciwnicy moi, którym się złość bez przestanku zawždy w myśli broi.

LubPs F4v., SStp

Wrodziłeś się płcią [...] w niego, Dał by to Bóg byś też miał myśl jego. Byśmy cię też Ojcem wszyscy zwali.

RybWit C2v, SXVI

Znowu tedy nachyliła się myśl do dej[tej] perswazjej.

PasPam75v., SXVII—XVIII

Wybrane ilustracje użycia rzeczownika *myśl* poświadczają znaczenie leksemu, które sformułowano w definicji artykułu hasłowego jako ‘sam umysł, rozum, świadomość, pamięć’ (SStp), ‘umysł, pamięć, rozum’ (SXVI). *Słownik języka polskiego* S.B. Lindego, który ujmuje w artykule hasłowym znaczenie leksemu *myśl* jako bliskoznaczne z jednostkami *rozum*, *umysł*, notuje zaledwie jeden cytat mający tę bliskoznaczność potwierdzić. Trudno jednak na jego podstawie bezdyskusyjnie określić znaczenie wyrazu *myśl*:

Myśl nieśmiertelna, nie umie próżnować.

Post. F. 48, SL

Autorzy słownika warszawskiego, by uniknąć podobnego kłopotu, opatrzyli leksem *myśl* w znaczeniu ‘umysł, rozum’ kwalifikatorem *filozoficzny*. Zamieszczona we wspomnianym słowniku definicja brzmi następująco: ‘władza duchowa albo psychiczna, dzięki której uważamy, odrywamy (abstrahujemy), wyobrażamy, sądzimy i wnioskujemy’ (SW). W ten sposób po raz pierwszy zostaje wskazana dziedzina, która profesjonalnie zajmuje się tą trudną do zdefiniowania aktywnością umysłową człowieka. Historia rozwoju myśli filozoficznej dowodzi, że choć *myśl* nie została terminem filozoficznym, służy filozofii do wyjaśniania wyspecjalizowanych w tej nauce pojęć, takich jak *poznanie (psychiczne, zmysłowe)*, *intelekt (czynny, bierny)* czy *świadomość, umysł, rozum, Hagia Sophia*¹⁴. Redaktorzy *Powszechnej encyklopedii filozofii* (PEF, 2001) nie notują terminu *myślenie*. W haśle DUCH ([nous], [pneuma]) autorzy piszą, że myślenie stanowi element psychiki, obok umysłu, duszy, energii psychicznej, mocy, męstwa i odwagi:

łacińskie *animus, spiritus, mens* oraz *genius* oznaczają niematerialny składnik rzeczywistości, poruszający lub organizujący materię, niecielesny składnik substancjalny lub władze wyższych aktów psychicznych człowieka, czynnik partycypujący w Bogu, przeciwstawny ciału i psychice, bądź też wyższą istotę niematerialną lub wytwór umysłu czy idealny byt.

PEF, 2001: 731

¹⁴ *Hagia Sophia* 1. ‘przymiot lub atrybut Boskiego Umysłu’, 2. ‘stwórcze słowo lub myśl Boga działająca w świecie [...]’ (PEF, 2001).

Dociekania filozoficzne na temat natury ludzkiego umysłu nie umocniły w języku leksemu *myśl* w znaczeniu ‘rozum’. Zarówno *Uniwersalny słownik języka polskiego*, jak i *Inny słownik języka polskiego* nie notują użycia rzeczownika *myśl* w tym znaczeniu. Echa synonimicznego wobec *umysłu* znaczenia leksemu *myśl* można znaleźć we współczesnym języku tylko w takich zwrotach, jak wspomniane wcześniej: *przychodzi komu co na myśl, mieć co na myśli* oraz *układać coś, odtwarzać, powtarzać itp. w myśli (w myślach)* ‘układać coś, odtwarzać, powtarzać itp. jedynie w wyobraźni, w umyśle (nie w mowie ani na piśmie)’ (ISJP), *przeszło / przemknęło przez myśl* (ISJP). Ilustrują to konteksty notowane w ISJP: *Nie przyszło mi na myśl, żeby perfumować listy. Przebiegam w myśli listę znajomych, szukając kogoś, kto mógłby mi pomóc. Przemknęło jej przez myśl, że gdzieś już tę twarz widziała*. Konstrukcje te dobrze pokazują, jaką rolę w różnicowaniu znaczenia wyrazów ma składnia. Przyimki, którymi wprowadzany jest rzeczownik *myśl*, precyzują jego semantykę (por. *w myślach, na myśli, przez myśl*).

Warte odnotowania są uwagi zamieszczone w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* związane z umiejscowieniem myśli w organizmie ludzkim. Poza głową, która jest ośrodkiem myśli i uczuć, władze mentalne przypisuje się również sercu i duszy, co pokazują cytaty z dzieł XVI i XVII-wiecznych:

Miałem najpiękniejsze myśli, które tylko mogą być na świecie, ale Wc Pan ze wszystkim wybił mi je z głowy.

Teatr 23b, 14, SSStp

Byś Ty mnie znać na koniec pożyczył swej głowy, Tedy ja nie zrozumieć pewnie twojej mowy.

PudlFr 26, SSStp

Stąd czuje każdy członek swoje dotykane. Ale przed się do głowy po rozsądek musi.

RejWiz 67,68, SSStp

O samych rzeczach używaj albo radź się głowy a rozumu twego.

Mącz510b, SXVI

Czemuż tego sobie nie wziął w serce swe, co jest przyszłego, ale tylko, co jest niniejszego?

Leop. 4, Ezdr. 7, 16, SSStp

[rzekł] jest głupi na swoim sercu [...]

Fl 52, SSStp

Jednak to wzięła w serce i poczęła wierzyć temu, bo...

Wys.Aloj. 44, SL

Bardziej do serca, co boli, przypuszczamy, niżli co gmyśli się dzieje.

J.Kchan. 66, SL

A Jezus widząc myśli serca ich, rzekł im.

WujNTLuc9/47 s. 387, SXVI

Ciało, kto chce uleczyć trzeba, iżby umysł to jest duszę uleczył pierwej.

GórnRozm 14, SXVI

Kto dusze swej używać nie umie, temu lepiej żeby jej nie miał.

GórnRozm M4v, SXVI

Jego to on duchem mówił.

Cn. Th., SL

Scharakteryzowane w ostatnich przytoczonych cytatach podejście do rozumu jak do duszy człowieka nie dziwi, jeśli odwołamy się do znaczenia leksemów *duch* oraz *dusza*: *duch* ‘umysł, wola, rozum, myśl’ (SL), *dusza* ‘animus, myśl, umysł; siła duszna, którą myślimy’ (SL). Podobną odpowiedniość widać w etymologii wyrazu *intelekt* (*intus legere*), czyli ‘czytać wewnątrz, w głębi duszy’ (PEF, 2001: 862).

Drugie znaczenie rzeczownika *myśl* tożsame jest z czynnością umysłu, czyli myśleniem. Już Knapiesz odnotował:

Zgrzeszyłem myślą, czyli myśleniem.

Cn. Th., SL

Słowniki historyczne, choć notują to znaczenie, dokumentują je niewielką liczbą przykładów. Poniżej zaprezentowałam fragmenty tekstów, w których wyraz *myśl* występuje w znaczeniu ‘myślenie’:

Przetom się zatroskał, iżem w wielikich myślach położon udęcąjących.

XV p.post. RozmPam 473, SSStp

Ale daleko wszystko podziwianie, wszystkę mowę i myśl naszą przechodzi / co nam jednorodny Syn Jezus Zbawiciel nasz uczynił.

SkarŻyw 119, SXVI

Chce-li kto mieć błogosławieństwo, napirwsze tegda myśl o pokorze.

XVmed. RXXII 236, SSStp

Dość wcześnie obserwujemy ograniczanie użycia leksemu *myśl* o tej wartości semantycznej. Widać to już w tekstach najdawniejszych. *Słownik języka polskiego* autorstwa Lindego znaczenie takie podaje tylko w konkretnej konstrukcji składniowej *na myśli*, por.:

Na postawie baranek, ale lis na myśli, Co wszystkie ludzkie sprawy cicho we łbie skryśli.

Rej Wiz. 77, SL

Strach i groza padnie na ich myśl.

BZ Judith 4, 2, SSStp

Wydaje się, że nie należy wiązać zaniku znaczenia leksemu *myśl* ‘myślenie’ z funkcjonowaniem w polszczyźnie rzeczownika abstrakcyjnego *myślenie* ‘czynność, funkcja, praca umysłu, rozmyślanie, rozważanie’ (SStp). Trudno w tym przypadku mówić o zastąpieniu jednego leksemu drugim, raczej należałoby stwierdzić, że treść semantyczna obu tych wyrazów zaczyna się realizować w konkretnych, odmiennych konstrukcjach składniowych, między innymi: *coś daje komuś (wiele, dużo) do myślenia*, czyli a) ‘coś budzi w kimś podejrzenia, domysły, zastanawia kogoś’, b) ‘coś zmusza do zastanowienia, pobudza do refleksji’ (USJP), por.: *Fakt, że wyjechał nie uprzedzając nikogo, wiele daje do myślenia. Film nie był arcydziełem, ale dawał dużo do myślenia* (USJP).

Trzecie znaczenie leksemu *myśl* ‘wynik, skutek rozmyślań’ jest obecne w języku polskim nieprzerwanie od wieku XIV do współczesności. Ze względu na semantykę godne uwagi są konstrukcje analityczne z udziałem rzeczownika *myśl*, w tym znaczeniu widoczna jest w nich bowiem zmiana podejścia do *myśli*. Wraz z rozwojem języka i większym jego uabstrakcyjnieniem *myśl* przestaje być traktowana jak przedmiot, który można *dawać, kłaść, odzyskać, podnosić, rozbierać, skraćć*, a zaczyna nabierać charakteru pojęcia abstrakcyjnego, które rzadziej łączy się z czasownikami ruchu. Podsumowując obserwacje na temat rozwoju w historii polszczyzny znaczenia rzeczownika *myśl*, można stwierdzić, że nastąpiło przejście semantyczne *myśli* od nazwy, która wyraża nośnik myślenia (*rozum, myślenie*), do *myśli*, która jest wynikiem przeprowadzanych w umyśle procesów intelektualnych (*myśl* ‘wynik rozmyślań, skutek myślenia’).

2.5. Podsumowanie

Istnieje wiele hipotez na temat powstania prasłowiańskiego rdzenia **mysl*- (ie. **mūdhsli*-). Najbardziej przekonująca wydaje się teoria zaproponowana przez TOPOROVA, zgodnie z którą etymon **mysl*-, podobnie jak **mn*- oraz **um*-, pochodzi od pie. etymonu **men*-. Wyniki komparatystycznych badań TOPOROVA pozwalają łączyć wyrazy oparte na wspomnianych rdzeniach w jedną grupę słownictwa mentalnego.

Spośród wszystkich indoeuropejskich języków wyłącznie język polski kontynuuje pie. rdzeń **mūdhsli*-. Informacje etymologiczne dowodzą, że jest on zbudowany z rdzenia **men*- i przyrostków tematycznych *-dh-* oraz *-sl-*. Zredukowany w wyrazie *myśl* przyrostek *-dh-* zachował się w rodzinie wyrazów *mądry*, a widoczny w *myśli* element *-sl-* jest nieproduktywnym formantem, który wyjątkowo pojawia się w niemotywowanej strukturze morfologicznej wyrazu *myśl*. Sufiks ten, jak wyjaśniają indoeuropeiści, służył głównie do budowania rzeczowników odczasownikowych.

Zgodnie z przedstawionymi danymi etymologicznymi niemotywowany rzeczownik *myśl* genetycznie jest podstawą słowotwórczą całej rodziny wyrazów dzisiejszego

czasownika *myśleć*. Zastosowana w podrozdziale dotyczącym słotwórstwa metoda gniazdowa pozwoliła pokazać rozpiętość gniazda wyrazów *myśl* i *myśleć* oraz scharakteryzować tworzące je elementy. Z analiz wynika, że w gnieździe morfologicznym pie. morfemu **mysl-* dominują czasowniki prefigowane i jest to grupa bardzo stabilna. Obserwacje historyczne pokazują, że z 15 czasowników staropolskich opartych na bazowym *myśleć* do dziś przetrwało w polszczyźnie 11 formacji. Znikł tylko 1 czasownik (*omyślić*¹⁵), a 3 zmieniły rejestry polszczyzny i z języka ogólnego przeszły do polszczyzny potocznej (*umyślić*) lub do odmiany pisanej, książkowej (*wmyślać*, *obmyślić*).

Przeprowadzone w pracy badania gniazdowe stały się punktem wyjścia obserwacji semantycznych w obrębie kategorii nazw wykonawców czynności oraz nazw nosicieli cech mentalnych. Omówione dokładnie rzeczowniki z formantami *-acz*, *-nik*, *-ciel*, *-ec*, *-liwy* oraz *-ny* pozwoliły stwierdzić, które z wymienionych formantów są aktywne słotwórczo w polskim słownictwie mentalnym, a które zachowały się tylko w formach zleksykalizowanych. Na bazie prasłowiańskiego morfemu **mysl-* utworzono 14 nazw wykonawców czynności umysłowych. Najwięcej, bo 4 formy, utworzono za pomocą formantu *-acz* (*obmyślacz*, *zmyślacz*, *rozmyślacz*, *wmyślacz*), 3 przyłączyły morfem *-nik* (*zmyślnik*, *przemysłnik*, *wmyślnik*), po 2 wyrazy powstały przy użyciu sufiksów *-ciel* (*myśliciel*, *obmyśliciel*), *-ec* (*myśliwiec*, *zmyślaniec*), a także *-ny* (*przemysłny*, *zmyślny*). Tylko jeden wyraz ma przyrostek *-iwy* (*myśliwy*). Struktura gniazdowa unaoczniała, że w gnieździe opartym na psł. etymonie **mysl-* nie ma wyrazu utworzonego sufiksem *-ca*, chociaż jest to najpopularniejszy morfem w kategorii nazw wykonawców czynności.

Ostatnia, semantyczna część tego rozdziału koncentrowała się na omówieniu rozwoju trzech znaczeń wyrazu *myśl*. Analizy potwierdziły, że znaczenia 1. 'rozum, umysł, świadomość' i 2. 'czynność umysłu, myślenie' zanikły. Ich echa można odnaleźć w nielicznych, metaforycznych konstrukcjach składniowych, których przykładami mogą być: *układać coś / odtwarzać / powtarzać w myśli* (w *myślach*); *przeszło / przemknęło coś komuś przez myśl*. Leksem *myśl* zachował się w polszczyźnie tylko w znaczeniu 'wynik rozmyślań, skutek myślenia'.

¹⁵ Choć do końca trudno nazwać zanikiem brak w dzisiejszej polszczyźnie wyrazu *omyślić*. Od zawsze była to forma wariantywna czasownika *obmyślić*, w związku z czym można te dwa leksemy uznać za jedną jednostkę.

Rozdział 3

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu **um-*

3.1. Wprowadzenie

Z synchronicznego punktu widzenia słownictwo mentalne, które oparte jest na prasłowiańskim elemencie **um-*, tworzą w polszczyźnie jednostki o różnym stopniu zleksykalizowania. Wyrazy *umieć* oraz *zarozumiały* wydają się niepodobne formalnie i odległe semantycznie, lecz oba wyrazy oraz ich derywaty powstały na bazie jednego prasłowiańskiego pnia **um-*.

Zgodnie z danymi etymologicznymi rdzeń **um-* uważany jest za pochodny względem mentalnego pierwiastka **men-*. Jak wspomniałam w części etymologicznej rozdziału o słownictwie z rdzeniem **mn-* (por. 1.2), przyjmuje się, że trzy prasłowiańskie rdzenie: **mn-*, **mysl-* oraz **um-* mają wspólną genezę. Wyniki studiów komparatystycznych na temat etymonu **mn-* omówiłam w pierwszym rozdziale rozprawy, w kolejnym przedstawiłam jednostki z rdzeniem **mysl-*. Leksykę polską z prasłowiańskim elementem **um-* omówię natomiast szerzej w niniejszym rozdziale.

Prasłowiański morfem **um-* jest kontynuacją praindoeuropejskiego rdzenia **au-men-*, który w postaci przeobrażonej stanowi element bazowy wielu dzisiejszych wyrazów należących do leksyki mentalnej, między innymi *jawa*, *rozum* oraz *umieć*. Szczegółowe informacje na temat przekształceń praindoeuropejskiego pnia do wspomnianych postaci polskich zawiera podrozdział etymologiczny, w którym wyjaśniam szczegółowo relacje między wyrazami *um*, *rozum*, *umieć* oraz *rozumieć*. Wykorzystane w analizach drobiazgi etymologiczne pozwoliły wyjaśnić również stare, mentalne znaczenie dzisiejszego czasownika *umieć*.

Staropolski czasownik *umieć* oprócz znaczenia związanego z umiejętnościami praktycznymi miał też znaczenie mentalne, które *Słownik etymologiczny języka polskiego* Wiesława BORYSIA (2005) definiuje poprzez wyliczenie synonimów: *mnieć*,

myśleć, wiedzieć, sądzić, znać. Omawiając czasownik *umieć*, autor słownika użył pięciu wspomnianych czasowników, które uznał za podstawowe jednostki wyrażające czynności mentalne. BORYŚ poświęcił im również uwagę w osobnym artykule na temat najstarszej słowiańskiej leksyki intelektualnej (zob. BORYŚ, 2011), który został przywołany we wstępie pracy. Ustalenia BORYSIA oraz autorów innych prac z zakresu etymologii¹ wykorzystam w pierwszej części rozdziału, która skupia się na źródłosłowie wyrazów opartych na psł. rdzeniu *um-, a także na historii wyrazów *um, umieć, rozum, rozumieć* oraz *jawa*. W drugiej części za pomocą metody gniazdowej przeanalizuję polskie słownictwo oparte na wspomnianym rdzeniu. Rozdział kończą uwagi semantyczne, które dotyczą rozwoju kilku wybranych wyrazów, między innymi *wyrozumiały* oraz *zarozumiały*. Przeprowadzone analizy koncentrują się na wyjaśnieniu przyczyn zmiany ich znaczenia.

3.2. Etymologia

U początków polszczyzny wyrazy wywodzące się z prasłowiańskiego elementu *um- dotyczyły głównie procesów mentalnych. Obecnie większość z tych wyrazów związana jest ze zdolnościami praktycznymi, a nie intelektualnymi. Ta dobrze widoczna zmiana zostanie krok po kroku opisana w tym podrozdziale. Bliskość semantyczną istniejącą głównie pomiędzy czasownikiem *umieć* a rzeczownikiem *rozum* postaram się wyjaśnić powiązaniem genetycznym.

W wyniku badań rekonstrukcyjnych ustalono, że psł. wyraz *umъ rozwinął się z prapostaci *au-men-, która jest wynikiem rozszerzenia werbalnego elementu *au- pierwiastkiem mentalnym *men-. Przypuszczalnie częstka *au- miała znaczenie ‘odbierać zmysłami, czuć; rozumieć’ (por. MIKLOŠIČ, 1862—1865: 372; VASMER, 1987: III, 183; REJZEK, 2001: 690). Mimo szerokiego zakresu znaczeniowego morfemu *au- jego faktyczne znaczenie jest bliskie pie. *men-, wiedzę bowiem niejednokrotnie zdobywa się w wyniku doznań zmysłowych i posiadanych konkretnych umiejętności. Zrozumieć tekst można dzięki temu, że umie się czytać, bardzo często również sądzi się i wnioskuje na podstawie tego, co się zobaczyło, usłyszało czy też zgodnie z tym, co się czuje.

Podstawą słotwórczą czasownika *umieć* (psł. *uměti) jest prasłowiański nomen *umъ. Notowany w tekstach XIV- i XV-wiecznych rzeczownik *um*, którego znaczenie kontynuuje w języku polskim prefiksalny rzeczownik *rozum* (psł. *orzumъ), ma swoje odpowiedniki w całej rodzinie języków słowiańskich. Wiesław BORYŚ (2011) podaje, że wyraz *um* kontynuowany jest w języku czeskim, słowackim, bułgarskim i macedońskim. Podobnie jak w polszczyźnie wygląda on również w języku

¹ Zob. np.: BRÜCKNER, 1927; BAŃKOWSKI, 2000; DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008.

serbskim, chorwackim (*ûm*) i słoweńskim (*ûm*). Także języki ukraiński i rosyjski zachowały tę formę dla wyrażenia znaczenia bliskiego wyrazom *rozum*, *intelekt*, *umysł*. Już najstarsze teksty cyryliczne z X—XIII wieku, jak *Fragmenty kijowskie*, *Kodeks zografski*, *Kronika Kosmy* czy *Izbornik*, notują wyraz *оумъ*, por.:

И ДЪРЖА ЧЮЖЮ ВЪРОУ РАЗВРАШЕНОУ
ПЛѢНАГА ОУМЪ ПРАВОВѢРНЫХЪ
И ПРОВОДА КЪ ВѢРѢ НЕЧѢСТНВѢ

Słownik staro-cerkiewno-rusko-polski, 2010: 225

Podobieństwo formalne i semantyczne wyrazu *um* w tak licznej grupie języków potwierdza głębokie prasłowiańskie korzenie jego rdzenia. W słowniku ogólnym autorstwa Samuela Bogumiła Lindego artykuł hasłowy *um* rozpoczyna się informacją: „słowo to jest w Słowiańskim języku korzeń, który z siebie wypuszcza rozliczne modyfikacje. Z niego pochodzą *rozum*, *umysł*, *umiejętność*”. Ta uwaga, choć dość krótka, zgodna jest ze wspomnianymi wynikami badań etymologów. Franc MIKLOŠIČ (1862—1865), Max VASMER (1987), a także Jiří REJZEK (2001) są zdania, że przyczyną semantycznej bliskości dzisiejszych leksemów *umysł*, *rozum*, *pamięć* jest właśnie ich wspólne pochodzenie. Fakt, że rdzeń *um-* został zachowany w kilku rodzinach wyrazowych w wielu językach współczesnych, pozwala sądzić, że wyrazy te charakteryzują się wysoką frekwencją i stabilnym znaczeniem. Zespół słów określany w pracy mianem *leksyki mentalnej* należy właśnie do jednej z tych grup słownictwa, która najrzadziej ulega przekształceniom.

Poza informacjami etymologicznymi Linde w artykule hasłowym swojego słownika charakteryzuje *um* semantycznie: zgodnie ze słowami księcia Adama Czartoryskiego definiuje *um* jako „pierworodną w człeku władzę rozpoznawania rzeczy, czyli macicę ideów porządných” (Cztr. Myśl. 176, SL²). Władzę, o której pisze Czartoryski, w oparciu o znaczenie etymologiczne wyrazu sławiści utożsamiają z uczuciem i rozumieniem, a formę *um* traktują w polszczyźnie jako rzeczownik odczasownikowy o takim właśnie znaczeniu, czyli *um*³ ‘czucie, rozumienie’ (BORYŚ, 2011: 35).

Staropolski *um* stanowi podstawę słowotwórczą dla czasownika *rozumieć*, który od XIV wieku jest nieprzerwanie obecny w polskiej leksyce w znaczeniu ‘pojmować coś; być mądrym, zmądrzeć’, ‘poznać, poznawać; dowiedzieć się, dowiadywać się; zwracać uwagę’ (BORYŚ, 2005). Genetycznie czasownik *rozumieć* motywowany jest prasłowiańskim verbum **uměti* z przedrostkiem **orz-*, niejasna jest jednak historia

² *Myśli o pismach polskich, z uwagami nad sposobem pisanja w rozmaitych materiach*. Powst. 1801, wyd. Wilno 1801 (właściwie 1810); wyd. następne: Wilno 1812; wyd. K.J. Turowski. Kraków 1860. *Biblioteka Polska*, z. 10—11 (rozwiązanie skrótu własne — brak w SL).

³ Hasło *um* nieopracowane zostało jeszcze w SXVI; SS^{tp} definiuje *um* już tylko w dwóch znaczeniach rzeczownikowych: 1. ‘rozum, sprawność umysłu, zdolność myślenia’, *Otoć Piotr ... moc swego uma i swej siły stracił*. (Rozm 693); 2. ‘zamiar, postanowienie’, *Jaciem był ustawiczen na swem umie z pomocą pana boga mego* (BZ II Esdr 8, 30); podobnie SL: ‘sztuka, umiejętność, rozum; myśl, umysł’: *Bo każdą sprawę powinien poprzedzać um, t.i. namysł, przedsięwzięcie*.

powstania rzeczownika *rozum* w języku polskim. Jak podaje BORYŚ, pochodzenie psł. **ārzumъ* > **orzumъ* objaśniane jest na dwa sposoby. Zgodnie z pierwszym poglądem traktuje się ten wyraz jak derywat z prefiksem **orz-* od psł. rzeczownika **um*, według drugiej teorii natomiast uznaje się, że wyraz *rozum* jest formacją odczasownikową, na co szczególnie wskazuje czasownikowy charakter prefiksu **orz-*. Zgodnie z drugą teorią przyjmuje się, że wyraz *rozum* wyrażał pierwotnie nazwę czynności, czyli ‘rozumienie, pojmowanie’ (por. znaczenie *um*). Dopiero później, kiedy doszło do skonkretyzowania czynności, wyraz ten przybrał wtórne znaczenie ‘rozum, umysł’. Reasumując obserwacje genetyczne: wyraz *rozum* należy uznać za twór odrzeczownikowy, który powstał zgodnie ze schematem *um* → *rozum*, albo za formę odczasownikową, utworzoną za pomocą derywacji paradygmatycznej zgodnie ze wzorem *rozumieć* → *rozum*. Choć oba wyjaśnienia pochodzenia wyrazu *rozum* są szeroko akceptowane, semantyka wyrazu wskazuje jednak na większe prawdopodobieństwo teorii drugiej, która traktuje *rozum* jako formę odczasownikową. Takie też pochodzenie wyrazu *rozum* przyjęłam w pracy.

Przy poszukiwaniu korzeni prasłowiańskiego wyrazu **um* slawiści sięgnęli do języków bałtyckich, ponieważ stanowiły one wspólnotę językową z rodziną języków słowiańskich na przestrzeni III i II tysiąclecia przed naszą erą. Porównanie wymienionych grup językowych wykazało, że w językach bałtyckich również była obecna wspomniana praindoeuropejska częśćka **au-*, co dokumentują formy języka litewskiego i łotewskiego, między innymi rzeczowniki: lit. *aumuõ* ‘rozum, intelekt’, łot. *ryškumas* ‘jasność’ oraz łotewski czasownik *samprotauti* ‘rozumować’, ‘odbierać zmysłami, czuć; rozumieć’ (BORYŚ, 2011).

Niewidoczny dziś w polskim rzeczowniku *rozum* praindoeuropejski element werbalny **au-* przechowuje polszczyzna w rodzinie wyrazów, do której należy jednostka *na jawie*. Podstawą wyrażenia jest notowany od XV wieku rzeczownik *jaw*, który począwszy od wieku XVI, jest zastępowany formą *jawa*. Zakłada się, że stara forma *jaw* zachowała się do dziś w zwrocie *wyjść na jaw* ‘stać się wiadomym, znany; okazać się’ (USJP). Poniżej przytaczam późne, bo już XIX-wieczne, konteksty z rzeczownikiem *jaw*:

Pański syn ma pomieszanie zmysłów, połączone z nadzwyczajną drażliwością nerwów, co niekiedy sprawia, że tak powiem, stan snu i jawu zarazem.

KRASIŃ. Nie-boska 66, SDor

Występowały na jaw dziwne dokumenta prawnicze, heraldyczne i rękopiśmienne kroniki.

SYROK. Wędr. 163, SDor

Indoeuropeiści wskazują, że *jaw* jest reliktem kazualnego rzeczownika o pniu **au-* (**ōw-ā* albo **ōw-i-s f.*) (BAŃKOWSKI, 2000). Obecny w wyrazie *jawa* prasłowiański przysłówek **avē* posiada znaczenie ‘w stanie czuwania, nie we śnie’, a pochodzący od niego czasownik prasłowiański **aviti* oznacza ‘czynić jawnym,

widocznym, znanym'. Znaczenie połączenia *na jawie* wywodzi się natomiast z scs. (j)avě 'jawnie, publicznie; jasno, otwarcie; rzeczywiście, faktycznie'. Andrzej BAŃKOWSKI (2000) określa *jaw* mianem *quasi-rzeczownika*, który wchodzi w skład wyrażenia *na jaw*.

Rzeczownik *jaw* notują już *Thesaurus* Knapiusza, a także *Słownik staropolski* i *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Zgodnie z danymi chronologicznymi *Słownika polszczyzny XVII i I. połowy wieku XVIII* formę *jaw* pierwszy raz odnotowano w 1597 roku. Długo pozostawała ona słabo aktywna słotwórczo. Wszystkie średniowieczne i staropolskie teksty notują ją wyłącznie w związkach wyrazowych, między innymi *nie jest na jawi* 'nie wiadomo' (SXVI), *na jawią wystawić* 'zdemaskować' (SXVI). Dopiero wiek XVII przyniósł większą aktywność słotwórczą tego staropolskiego rzeczownika: oprócz wcześniejszych *jawić się* 'czynić jawnym, okazać, objawić', *jawnie* i *jawno* pojawiły się formy typu *jawiać się*, *jawny*, *objawić*, *objawiać*, *objaw*, *przejawiać*, *przejawić* 'umożliwić zobaczenie, pokazać', *przejaw*, *przejawienie*, *wyjawiać*, *wyjawić*, *zjawiać*, *zjawić się*, *zjawisko*, *zjawa*. Samo wyrażenie *na jawie* (daw. *na jawi*) zawiera skostniały miejscownik liczby pojedynczej rzeczownika *jaw*.

Semantycznie rzeczownik *jawa* kojarzony jest z jasnością światła, która od zawsze utożsamiana jest z bystrością umysłu. Pierwotnie zrobić coś *jawnie* znaczyło postąpić z pełną świadomością, czyli 1. 'w sposób widoczny dla każdego; otwarcie, publicznie' albo też 2. 'w sposób oczywisty, rzucający się w oczy; wyraźnie' (USJP). Mówi się, że ktoś czuł się *jak na jawie* 'w rzeczywistości, nie podczas snu' (USJP), *śnić na jawie* 'znajdować się w stanie półsnu, mieć złudzenie widzenia; marzyć' (USJP).

Na pewne pokrewieństwo myślenia z jasnością wskazuje również Adam Stanisław KRASIŃSKI, który w *Słowniku synonimów polskich* pod hasłem *umieć* zanotował, że *umieć*, które pochodzi od *um*, miało odpowiednik w sanskryckim słowie *uma* o znaczeniu 'światło'. Informacje takie powtarza KRASIŃSKI za polskim orientalistą Antonim Muchlińskim. Podając definicję, leksykograf pisze: „*umieć* znaczy mieć w głowie jasną i dobrze uporządkowaną znajomość przedmiotu, albo nauki jakiej, którą umysł ogarnął, przetrwał i całkiem sobie przyswoił” (KRASIŃSKI, 1885, t. II: 188). Metaforyczne łączenie myślenia ze światłem potwierdzają konteksty, w których występują wyrazy *umieć* i *rozum*:

Rozum jest jako oko rozeznawające światłość od ciemności, zdrożne rzeczy od prawych, niecnoty od cnót.

Modrz.Baz.106, SL

Wiesław BORYŚ (2011) zwraca jeszcze uwagę, że etymon **au-* (**ōu-*), który jest obecny we wspomnianych wyrazach typu *um*, *umieć*, *rozumieć*, zawiera się także w wyrazie *dumać* 'rozmyślać, zastanawiać się, medytować' i w jego derywatach *duma*, *dumność*, *dumny*, *zaduma*, *zadumany*. Rzeczownik *duma* w znaczeniu 'pycha', które dziś znamy, wywodzi się z semantyki wyrażenia *górna duma*. Ciekawe, że ta

specyficzna zmiana semantyczna dokonała się tylko w języku polskim. Wszystkie pozostałe języki słowiańskie kontynuują prasłowiańskie znaczenie rzeczownika *duma* ‘myśl, zamysł, myślenie, rozmyślanie’, a jedynie w polszczyźnie umocnił się jego negatywny aspekt. Historycznie leksem *duma* jest zapożyczeniem z języka Gotów. Dialekt gocki miał rozbudowaną rodzinę wyrazów, która kontynuowała epistemicznie neutralny pierwiastek czasownika *dumać* w takich wyrazach, jak *dōms* ‘orzeczenie sądowe, zdanie, sąd, osąd; sława’ i *dōmian* ‘sądzić’. W języku serbskim i bułgarskim jego wartością semantyczną była ‘mowa’, a w rosyjskim ‘śpiew’. Co ciekawe, pierwotne polskie *z-umieć* (*zdumieć*) oznaczało ‘wyjść z umu’ (BRÜCKNER, 1927), bliskie zatem było takim czasownikom, jak *myśleć* czy *rozmyślać*.

Rodzina wyrazów pochodnych od staropolskiego czasownika *dumać* nie zostanie włączona do dalszych obserwacji słotwórczych i semantycznych. Analizę leksemów pochodnych od stp. *duma* → *dumać* ograniczam do podanych informacji na temat ich hipotetycznego pochodzenia.

3.3. Słotwórstwo

Znaczenie mentalne czasownika *umieć* ‘rozumieć’ wykrystalizowało się w postaci osobnego leksemu *rozumieć*. Dzięki wyraźnemu rozdzieleniu zakresów znaczeniowych obu tych jednostek występująca pomiędzy nimi relacja słotwórcza uległa rozmyciu.

Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego rejestruje czasowniki *umieć* oraz *rozumieć* w dwóch odrębnych gniazdach. Osobne artykuły hasłowe wspomnianych czasowników potwierdzają brak synchronicznego związku motywacyjnego między nimi. W hasłach słownikowych obu czasowników nie umieszczono informacji, która wskazywałaby na genetyczne pokrewieństwo wyrazów. Nie można jednak żądać od słownika, by zawierał dane, które nie były w jego założeniach. We wstępie do SGS redaktorzy wyjaśniają, że „środkami gniazd nie są morfemy rdzenne, lecz wyrazy niemotywowane” (JADACKA, 1995: 11). Wnioski na temat morfemów rdzennych mogą stać się jednak widoczne w momencie wzbogacenia analiz gniazdowych danymi etymologicznymi. Potwierdzeniem przeobrażeń staropolskiego rdzenia jest właśnie rozpisanie w *Słowniku gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* czasowników *umieć* i *rozumieć* w dwóch artykułach hasłowych. Stworzone w SGS oddzielne gniazda dla każdego czasownika, co więcej: osobne hasła dla każdego ze znaczeń leksemów, utwierdzają w przekonaniu o ich częściowej, a w pewnych przypadkach pełnej leksykalizacji.

Czasownik *umieć* został zarejestrowany w *Słowniku gniazd słotwórczych* dwukrotnie: raz w znaczeniu ‘wiedzieć’, drugi raz w znaczeniu ‘potrafić’. Różnice w zasobie wyrazów pochodnych każdego ze znaczeń wyrazu ilustrują poniższe gniazda:

UMIEĆ 1. ‘mieć jakąś wiedzę, umiejętności’

[nie-um-ek] *pogard.*

(M+)V,S

[na-umieć się] *Supl. pot.*

V,V

Schemat 12. Gniazdo słowotwórcze czasownika *umieć* 1

Źródło: SGS

UMIEĆ 2. ‘potrafić’

umiejętny

V,Ad

umiejętność 1.

V,Ad,S

[nie-umiejętny] 1.

V,Ad(+M),Ad

[nieumiejętność] 1.

V,Ad(+M),Ad,S

[nieumiejętn-e]

V,Ad(+M),Ad,Adv

[umiejętn-e]

V,Ad,Adv

Schemat 13. Gniazdo słowotwórcze czasownika *umieć* 2

Źródło: SGS

Wspomniane na początku podrozdziału osłabianie pierwszego znaczenia czasownika *umieć*, czyli ‘wiedzieć’, uwidacznia struktura jego gniazda (schemat 12), która zawiera jedynie dwa derywaty: *nieumek pogard.* ‘ten, kto nic nie umie; nieuk’ (SDor) i *naumieć się pot.* ‘nauczyć się, nabrać wprawy’ (SDor, SW). Oba wyrazy można zaliczyć do słownictwa dawnego, ponieważ odnotowane zostały tylko w suplemencie *Słownika języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego i nie są notowane przez współczesne słowniki języka polskiego. Z kolei gniazdo leksemu *umieć* w znaczeniu drugim, czyli ‘potrafić’ (schemat 13), choć zawiera więcej taktów derywacyjnych, ogranicza się tylko do jednej rodziny wyrazowej, której bazą jest zadiektywizowany praszlowiański imiesłów przymiotnikowy bierny *umiejętny*. Gniazdo czasownika *umieć* ‘potrafić’ zawiera następujące wyrazy: *nieumiejętny*, *umiejętność*, *nieumiejętność*, *umiejętnie*, *nieumiejętnie*. Z formalnego punktu widzenia gniazdo słowotwórcze czasownika *umieć* w znaczeniu drugim obejmuje 4 takty derywacyjne. W wyniku operacji słowotwórczych powstało 6 wyrazów: 2 rzeczowniki (*umiejętność*, *nieumiejętność*), 2 przymiotniki (*umiejętny*, *nieumiejętny*) oraz 2 przysłówki (*umiejętnie*, *nieumiejętnie*). Formacje pochodne w gnieździe *umieć* ‘potrafić’ są, jak wspomniałam, jednorodne pod względem semantycznym. W zasadzie każdy element, który występuje w gnieździe czasownika *umieć* 2, nawiązuje semantycznie do rzeczownika *umiejętność*. Poza wyrazem *umiejętność* w gnieździe *umieć* 2 nie występuje derywat, który powstał w pierwszym takcie derywacyjnym od czasownika bazowego.

Na podstawie porównania zawartości obu gniazd synchronicznych widać, że formacje współcześnie istniejące zostały odnotowane tylko przy czasowniku w znaczeniu drugim, natomiast derywaty czasownika w znaczeniu pierwszym (*pogard.* oraz *pot.*) nie są powszechnie używane. Obserwacja gniazd uzmysławia, że znaczenie czasownika *umieć* związane z wiedzą nie jest promowane w systemie leksykalnym dzisiejszej polszczyzny, brak mu bowiem nowych derywatów, a i stare wyszły z użycia.

Gniazdo czasownika *umieć* w znaczeniu ‘potrafić’ nie musiało zostać w ogóle przywołane w niniejszej pracy, ponieważ jego znaczenie nie odnosi się do sfery mentalnej. *Umieć* 2 stanowi osobny leksem. Przyjęcie jednak morfologicznej perspektywy oglądu wyrazów, która zakłada, że abstrakcyjny morfem, który jest elementarną jednostką wyrazu, jest nośnikiem znaczenia w każdej jego formalnej i semantycznej realizacji, pozwala traktować leksem *umieć* 2 jako odzwierciedlenie rozwoju znaczenia prasłowiańskiego czasownika *umieć*. Ogólny rys zmian znaczenia czasownika *umieć* można zatem określić jako drogę od posiadania wiedzy rozumianej jako wartość intelektualna do przekształcenia tej wiedzy w dające się nazwać czy też wyznaczyć konkretne umiejętności praktyczne. Biskup KRASIŃSKI pisze: „Kto co umie, nie może o tem nie wiedzieć; kto co wie, może tego nie umieć” (KRASIŃSKI, 1885, t. II: 188). Nie są to zatem synonimy. Dalej biskup wyjaśnia:

do słowa *wiedzieć* nie koniecznie przywiązuje się wyobrażenie związku o gruntowną rzecz znajomość. Można wiedzieć wiele z widzenia, słyszenia, czytania i mieć w głowie nagromadzony cały magazyn encyklopedycznych wiadomości, a mimo to umysł może stać na bardzo niskim stopniu i być całkiem biernym, a przynajmniej powierzchownym (KRASIŃSKI, 1885, t. II: 188—189).

Owe wysoko cenione praktyczne umiejętności mogły wpłynąć na umocnienie się znaczenia ‘potrafić’ w formie czasownika *umieć*. Przedrostkowy leksem *rozumieć* minimalizuje czy może nawet eliminuje niejednoznaczność semantyczną wyrazu *umieć*. Dzięki prefiksacji znaczenie epistemiczne czasownika *umieć* mogło zostać przekazane nowej jednostce językowej. Z punktu widzenia systemu zabieg taki nie jest rzadkością. Zazwyczaj prefiksacja czasowników odczasownikowych wiąże się właśnie z przejściem przez derywat jednego ze znaczeń podstawy (JANOWSKA, 2007: 78—129). Tak też mogło być i tym razem, w wyniku czego nowo powstałe *rozumieć* mogło przybrać znaczenie mentalne.

Przedrostek *roz-* ma w języku polskim kilka funkcji. Czasem, oczywiście oprócz zmiany aspektu, wprowadza konkretne znaczenie ‘usunięcie skutków poprzednich czynności’, jak w wyrazach *rozplątać*, *rozwiązać*, ‘rozdrobienie, podzielenie czegoś na części’ w *rozciąć*, *rozdwoić*, *rozkruszyć* czy ‘różnokierunkowość w ruchu przestrzennym’ jak w *rozbiec się*, *rozjechać się*, *rozzucić*. Czasem może mieć wartość inchoatywną, por. *boleć* — *rozboleć*, *bujać* — *rozbujać*. Trudno jednak w którejś z tych grup umieścić czasownik *rozumieć*. Może zatem trafniejsza jest ta propozycja, na którą wskazują badania etymologiczne. Zgodnie z informacjami, które przedstawiłam na początku poprzedniego podrozdziału, czasownikowi *rozumieć* można przypisać pochodzenie odrzeczownikowe (*rozum* → *rozumieć*), wtedy łatwiej jest zbudować jego parafrazę słowotwórczą w postaci ‘robić coś za pomocą rozumu’. Przy takiej motywacji łatwiejsze jest także wytłumaczenie zabiegów słowotwórczych, za pomocą których wyraz powstał. Zamiast traktować element *roz-* jako

wykładnik leksykalizacji gramatycznej kategorii aspektu, wyraz *rozumieć* można uznać za produkt derywacji paradygmatycznej (*rozumieć* od *rozum*). Takie wyjaśnienie eliminuje z dociekań semantycznych znaczenie występującego w czasowniku elementu *roz-*. Jeśli przyjmiemy taki kierunek pochodności, zmienia się miejsca leksemów *rozum* i *rozumieć* w strukturze gniazda morfologicznego. W gniazdach współczesnych *rozum* uznawany za pochodny od *rozumieć* znajduje się w pierwszym takcie derywacyjnym jako rzeczownik odczasownikowy (schematy 14 i 15), natomiast w gnieździe morfologicznym, które analizowane będzie w dalszej części, *rozum* uznany za bazę czasownika odrzeczownikowego zajmuje miejsce nadrzędne względem *rozumieć* (schemat 18).

Wszystkie omówione wyżej informacje na temat współczesnego czasownika *rozumieć* ilustrują gniazda cytowane za *Słownikiem gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*:

ROZUMIEĆ 1. ‘pojmować’

rozum-(ø) 2.	V,S
[rozum-ek]	V,S,S
rozum-(ować)	V,S,V
rozumow-anie 2.	V,S,V,S
[po-rozumiewać]	V,S,V,V
[wy-rozumować, wyrozumow-(ywać)]1.	V,S,V,V
bez-rozum-ny	V,S(+P),Ad
[bezrozumń-e]	V,S(+P),Ad,Adv
rozum-ny 2.	V,S,Ad
[rozumń-e]	V,S,Ad,Adv
rozum-owy	V,S,Ad
[rozumow-o]	V,S,Ad,Adv
z-rozumieć 1.	V,V
zrozum’-ały 1.	V,V,Ad
[zrozumiał-ość]	V,V,Ad,S
nie-zrozumiały	V,V,Ad(+M),Ad
[niezrozumiał-ość]	V,V,Ad(+M),Ad,S
[niezrozumiał-e]	V,V,Ad(+M),Ad,Adv
[zrozumiał-e]	V,V,Adv,Adv
zrozum’-ały 2.	V,V,Ad

Schemat 14. Gniazdo słowotwórcze czasownika *rozumieć* ‘pojmować’

Źródło: SGS

ROZUMIEĆ 2. ‘zdawać sobie sprawę z czegoś; wiedzieć’

rozum-(ø) 2.	V,S
rozum-ny 1.	V,S,Ad
[rozumn-ość]	V,S,Ad,V
[nie-rozumny]	V,S,Ad(+M),Ad

[nierozumń-e]	V,S,Ad(+M),Ad,Adv
rozumieć się 2.	V,V
z-rozumieć 2.	V,V

Schemat 15. Gniazdo słowotwórcze czasownika *rozumieć* ‘wiedzieć’

Źródło: SGS

ROZUMIEĆ 3. ‘interpretować coś’

do-rozumieć się, do-rozum’-(ewać) się	V,V
[dorozum’-any] <i>praw.</i>	V,V,Ad
[dorozumiań-e] <i>praw.</i>	V,V,Ad,Adv

Schemat 16. Gniazdo słowotwórcze czasownika *rozumieć* ‘interpretować coś’

Źródło: SGS

ROZUMIEĆ 4. ‘wczuwać się w czyjąś sytuację’

wy-rozumieć <i>przestarz.</i>	V,V
wyrozum’-ały	V,V,Ad
wyrozumiał-ość	V,V,Ad,S
[nie-wyrozumiały] 1.	V,V,Ad(+M),Ad
[niewyrozumiał-ość]	V,V,Ad(+M),Ad,S
[wyrozumiał-e]	V,V,Ad,Adv
z-rozumieć się	V,V
zrozum’-enie 2.	V,V,S
nie-zrozumienie 2.	V,V,S(+M),S

Schemat 17. Gniazdo słowotwórcze czasownika *rozumieć* ‘wczuwać się w czyjąś sytuację’

Źródło: SGS

Jak wcześniej wspomniałam, *Słownik gniazd słowotwórczych* notuje hasło *rozumieć* czterokrotnie. Centrum każdego artykułu hasłowego stanowi odrębne znaczenie czasownika *rozumieć*, a zawartość poszczególnych gniazd jest odmienna, ponieważ każde ze znaczeń motywuje własne derywaty. Powstałe w ten sposób struktury słowotwórcze wykazują dużą indywidualność i niezależność. Na tej podstawie można sądzić, że czasowniki przedrostkowe mogą w przyszłości funkcjonować jak wyrazy niemotywowane w chwili, gdy w pełni przejmą znaczenie czasownika bazowego. Sytuacja taka dotyczy na przykład czasowników *przypominać*, *upominać*, *zapominać* (schemat 2) i została omówiona w pierwszym analitycznym rozdziale książki (1.3).

W gnieździe morfologicznym wszystkie wyrazy pochodne, niezależnie od którego z czterech znaczeń czasownika *rozumieć* powstały, umieszczane są w jednym miejscu. Takie skumulowanie derywatów pozwoliło na prześledzenie potencji słowotwórczej wyrazu w zależności od jego wartości semantycznej. To przecież znaczenie ogólne czasownika *rozumieć* umożliwiło rozwijanie się kolejnych powstałych na jego bazie form odczasownikowych o bardziej precyzyjnym znaczeniu. Oczywiście for-

my poliprefiksalne, podlegając dalszym procesom słowotwórczym, utworzyły nowe wyrazy, które odświeżyły i uaktualniły pierwotne znaczenie czasownika bazowego. Skonstruowane przeze mnie gniazdo morfologiczne oparte na prasłowiańskim rdzeniu **um-* przedstawiam poniżej:

UM-um-(ø)* ‘rozum’**um’-eć***umni-ctwo* ‘rozum’*um’-enie* ‘poznanie, wiadomość, wiedza’*nie-umienie, nie-umieństwo, nie-umięctwo**umiejęt-nik* ‘pierwiastek wiedzy’**roz-umieć****rozum-(ø)***rozum-ek* ‘człowiek myślący’*rozumk-ować* ‘rozumować’**rozum-ek** ‘zdrobnienie; żartobliwie, ironizująco’**rozum-ny** ‘mający rozum, myślący’*rozumn-ość* ‘zdolność rozumienia’**wy-rozumn-ość, wyrozumialn-ość**ostr-o-rozumność* ‘bystrość umysłu’**bez|rozumny****bezrozumń-e****rozumń-e****rozum-(ować)****rozumow-anie***po-rozumować* ‘przez pewien czas rozmyślać’*wy-rozumować, wy-rozumowywać, wy-rozumiewać**‘wynioskować’**wyrozumiew-anie**rozumowa-ny* ‘polegający na rozumowaniu’**rozumow-y****rozumow-o** ‘za pomocą rozumowania’*do-rozumieć się* ‘zrozumieć, domyśleć się’*dorozum’-enie* ‘zrozumienie, domyślenie się’*nie-dorozumienie* ‘niejasne wyrażanie myśli’*dorozum’-ony**nie-dorozumiony***DOROZUM’-ANY****DOROZUMIAŃ-E** *praw.**po-rozumieć* ‘zrozumieć, pojąć,’**porozum-(y)* ‘porozumienia z kim, konszachty’*porozum’-enie* ‘mniemanie, opinia’**POROZUM’-ENIE** ‘umowa, układ’**porozum-ny*

S

S,V

S,V,S

S,V,S

S,V,S(+M),S

S,V,S

S,V,V

S,V,V,S

S,V,V,S,S

S,V,V,S,S,V

S,V,V,S,S

S,V,V,S,Ad

S,V,V,S,Ad,S

S,V,V,V,Ad,S,S

S,V,V,S,Ad,S(+Ad),S

S,V,V,S,Ad(+P),Ad

S,V,V,S,Ad(+P),Ad,Adv

S,V,V,S,Ad,Adv

S,V,V,S,V

S,V,V,S,V,S

S,V,V,S,V,V

S,V,V,S,V,V

S,V,V,S,V,V,S

S,V,V,S,V,Ad

S,V,V,S,Ad

S,V,V,S,Ad,Adv

S,V,V,V

S,V,V,V,S

S,V,V,V,S(+M),S

S,V,V,V,Ad

S,V,V,V,Ad(+M),Ad

S,V,V,V,Ad

S,V,V,V,Ad,Adv

S,V,V,V

S,V,V,V,S

S,V,V,V,S

S,V,V,V,S

S,V,V,V,S

<i>po-rozumnieć</i> ‘zmądrzeć’	S,V,V,Ad
po-rozumiewać się	S,V,V,V
porozumiew-anie się	S,V,V,V,S
POROZUMIEWAW-CZY	S,V,V,V,Ad
POROZUMIEWAWCZ-O	S,V,V,V,Ad,Adv
<i>u-rozumieć</i>	S,V,V,V
<i>urozum’-enie</i> ‘zrozumienie’	S,V,V,V,S
wyrozum’-(ować), wy-rozum’-(eć), wy-rozum’-(ewać)	S,V,V,V
wyrozumowa-ny	S,V,V,V,Ad
<i>wy-rozumieć</i> ‘zrozumieć’	S,V,V,V
<i>wyrozum’-enie</i> ‘sens, znaczenie, treść’	S,V,V,V,S
<i>wyrozum’-enie</i> ‘wyrozumiałość, pobłażliwość’	S,V,V,V,S
<i>wyrozum’-enie</i> ‘zdolność’	S,V,V,V,S
<i>wyrozum-ny, wyrozumiał-ny</i> ‘zrozumiały’	S,V,V,V,Ad
WYROZUMIA-ŁY ‘umiejący się zdobyć na pobłażliwość’	S,V,V,V,Ad
WYROZUMIAŁ-OŚĆ ‘pobłażliwość’	S,V,V,V,Ad,S
<i>wyrozum’-ały</i> ‘łatwy do zrozumienia, zrozumiały’	S,V,V,V,Ad
<i>wyrozumiał-ość</i> ‘zrozumiałość, jasność’	S,V,V,V,Ad,S
<i>nie-wyrozumiały</i>	S,V,V,V,Ad(+M),Ad
<i>wyrozumiał-e</i>	S,V,V,V,Adv,Adv
<i>z-rozumieć, z-rozm’-(eć)</i> ‘nie zlekceważyć’	S,V,V,V
z-rozumieć, z-rozm’-(eć) ‘pojąć, uświadomić sobie sens’	S,V,V,V
<i>zrozum’-anie</i> ‘przyjmowanie, pojmowanie’	S,V,V,V,S
zrozum’-enie ‘pojęcie sensu’	S,V,V,V,S
zrozumia-ły	S,V,V,V,Ad
zrozumiał-ość	S,V,V,V,Ad,S
nie-zrozumiałość	S,V,V,V,Ad,S(+M),S
nie-zrozumiały	S,V,V,V,Ad(+M),Ad
niezrozumiał-e	S,V,V,V,Ad(+M),Ad,Adv
<i>z-rozumiewać</i> ndk. ‘dochodzić do rozumienia’	S,V,V,V
<i>za-rozumieć</i> ‘zrozumieć’	S,V,V,V
<i>zarozum’-enie</i> ‘zarozumiałość’	S,V,V,V,S
zarozumia-ły	S,V,V,V,Ad
ZAROZUMIAL-EC	S,V,V,V,Ad,S
ZAROZUMIAL-STWO	S,V,V,V,Ad,S
zarozumiał-ość	S,V,V,V,Ad,S
zarozumiał-e	S,V,V,V,Ad,Adv
rozum’-enie ‘wiedza’; ‘to co się sądzi o kimś o czymś’	S,V,V,S
<i>z-umieć</i> ‘zastanowić się; zdziwić’	S,V,V
<i>zumie-nie</i> ‘przerażenie’	S,V,V,S
<i>zumie-ły</i> ‘zdziwiony’	S,V,V,Ad
<i>zz-umieć</i> zdumieć’	S,V,V
umiejęt-ny, umięt-ny	S,V,Ad
umiejętn-ość	S,V,Ad,S

nie-umiejętn-y	S, V, Ad(+M), Ad
nieumiejętn-ość	S, V, Ad(+M), Ad, S
umiejętn-e	S, V, Ad, Adv
nie-umiejętn-e	S, V, Ad(+M), Ad, Adv
<i>um-ny</i> ‘mądry, rozumny’	S, Ad
<i>umn-ość</i> ‘mądrość, wiedza’	S, Ad, S
<i>*bezumn-ość</i> ‘brak mądrości’	S, Ad, S(+P), S
<i>bez umny</i> ‘nierozumny, szalony’	S, Ad(+P), Ad
<i>*bezum-stwo</i>	S, Ad(+P), Ad, S
<i>umn-e</i> ‘mądrze’	S, Ad, Adv
<i>*bezumn-e</i>	S, Ad, Adv(+P), Adv

Schemat 18. Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu **um-*

Porównując gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **um-* z gniazdami współczesnymi, należy zwrócić uwagę na ogólną liczbę czasowników prefigowanych. W fazie największego rozkwitu, a tym samym wysokiej aktywności słotwórczej czasownika *rozumieć* (← *umieć*), każdy z czasowników prefigowanych miał przynajmniej 4 formacje pochodne, przy czym większość podgniazd liczyła 8 derywatów. W wypadku, gdy prefiks czasownika bazowego dla danego podgniazda przestał być wyraźny semantycznie na tyle, by zapewnić rodzinie słotwórczej trwanie w zasobie leksykalnym polszczyzny, dochodziło do obumierania wyrazów⁴ w obrębie konkretnej gałęzi gniazda. Warto zauważyć, że niektóre derywaty istnieją nadal mimo zaniku motywujących je czasowników. Większość wyrazów, które znalazły się w takiej sytuacji, ma obecnie znaczenie zleksykalizowane, jak *wyrozumiały*, *zarozumiały*.

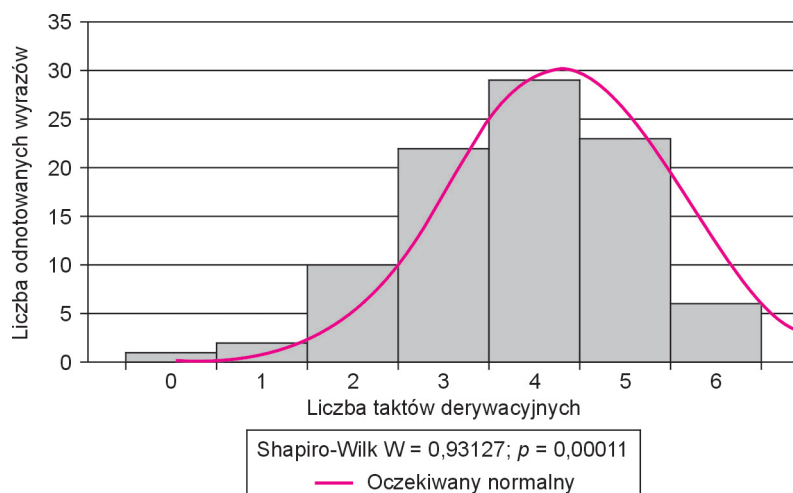
Na uwagę zasługuje jeszcze jednostka *bezumny* oraz pochodne od niej *bezumstwo*, *bezumność*, *bezumnie*. Żywotność słotwórcza elementu *bez-* w funkcji zaprzeczenia wyczerpała się we współczesnej polszczyźnie. Brak wielkości wyrażonej w podstawie lub zaprzeczenie treści podstawy uzyskiwane jest dziś głównie partykułą przeczącą *nie-* (np. *niemoralny*, *niecierpliwy*). Jako archaiczne formacje słotwórcze obecne są w języku wyrazy z *bez-*, takie jak *bezdomy*, *beznadziejny*, *bezcenny*, *bezsensowność*, *bezkarność*, *bezlik*, *bezymiar*, *bezsens*, *bezcen*.

Analiza gniazda morfologicznego, które powstało na bazie prasłowiańskiego morfemu **um-*, pozwala scharakteryzować je ilościowo. Struktura gniazda liczy 9 podgniazd; większość z nich jest średnio rozbudowana: zawiera od 4 do 6 derywatów; 2 podgniazda zawierają niestandardowo dużą liczbę derywatów: 66 derywatów ma podgniazdo *rozumieć* i 18 derywatów podgniazdo *umieć*. Wspomniane podgniazdo czasownika *rozumieć* jest najbardziej rozbudowane z całego gniazda morfologicznego etymonu **um-*. Bardzo rozbudowaną strukturę słotwórczą ma również czasownik *zrozumieć* (8 derywatów). Najmniej liczną strukturę, z 1 derywatem (*urozumienie*), ma czasownik *urozumieć*.

⁴ Na temat etapów życia wyrazów pisała Kwiryna HANDKE (1997).

Gniazdo morfologiczne polskich wyrazów z prasłowiańskim rdzeniem *um- przeanalizowałam również za pomocą testu statystycznego Shapiro-Wilka. Uzyskane wyniki pozwalają odrzucić hipotezę zerową, zakładającą, że rozkład gniazda zbliżony jest do rozkładu Gaussa (poziom istotności $p < 0,05$). Potwierdza to widoczny na rysunku 8 brak symetrii rozkładu z nagłym spadkiem liczby derywatów w 6. takcie.

Omawiane gniazdo zawiera 1 derywat utworzony bezpośrednio od prasłowiańskiego rdzenia (1,1%), 2 wyrazy odnotowano na pierwszym takcie derywacyjnym (2,2%), 10 — na drugim takcie (10,8%) i odpowiednio: 22 leksemy na trzecim takcie (23,7%), 29 — na czwartym (31%), 23 — na piątym (24,7%) oraz 6 — na szóstym (6,5%). Ilościowy rozkład wyrazów w poszczególnych taktach derywacyjnych przedstawia histogram na rysunku 8:

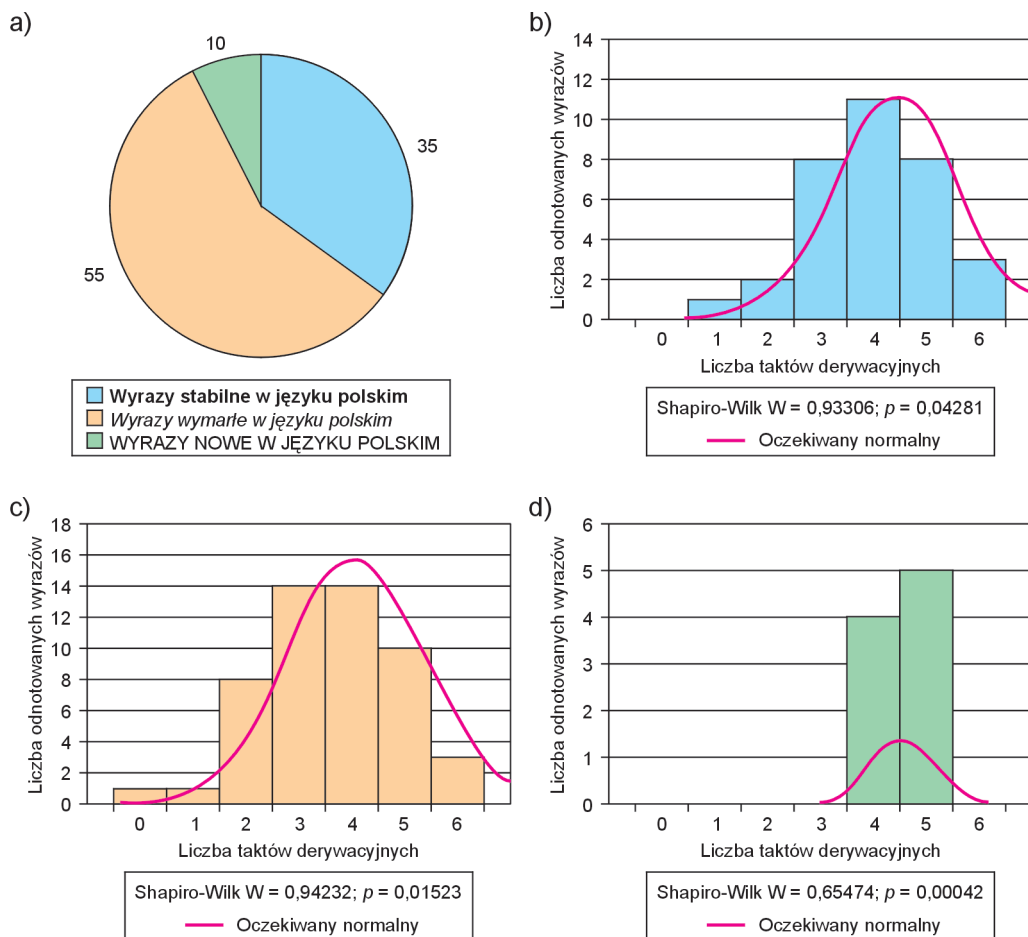


Rysunek 8. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem *um-

W gnieździe morfologicznym polskich wyrazów powstałych na bazie psł. morfemu *um- znajduje się 35% leksemów stabilnych. Zdecydowanie mniej jest w nim wyrazów nowych (10%). Większość stanowią wyrazy, które choć były obecne w języku polskim, to z czasem wyszły z użycia: leksemy o takiej charakterystyce stanowią ponad połowę wszystkich zarejestrowanych w gnieździe jednostek (55%). Wymienione wielkości w formie wykresu kołowego przedstawia rysunek 9 a.

Wszystkie grupy wyrazów o wymienionych typach ciągłości historycznej zostały przedstawione w postaci osobnych histogramów (rysunek 9 b, c, d). Swoje nieznaczne maksimum wyrazy stabilne osiągają w czwartym takcie derywacyjnym (rysunek 9 b). W wypadku wyrazów wymarłych maksimum rozkładu przypada na trzeci oraz czwarty takt derywacyjny (rysunek 9 c). Wyrazy nowe, które zarejestrowano w gnieździe, powstały w wyniku czterech oraz pięciu operacji słotwórczych (rysunek 9 d). Przyczyną braku nowych derywatów na 1., 2. i 3. takcie jest stopień pochodności czasow-

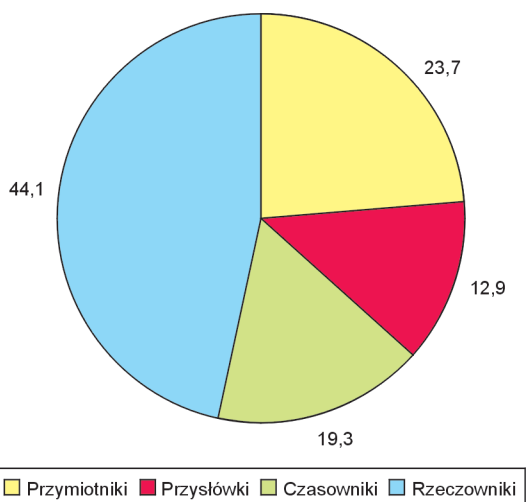
nika *rozumieć*, na którego bazie powstały wyrazy nowe. Czasownik *rozumieć* został utworzony dwoma zabiegami słowotwórczymi: **um* → *umieć* → *rozumieć*. Zatem od trzeciego taktu zaczynają się tworzyć wyrazy pochodne od mentalnego verbum *rozumieć* (obecnie są one stabilne w polszczyźnie), a dopiero na 4. oraz 5. miejscu łańcucha zarejestrowano wyrazy nowe, np. **um* → *umieć* → *rozumieć* → *porozumieć* → POROZUMIENIE; **um* → *umieć* → *rozumieć* → *wyrozumieć* → *wyrozumiały* → WYROZUMIAŁOŚĆ (rysunek 9 d). Najmniej liczna grupa derywatów nowych nie posiada charakterystycznego maksimum. Znamienne jest, że porównywalne liczby derywatów powstały zarówno w 4., jak i 5. takcie derywacyjnym (rysunek 9 d).



Rysunek 9. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem **um*-:

a — Zestawienie procentowe trwałości wyrazów polskich z psł. rdzeniem **um*-; **b** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem **um*- zarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **c** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem **um*- niezarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **d** — histogram wyrazów z psł. rdzeniem **um*- notowanych od poł. XVIII wieku

Gniazdo morfologiczne polskich wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **um-* zostało również przeanalizowane pod względem liczby występujących w nim poszczególnych części mowy. Wykres kołowy zawierający wspomniane dane prezentuje rysunek 10. W grupie wyrazów pochodnych najliczniejsze są rzeczowniki (41 derywatów, czyli ~44%). Bardzo zbliżony jest udział w całości gniazda przymiotników i czasowników: 22 przymiotniki stanowią ~24%, natomiast 18 czasowników stanowi ~19% zasobu gniazda. Najmniej liczną kategorią gramatyczną tworzoną na bazie rdzenia **um-* są przysłówki (12 derywatów, czyli ~13%); ich udział procentowy w gnieździe morfologicznym oznaczono na wykresie (rysunek 10) kolorem czerwonym.



Rysunek 10. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psl. rdzeniu **um-*

3.4. Semantyka

Centralne dla rodziny wyrazów opartej na prasłowiańskim rdzeniu **um-* są czasowniki *umieć* i pochodny od niego *rozumieć*. Czasownik *umieć* posiada semantyczny pierwiastek wiedzy, ponieważ, zgodnie ze szczegółowymi badaniami etymologicznymi, oparty jest na etymonie **men-* (pie. **au-men-*). W polszczyźnie współczesnej elementy mentalne dostrzec można jedynie w nielicznych, skostniałych połączeniach tego czasownika. Przykładem takich sformułowań są: *nie umieć czegoś ni w ząb* ‘nie umieć, nie znać, nie rozumieć czegoś wcale, zupełnie’ (USJP), *ktos nie umie do trzech zliczyć, wygląda, jakby nie umiał do trzech zliczyć* ‘ktoś

jest niedołęgą albo wygląda na niedołęgę, na człowieka tępego, mało rozgarniętego, gapowatego’ (USJP). Przytoczone sformułowania potwierdzają, że czasownik *umieć* może posłużyć do wyrażenia czyjejś wiedzy na dany temat lub do potwierdzenia znajomości czegoś.

W tekstach dawnych znacznie częściej niż w piśmiennictwie współczesnym występuje czasownik *umieć* w znaczeniu mentalnym. Przykłady umieszczam poniżej:

Umieć jest swego dowcipu twory wydawać bez podległości cudzym modelom i przepisom, ani oglądając się coraz na mistrza.

Pilch. Sen. Lift, 1, 272, SL

Nie ten mądry, co siłą umie, ale ten co umie umieć, cokolwiek umie.

Lub. Roz. 25, SL

Włastysława, która była panną służebną u nieboszczki Libusy, wszystkie jej nauki i wiedzy umiała.

BielKron 319 v, 46, 332; KwiatKsiążF4 [2r], SXVI

**Pan Was rozproszył między pogany, żebyście wysławiali cuda jego, i kazali im *umieć, że nie jest inny bóg krom niego.*

1. Leop. Tob. 13,4, SW

Nic mu powiedzieć nie raczył, ale go odesłał do onego umienia jego o rozumie swoim.

Rey. Pfl. Nn.1., SL

Poza wspomnianymi stałymi konstrukcjami językowymi zbliżonymi do przysłów we współczesnej polszczyźnie czasownik *umieć* definiowany jest wyłącznie w aspekcie zdolności praktycznych: 1. ‘mieć praktyczną wiedzę w jakiejś dziedzinie, być biegłym w czymś’, 2. ‘być w stanie zrobić coś; potrafić’.

Porównując czas funkcjonowania w języku polskim dwóch wymienionych znaczeń *umieć* — mentalnego i praktycznego, można stwierdzić, że nie są one względem siebie ani nowe, ani wtórne. Już w staropolszczyźnie czasownik *umieć* notowany był zarówno w znaczeniu umysłowym, co przedstawiłam w cytowanych wyżej fragmentach tekstów, jak i w praktycznym. Przykładowy kontekst czasownika *umieć* wyrażającego zdolności praktyczne przytaczam za *Słownikiem staropolskim*:

Ty, który czcisz, bacz, poprawiaj, jestli umiesz, jestli nie umiesz, daj pokój... Z których telko tym, którzy lepiej umieją, dawam ... się poprawiać.

OrtMac 145, SStp

Inny słownik języka polskiego również wskazuje na występującą w semantyce *umieć* więź pomiędzy zdolnościami praktycznymi i intelektualnymi. Wspomniane powiązanie, zgodnie z definicją leksykograficzną *umieć*, przejawia się w ludzkich

umiejętnościach: ‘jeśli umiemy coś robić, to mamy dość siły, wprawy i umiejętności, aby to robić, jeśli warunki na to pozwalają’ (ISJP). Historyczna analiza leksemu *umiejętność* wskazuje, że pierwotnie posiadanie *umiejętności* przypisywano człowiekowi, który nabył je dzięki swojej wiedzy i mądrości. W ten właśnie sposób był rozumiany wyraz *umiejętność* (daw. też *umiętność*) jeszcze na przełomie XVII i XVIII wieku. Poświadczenia tekstowe podaję poniżej:

Umiejętność na ten czas prawdziwa bywa, gdy rzeczy przez swoje własne i najbliższe przyczyny poznawane bywają.

Sok. dusz. pr., SL

Ubolewać nam należy, że mając wszelką umiejętności wiadomość, dzikość i grubieństwo dawniejszych czasów panuje w nas.

Mon. 74, 203, SL

Budowa formalna wyrazu *umiejętność* wskazuje, że jest to nazwa cechy. Porównując ją jednak z nazwami, takimi jak *wytrwałość*, *punktualność*, *mądrość*, *kobiecość*, *pracowitość*, zauważyć można pewną różnicę: typowe nazwy cech dotyczą jednej ze sfer — intelektualnej lub fizycznej, wynikają albo ze zdolności praktycznych, albo niezależnie od starań związane są ze sferą intelektu, np. *kobiecość* nie ma nic wspólnego z rozumem, *mądrość* natomiast nie jest możliwa do osiągnięcia staraniami fizycznymi. *Umiejętności* natomiast powstają na styku tych dwóch płaszczyzn; powstają w umyśle, ale muszą zostać wyćwiczone, aby mogły być nazwane *umiejętnościami*. Stąd biorą się określenia *umiejętności kulinarne*, *umiejętności muzyczne* czy *językowe*.

Umiejętność w tekstach XVI-wiecznych posiada synonim w postaci wyrazu *umienie*. Potwierdzeniem bliskości znaczeń między przywołanymi wyrazami może być zdanie z *Exodusu* w *Biblii Królowej Zofii*, por.:

Napełnił go (sc. Pan Beseleela) ducha bożego, mądrości, rozuma i umienia, i wszego nauczzenia.

BZ Ex 35,31, SSStp

Derywatem należącym do tej samej rodziny wyrazów pochodnych co *umiejętność* jest staropolski imiesłów przymiotnikowy bierny *umiejętny*. Dziś jest rzadziej używany i należy do rejestru słownictwa występującego raczej w tekstach pisanych niż mówionych. Notowany jest w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* z kwalifikatorem *książkowy* jako przymiotnik w znaczeniu ‘świadczący o czyjejś wiedzy, znajomości rzeczy, biegłości, wprawie w czymś’ (USJP). Licznych kontekstów użycia słowa *umiejętny* (474) dostarcza *Narodowy Korpus Języka Polskiego* PWN. Poniżej cytuję fragment z prasy codziennej:

Samorządność lokalna, jako jeden z nielicznych dotychczas spełnionych elementów demokracji w Polsce, jest szczególnym darem dla tych społeczności lokalnych, które potrafią z niej w umiejętny i mądry sposób korzystać.

T. Semik: *Z ambicjami i humorem.*
„Dziennik Zachodni”, 2001-07-12, NKJP

Dane z NKJP dowodzą, że maleje liczba poświadczeń w tekstach współczesnych wyrazu *umiejętny* pod negacją (117). Zaprzeczony przymiotnik stosowany jest dziś w stosunku do cech osób, które odznaczają się brakiem umiejętności; które nieumiejętnie, czyli źle, wykonują powierzone im czynności, por.:

Już taki był, skąpy w mowie, nieumiejętny w piśmie.

ISJP

Młodych ludzi mówiących biegle po rosyjsku jest wciąż zaledwie garstka. [...] ja bym się sugerowała nie tyle językiem, co nauczycielem, bo najpiękniejszy język może obrzydzić straszliwie nieumiejętny nauczyciel.

Języki w sqlll. www.forumowisko.pl, 2008-06-24, NKJP

Do XV wieku wyraz *umiejętny* (daw. *umiętny*) miał znaczenie przymiotnikowe ‘świadczący o czyjejś wiedzy, znajomości rzeczy, biegłości, wprawie w czymś’, w staropolszczyźnie definiowany był też jako ‘posiadający wiedzę, wykształcony, nauczony’, por.:

Ignarus, prostak, niewiadomy nauk, nie umiętny.

Mącz 146a, 359c, 474a, SXVI

Był mąż w mowie nieumiętny, ale nie w nauce.

SkarŻyw 328; KlonFlis A2, SXVI

Forma *umiejętność*, która synchronicznie motywowana jest przymiotnikiem *umiejętny*, genetycznie wywodzi się od czasownika *umieć*. Rzadko wspomina się o dewerbalnym pochodzeniu tego dzisiejszego rzeczownika. Będący bazą dla wyrazu *umiejętny* czasownik *umieć* należał do prasłowiańskiej III koniugacji z tematem na *-jo-/-je-*. Obecną w czasowniku, zgodną z jego budową morfemową jotę poza formą 3. os. liczby mnogiej czasu teraźniejszego czasownika *umieć*, czyli *umieją*, spotkać można właśnie w wyrazach typu *umiejętność*, *umiejętny*, *nieumiejętnie*.

Semantycznie wyrazy *umiejętność* i *umiejętnie* zerwały więc z charakterystyką sugerowaną przez budowę morfemową i, jak wspomniałam, ich znaczenie coraz bardziej się leksykalizuje. Taką tendencję przedstawiają zamieszczone poniżej cytaty:

Chwalić ich należy za wszystkie elementy koszykarskiego wyszkolenia: uważną, agresywną grę w obronie, umiejętny atak, zbiórki pod obiema tablicami.

jb; nz: *Legion wygrał z liderem! Nowi — w roli głównej.*

„Mazowieckie To i Owo”, 2006-08-01, NKJP

W trakcie przekazywania informacji wielu ludziom sprawia problem umiejętny przekaz.

(ICH): *Bez zakłóceń.* „Dziennik Bałtycki”, 2000-04-25, NKJP

Jak dokumentują poświadczenia tekstowe, w czasowniku *umieć* zaszły zmiany semantyczne, które przedstawiłam na początku podrozdziału. Znaczenie praktyczne, które jest obecne w wyrazach współczesnych, zostało nadpisane na zdolnościach mentalnych i zdominowało semantykę wszystkich wyrazów we współczesnej rodzinie wyrazowej czasownika *umieć*, a wsparty przedrostkiem staropolski rzeczownik *um* stał się bazą dla słownictwa związanego ze zdolnościami umysłowymi, takimi jak *rozumienie*, *rozumny*, *zrozumieć*.

Wart choćby krótkiego omówienia jest też sam leksem *rozum*. W XV-wiecznej glosie Ewa zwraca się do Adama słowami: *Miły rozumku* (cytat za: BRÜCKNER, 1896: 63). Sławiści i etnolodzy zastanawiają się, na ile zdanie to można uznać za zwięzłą definicję człowieka jako istoty posiadającej rozum. W tej kwestii wypowiedział się między innymi biskup Józef Wereszczyński w *Gościńcu pewnym*:

A przeto dla Boga obacz jedno jeszcze, obacz z drugiej strony mizerny człowiecze, jako jest sprośna a szkaradna rzecz pijaństwo. Bo czymś ty innem od niecznych zwierząt różny jest, jedno rozumem a baczeniem [...]. Lecz kto sobie rozumu i baczenie pijaństwem odejmuje, ten się równa niemem byłem głupiem a prawie mu się stanie podobnym.

Wereszczyński, 1860: 24

Również w *Psalterzu floriańskim* można przeczytać:

Nie bądźcie jako koń a muł, w jichże nie jest rozum (intellectus).

Fl 31, 10, SStp

W XIX wieku biskup Adam KRASIŃSKI, wyjaśniając znaczenie wyrazu *rozum*, przypisuje możliwość kreacji jedynie człowiekowi, a ściślej:

Rozum jest to najwyższa władza umysłowa za pomocą której człowiek pojmuje rzeczy, myśli o tem, co pojął, porządkuje swoje wyobrażenia, porównywa i wysnuwa jedno z drugiego, obejmuje ogół, opiera się na zasadach, bada przyczyny i skutki. [...] Może on się częstokroć mylić i wziąć błąd za prawdę, ale nigdy nie przestanie być charakterystyczną cechą rodu ludzkiego. A chociaż niekiedy mówimy o rozumie zwierząt, ten stoi na bardzo niskim stopniu: bo ani porządkować wyobrażeń, ani wysnuwać jedno z drugiego, ani objąć ogółu nie potrafi.

KRASIŃSKI, 1885, t. II: 31

Na temat pola pojęciowego ROZUM obszernie wypowiada się Aleksandra JANOWSKA (2011: 266—293). Charakteryzując staropolskie znaczenie wyrazu *rozum*, JANOWSKA wyjaśnia, że trudno podać jego definicję, ponieważ rzeczownik *rozum* używany był jako odpowiednik kilku łacińskich wyrazów, między innymi: *ratio*, *mens*, *intellectus*, *intelligentia*, też *anima*, *animus*, *sensus*. Niuanse semantyczne wymienionych leksemów nie były jednak znane polskim tłumaczom (JANOWSKA, 2011: 269).

Dziś używa się rzeczownika *rozum*, raczej ganiąc kogoś niż chwając; wytykając komuś brak rozumu, por. *bez rozumu*, *padło komuś na rozum*, *stracić rozum*. W podobnych kontekstach znajdziemy wyrazy, które wtórnie nabrały treści mentalnych, tj. *głowa*, *mózg*, por. *potrącić głowy*, *stracić głowę*, *upaść na głowę*, *drapać się po głowie* ‘nie wiedzieć’, *mieć dziurę / pustkę w mózgu*, komuś *padło / rzuciło się na mózg*.

Mówiąc o bliskoznacznikach wyrazu *rozum*, takich jak *intelekt*, *umysł*, warto dodać, że część z nich została zaadaptowana przez nauki humanistyczne. Uznaje się je za terminy, dlatego definiowane są odmiennie przez różne dziedziny nauki.

Interesującymi jednostkami w gnieździe opartymi na etymonie **um-* są wyrazy *wyrozumiały* i *zarozumiały*. We wspomnianych wyrazach przedrostki albo negatywnie, albo pozytywnie modyfikują znaczenie bazowego dla nich czasownika *rozumieć*. W celu pokazania semantycznej różnicy między wyrazami *wyrozumiały* i *zarozumiały* poniżej zaprezentowałam fragmenty tekstów dawnych:

W rzędzie powodów, które w pospolitem życiu zdaniem kierują, czasem urażona miłość własna, lub zbytnia zarozumiałość biorą przewagę.

Koresp. Warsz. 1811, 1553, SL

Nastawienie jej wobec ludzi było bardzo życzliwe, wyrozumiałe, współczujące.

Nałk. Z. Mił. 82, SDor

Wyrazy te miały bliskie sobie znaczenie, zanim usamodzielnili się semantycznie. Zagadnienia związane z funkcjami przedrostków w derywatach czasownikowych omówiła na materiale historycznym dokładnie Aleksandra JANOWSKA (2007), zajmując się polisemią czasowników staropolskich. Jednym z dość charakterystycznych zjawisk dla słownictwa dawnego jest tworzenie form prefigowanych bez różnicowania semantyki względem ich podstaw. Znaczenie równe *rozumieć* posiadają czasowniki *dorozumieć*, *urozumieć*, *wyrozumieć* oraz *porozumieć*. Wszystkie definiowane są w leksykonach dawnych jako ‘zrozumieć, pojąć; analizując dojść do wniosku’ (SDor), a wystąpienia tekstowe potwierdzają trafność definicji:

Hetman chcąc wyrozumieć nieprzyjaciela, i wiedzieć, co myśli, na harc⁵ wysłał.

Biel 586., SSdp

⁵ *Harc* ‘pojedynek rycerzy (ochotników) obu nieprzyjacielskich wojsk staczany przed rozpoczęciem bitwy’ (SDor).

Nie gań nic prędzej niż się wywiesz; wyrozumiej pierwszej, a potem strofuj.

Bibl. Gd. Syr. 11,7, SSStp

Młodych ludzi w początkach dobrze wyrozumieć należy.

Teatr. 3 b, 88., SSStp

Nigdy nie wyrozumie łaknącemu syty.

Pot. Arg.385, SSStp

Lud kromie rady jest i przez mądrość, bychą uczyli i urozumieli.

Puł Deut 41, SSStp

I rzekł jesm: Dopiro urozumiiał jesm.

Puł 76,10; b, SSStp

Bo nie urozumieli są skutków bożych.

Fl 27,2, SSStp

Mąż głupi nie poznaje i szalony nie urozumie tego.

Fl 91,6, SSStp

Aby się to lepiej porozumiało, mamy wiedzieć [...].

Petr. Pol 83, SSStp

Z porozumienia tajemnic chrztu świętego, człowiek siebie samego najsnadniej poznaje.

Herbst. Lek. A 4b, SSStp

Analogiczne odpowiedniości semantyczne, które zostały omówione przy czasownikach prefigowanych, występują w zadiektywizowanych imiesłowach *wyrozumiały* oraz *zrozumiały*. Przykłady tekstowe przytaczam za *Słownikiem języka polskiego* S.B. Lindego:

Istotne kondycje prawa, by było jasne, wyrozumiałe, nietrudne i nieobojętne, aby nie dało okazji rozmaitych wykładów i sporów.

Pilch. Sen. List.3, 159, SL

Czemuż słów moich nie zrozumiewacie? Iż nauki mej słuchać nie chcecie.

Odym. Sw. N n b, SL

Przechwytywanie pewnych znaczeń podstaw przez ich derywaty jest ciekawym i bardzo starym — jak pisze JANOWSKA (2007: 80), sięgającym w epokę prasłowiańską — zjawiskiem językowym. Jest to proces żywotny przez cały czas w języku (por. KRUPIANKA, 1989; BUTTLER, 1972). Także dziś znajdziemy wyrazy, które rywalizują pomiędzy sobą, np. *minąć* : *przeminąć*, *powiedzieć* : *opowiedzieć* (JANOWSKA, 2007).

Dzięki przedrostkom derywaty wyrażają precyzyjniej niektóre treści podstawy, o czym pisałam wyżej. Za ich pomocą następowało również uperfektywizowanie

podstaw, czyli tworzenie opozycji aspektowej według schematu: niedokonany czasownik bezprefiksalny — dokonany czasownik prefiksalny, por. *rozumieć* — *zrozumieć*.

Oprócz znaczenia samego przedrostka na utworzenie formy *dorozumieć* mogła mieć też wpływ obecność w polszczyźnie jednolicie zbudowanych wyrazów pokrewnych mu semantycznie. Tworzenie na zasadzie analogii formacji zbliżonych semantycznie jest zabiegiem częstym w języku. Bliskość znaczenia takich wyrazów, jak *domyślić się*, *domniemać*, *dowiedzieć*, mogła być impulsem do utworzenia na ich wzór czasownika *dorozumieć*. Podobnie mogło się stać z derywatem *wyrozumieć* w stosunku do *wymyślić*, *wymniemać*, *wywiedzieć*.

3.5. Podsumowanie

Analiza wyrazów opartych na prasłowiańskim elemencie **um-* dostarczyła wielu obserwacji słowotwórczych i semantycznych.

Bazowy dla całego gniazda rzeczownik *um* zachował się w polszczyźnie w postaci *rozum*. Pochodzenie jednostki *rozum* jest niejednoznaczne. Jak zostało przedstawione w pracy, są dwie teorie wyjaśniające jego słowotwórczą motywację. Według pierwszej *rozum* jest formacją odrzeczownikową (*um* → *rozum*), druga zakłada, że *rozum* pochodzi od czasownika (*rozumieć* → *rozum*). Punktem łączącym te dwie hipotezy, a jednocześnie wskazówką i kluczem do wyjaśnienia semantyki wszystkich innych derywatów w gnieździe, jest czasownik *umieć*. Przyczyną jest semantyka wyrazu, z jednej strony charakteryzująca intelekt, z drugiej strony dotycząca zdolności fizycznych. Zgodnie z definicją etymologiczną czasownik *umieć* miał dawne znaczenie ‘mniemać, myśleć, wiedzieć, sądzić, znać’ (BORYŚ, 2005), używany jest natomiast w znaczeniu ‘mieć praktyczną wiedzę w jakiejś dziedzinie, być biegłym w czymś’, ‘być w stanie zrobić coś, potrafić’ (USJP). Do analiz historycznojęzykowych nie wnoszą pytania, które znaczenie było pierwsze i dlaczego jedno wyparło drugie. Analizy historycznojęzykowe dowodzą, że czasownik *umieć* od samego początku miał dwa znaczenia, dlatego nie można mówić o wtórności jednego względem drugiego.

Jak wykazała analiza tekstów dawnych, czasownik *umieć* dominował w znaczeniu mentalnym, a dziś właśnie to jego znaczenie prawie całkowicie zanikło. Poza skostniałymi połączeniami, bliskimi związkom frazeologicznym, czasownik *umieć* ma znaczenie związane wyłącznie z posiadaniem umiejętności.

Przeprowadzona w podrozdziale drugim analiza zebranego materiału językowego za pomocą metody gniazdowej wykazała obecność licznej grupy czasowników prefiksalnych. Uwagi semantyczne na temat przyrostków czasownikowych wskazują, że pierwotnie prefiksy nie modelowały znaczenia, co potwierdzają teksty, w których

podane wyrazy stosuje się wymiennie, por. *dorozumieć*, *porozumieć*, *urozumieć*, *wyrozumieć*. Dwa skrajne znaczenia rozwinęły się również z pierwotnie tożsamych jednostek *wyrozumiały* i *zarozumiały*.

Podsumowując uwagi dotyczące słownictwa polskiego opartego na psł. rdzeniu **um-*, należy dodać, że rdzeń ten nie jest wyłącznie polskim elementem. Zachował się w całej rodzinie języków słowiańskich i bałtosłowiańskich. Zakłada się, że poza omówioną rodziną wyrazów obecny jest również w wyrazach *jawa* i *duma*.

Rozdział 4

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu **vĕd-*

4.1. Wprowadzenie

Słownictwo mentalne w polszczyźnie oparte jest, jak pisałam wielokrotnie, na kilku praindoeuropejskich rdzeniach. We wcześniejszych rozdziałach omówione zostały wyrazy polskie wywodzące się z pie. etymonu **men-* (psł. **mn-*, psł. **mysl-* oraz psł. **um-*). Innym praindoeuropejskim rdzeniem, na którym bazują wyrazy o znaczeniu mentalnym, jest **uēid-*. Jednostki języka polskiego wywodzące się z tego rdzenia zostaną poddane analizie w niniejszym rozdziale.

Praindoeuropejski rdzeń **uēid-* kontynuowany jest w prasłowiańszczyźnie w postaci **vĕd-*. Jest to jednak tylko jedna z realizacji tego praindoeuropejskiego elementu w polszczyźnie, morfem **uēid-* jest bowiem bazą dwóch wielkich rodzin wyrazów w języku polskim. Kontynuowany we wspomnianej postaci **vĕd-* widoczny jest między innymi w dzisiejszych wyrazach *wiedzieć*, *wiedza*, *dowiedzieć się*, a przy odmiennej realizacji samogłoski dyftongicznej ten sam praindoeuropejski rdzeń przedostał się do prasłowiańszczyzny jako **vid-*, który jest elementem takich wyrazów, jak *widzieć*, *widok*, *przywidzenie*. Ponieważ rozprawa dotyczy słownictwa mentalnego, wszystkie dalsze obserwacje skupiać się będą na wyrazach opartych na elemencie **vĕd-*. Odwołania do rodziny czasownika *widzieć* czynione będą tylko w nielicznych, uzasadnionych semantycznie wypadkach.

Procesy fonetyczne, które wywołały przeobrażenie pie. rdzenia czasownika *wiedzieć* do rekonstruowanej formy staropolskiej, zostaną szczegółowo omówione w etymologicznej części rozdziału. Główny nacisk zostanie położony na praindoeuropejską apofonię, która ma znaczący wpływ na polskie formy wyrazowe, mimo iż dokonała się w III—II tysiącleciu p.n.e. Informacje etymologiczne na temat psł. rdzenia **vĕd-* dopełnione zostaną zestawieniem jego realizacji w poszczególnych rodzinach języków

indoeuropejskich. W części słowotwórczej (4.3) za pomocą metody gniazdowej zostanie zaprezentowana polska leksyka z rdzeniem **věd-*. Analizy semantyczne wybranych wyrazów zostaną umieszczone w podrozdziale czwartym (4.4).

4.2. Etymologia

Jak zostało powiedziane we wstępie, polski czasownik *wiedzieć* oparty jest na prasłowiańskim rdzeniu **věd-*, który obecny jest w licznych jednostkach wyrazowych współczesnej polszczyzny. Oprócz czasownika *wiedzieć* i pochodnych od niego czasowników przedrostkowych prasłowiański rdzeń **věd-* zawierają wyrazy typu *wiedza*, *niewiedza*, a także bardziej odległe semantycznie od podstawowego czasownika *wiedzieć* wyrazy, takie jak *wiadomość*, *wiadomy*, *świadomość*, *świadomy*, a nawet *wiedźma*. Co więcej, leksemy te oraz ich derywaty oparte są na tym samym praindoeuropejskim pniu, co polskie leksemy *widzieć*, *widzenie*, *widomy*, *widowisko*. Synchronicznie słabo jest widoczny zarówno związek semantyczny, jak i formalny między wspomnianymi grupami wyrazów, jednak za sprawą rekonstrukcji ich wspólnego słowotwórczego rdzenia łączy się je ze sobą. Przyczyną występowania dwóch odrębnych rodzin wyrazowych w polszczyźnie opartych na tym samym praindoeuropejskim elemencie jest dwojaki rozwój pnia **ueǵd-* w języku prasłowiańskim. Oboczność, która występuje w rdzeniu współczesnych polskich czasowników *widzieć* : *wiedzieć* (*i* : *'e*), związana jest ze wspomnianymi procesami apofonicznymi (MOSZYŃSKI, 1976: 131—139; PIANKA, 1976).

Apofonii ulegały samogłoski, które pochodziły z praindoeuropejskich dyftongów (EJO, 1993). Widoczna w rdzeniu czasownika *widzieć* samogłoska *i* pochodzi najprawdopodobniej z praindoeuropejskiego dyftongu *ei*, a występująca po spółgłosce miękkiej samogłoska *'e* w wyrazie *wiedzieć* pochodzi z dwusamogłoskowej grupy *oi*. Praindoeuropejskie dyftongi *ei* oraz *oi* różniły się artykulacją na skutek działania apofonii. Już w epoce wczesnoprasłowiańskiej dyftongi, czyli połączenia wokalicznego elementu sylabotwórczego z elementem niesylabotwórczym o charakterze półsamogłoski, zaczęły przekształcać się w pełne samogłoski, na skutek czego dyftong *ei* występujący w pie. formie wyrazu *widzieć*, czyli **ueǵdeti*, uległ asymilacji i uproszczeniu do głoski *i*. Analogicznie: obecny w formie **uoǵdeti* dyftong *oi* przekształcił się w obecną w prasłowiańskim wyrazie **vědeti* (polskie *wiedzieć*) samogłoskę **ě* (polskie *e*). Proces likwidowania grup dwusamogłoskowych w pozycji przed spółgłoską¹ zachodził zgodnie ze schematem: *ei* + T > *ii* + T > *i* + T. Opisana wyżej monoftongizacja praindoeuropejskich dyftongów umożliwiła dostosowanie praindo-

¹ W sytuacji, kiedy pie. dyftong występował przed samogłoską, następował rozkład dyftongu między dwie sylaby, według wzoru: *ei* + V > *ii* + V > *i* + V, np. *neu-a(s)* > *ne-ua* > scs. *nov-(b)* (PIANKA, 1976).

europejskiego systemu wokalicznego do struktury staropolskich sylab, które składały się ze spółgłosek i jednej samogłoski. Zmiany semantyczne spowodowane rozwojem dyftongów przedstawia w obszernym artykule na temat apofonii Leszek MOSZYŃSKI. Jak wyjaśnia sławista:

Zmiany fonetyczne zmieniające pierwotne oboczności apofoniczne doprowadziły w polszczyźnie i innych językach słowiańskich bądź do zaniku jednego z członów apofonicznych, bądź też do semantycznego ich zróżnicowania, leksykalizacji i powstania nowych rodzin wyrazowych (MOSZYŃSKI, 1976: 138—139).

Trudno ustalić, która sytuacja opisana przez MOSZYŃSKIEGO (zanik, semantyczne zróżnicowanie, leksykalizacja) jest częstsza. Lepiej traktować te procesy jak zjawiska komplementarne, które, dopełniając się, nie pozwalają na semantyczno-formalne rozregulowanie systemu językowego.

Nieliczna grupa praindoeuropejskich dyftongów, która przetrwała do epoki prasłowiańskiej, jest słabo widoczna we współczesnym języku polskim z powodu omówionych przekształceń monoftongizacyjnych. W artykule hasłowym *Słownika etymologicznego* przy czasowniku *wiedzieć* Aleksander BRÜCKNER (1927: 615) umieszcza informację, że „Słowianie nie rozróżniają już samogłoski pniowej, przeprowadzili *ě*, *oi*, *i* przez dalsze liczby”. Uwagi BRÜCKNERA potwierdzają, że monoftongizacja dyftongów jako trudno rozpoznawalna jest bardzo starym procesem fonetycznym.

Dodać warto, że apofonia była kiedyś jednym ze zjawisk, w wyniku którego powstawały wyrazy pochodne, utraciła jednak swoją rolę jako środek derywacji ze względu na głębokie zmiany, które powodowała w strukturze morfologicznej wyrazów. Rezultaty apofonii nie są łatwe do rozpoznania, ponieważ jej produktywność wygasła w prasłowiańszczyźnie. Wyrazy z obocznościami apofonicznymi często traktuje się jak osobne jednostki języka, ponieważ apofonia przestała tworzyć żywą serię derywacyjną. Oznacza to, że nie dostrzegamy współcześnie łączności pomiędzy podstawą i jej derywatem, w którym widoczne są efekty apofonii. Szczątkowe elementy apofonii zauważyć można w niewielu dzisiejszych polskich wyrazach. Przykładowe pary czasownikowe przytaczam poniżej (za: BORYŚ, 2005 i SSStp):

- a) *koić* ‘uspokajać, uśmierzać’, np. *ukoić*, *uspokoić*, *niepokoić się* || stp. *czyć* ‘spoczywać’, np. *odpoczywać*;
- b) *wyknać* ‘uczyć się’ || *uczyć* ‘powodować, że ktoś wyknie’;
- c) *goić* ‘powodować, że ktoś, coś żyje, ożywiać, pokrzepiać, umożliwiać życie’ || *żyć*;
- d) *ginąć* ‘przepadać, znikać; słabnąć, opadać z sił, być bliskim śmierci, kończyć życie’ || *gubić* ‘powodować, że ktoś (coś) ginie’.

Jeszcze staropolszczyzna notuje wyrazy, w których wyraźne są oboczności o proveniencji apofonicznej:

Wynidz z mojej szkoły, bo nie trzeba ode mnie wyknać.

Żydowie poczęli się dziwować rzekąc: Jako ten umie a niewykl tego.

Rozm. 432, SSStp

*Daj mi rozum bych wykl *kaznom twoim.*

Fl 118, 73, sim. Puł, SSStp

Z punktu widzenia współczesnej polszczyzny nowe jednostki wyrazowe powstałe na skutek apofonii są twórcami izolowanego typu słotwórczego. Nie jest jednak regułą w języku polskim, że wraz ze zmianą głoskową przeobrażeniu ulega znaczenie wyrazu. W zasobie polszczyzny znajdziemy wiele wyrazów, które pomimo zmian morfologicznych zachowały więź znaczeniową zgodną z ich etymologicznym pochodzeniem, por. *wisieć* : *wieszać* (*vi₂sĕti : *vĕsĕti), *świeca* : *świtać* (*svĕtja : *svitati), *kwiat* : *kwiść* daw. ‘kwitnąć’ (*kvĕtĭ : *kvisti).

W systemie językowym rzadko występują procesy morfologiczne, które tak jak apofonia wywołują oboczności w rdzeniach wyrazów. Promowane są w języku procesy, które charakteryzuje regularność i powtarzalność. Franciszek SŁAWSKI (1962: 84) w artykule na temat zagadnień polskiej etymologii wyjaśnia, że: „od początku rozwoju historycznego polszczyzny obserwujemy systematyczne szerzenie się derywatów sekundarnych, wtórnych, opartych na gotowych wyrazach, kosztem pierwotnych typów derywatów prymarnych, opartych bezpośrednio na rdzeniach”.

Przedstawione wyżej wyniki praindoeuropejskiej apofonii nie są wyłączne dla języka polskiego. Prócz polszczyzny apofonia występowała we wszystkich językach z grupy słowiańskiej. Także w niektórych językach poza grupą słowiańską zachowały się wyrazy, których budowa morfemowa zaświadcza o występowaniu w nich procesów apofonicznych. Alternacje samogłoskowe wynikające z apofonii obecne są w dzisiejszych językach germańskich, a także w martwych: grece i łacinie, por. grec. *lego*, *-ere* ‘mówić’ : *logos* ‘słowo’, łac. *tego*, *-ere* ‘okrywać’ : *toga* ‘okrycie’ (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008: 92).

Dwugłoski pochodzenia apofonicznego do dziś istnieją w językach czeskim oraz słowackim, np. *ie*, *uo* (ortograficzne *ô*, *e* w wyrazach *kôň*, *dievča*). Również w języku angielskim zachowały się alternacje głoskowe będące wynikiem praindoeuropejskich procesów apofonicznych. Zapis głosek odmienny od ich artykulacji, por. ang. *fine* [fain] ‘delikatny’, ang. *say* [sei] ‘powiedz’, ang. *now* [nau] ‘teraz’, ang. *most* [moust] ‘najwięcej’ jest pozostałością praindoeuropejskich procesów apofonicznych (przykłady za: EJO, 1993: 122). Podobne różnice apofoniczne pojawiają się też w parach form gramatycznych, por. ang. *drive* : *drove* ‘jechać, prowadzić pojazd’ (ie. *dhreibh- : *dhroibh-). Godny uwagi wydaje się fakt, że w polszczyźnie oboczności apofoniczne różnicują znaczenie wyrazów, czego nie obserwuje się w innych językach. W przytoczonych wyżej językach czeskim, słowackim i angielskim występująca różnica samogłoskowa nie ma wpływu na znaczenie wyrazów.

Jak zostało omówione na początku podrozdziału, w zależności od realizacji praindoeuropejskiego dyftongu pień *uejĭd- rozwinął się na gruncie staropolszczyzny dwutorowo. Kiedy w rdzeniu znajduje się samogłoska *i* kontynuująca pie. dyftong *ei*,

to pojawia się element semantyczny ‘patrzeć’, natomiast występująca w podstawie słowotwórczej samogłoska *e* pochodząca z pie. dyftongu *oi* jest elementem rdzennym polskich wyrazów o znaczeniu ‘wiedzieć’. Taka realizacja praindoeuropejskiego pnia jest konsekwentna jedynie w języku polskim. W innych językach z grupy indoeuropejskiej nie zawsze w leksyce dotyczącej percepcji wzrokowej występuje rdzeń **vid-*, a w leksyce dotyczącej wiedzy **vêd-*. W niektórych językach z rodziny słowiańskiej w znaczeniu ‘wiedzieć’ stosuje się odrębny leksem *znać* (pochodzący od pie. **gen-// *gno-*)². Przykładem języka, w którym czasownik o znaczeniu ‘wiedzieć’ przybiera formę *znati*, jest język cerkiewny. Podobnie jest w czeskim (*znát*), bułgarskim (*зная*), rosyjskim (*знать*) oraz ukraińskim (*знати*). Zestawienia form czasownikowych o znaczeniu ‘wiedzieć’ w poszczególnych rodzinach języków indoeuropejskich zawierają tabele 2, 3 oraz 4:

Tabela 2

Nazwa *wiedzieć* w językach słowiańskich

czeski	słowacki	słoweński	bułgarski	serbski	rosyjski	ukraiński
<i>vědět / znát</i>	<i>vedieť</i>	<i>vedeti</i>	<i>зная</i>	<i>viedzieg'</i>	<i>знать</i>	<i>знати</i>

Tabela 3

Nazwa *wiedzieć* w językach germańskich

niemiecki	holenderski	duński	norweski	szwedzki
<i>wissen</i>	<i>weten</i>	<i>vide</i>	<i>vite</i>	<i>veta, känna till</i>

Tabela 4

Nazwa *wiedzieć* w językach romańskich

łaciński	francuski	włoski	hiszpański	portugalski
<i>vidē / scire</i>	<i>savoir / connaître</i>	<i>sapere / conoscere</i>	<i>saber / conocer</i>	<i>conhecer</i>

Wyrazy zestawione w trzech umieszczonych powyżej tabelach pokazują czasownik *wiedzieć* w wybranych językach rodziny słowiańskiej (czeskim, słowackim, słoweńskim, bułgarskim, serbskim, rosyjskim, ukraińskim), germańskiej (niemieckim, holenderskim, duńskim, norweskim, szwedzkim) oraz romańskiej (łacinie, francuskim, włoskim, hiszpańskim, portugalskim). Porównanie tych struktur wyrazowych pokazuje, że spośród języków słowiańskich w językach bułgarskim, ukraińskim, rosyjskim funkcjonują leksemy pokrewne z polskim czasownikiem *znać*, w pozostałych językach rodziny słowiańskiej natomiast znaczenie to przekazywane jest przez leksemy oparte na rdzeniu **vêd-*, który jest tematem tego rozdziału. W językach germańskich występują wyrazy oparte zarówno na rdzeniu **vid-*, jak i **vêd-*. Grupa języków romańskich zawiera czasowniki o znaczeniu ‘wiedzieć’ oparte na zupełnie innym rdzeniu niż omawiane w tym rozdziale **vid-* oraz **vêd-*.

Widoczne w tabelach wyrazy pokrewne morfologicznie z verbum *znać* zostają w tym momencie poza moim zainteresowaniem ze względu na odmienny od oma-

² Więcej na ten temat w rozdziale 5.2.

wianego w tym rozdziale rdzeń słowotwórczy. Wyrazy oparte na tym rdzeniu zostaną omówione w rozdziale 5.

4.3. Słowotwórstwo

Informacje etymologiczne potwierdzają, że czasowniki *wiedzieć* i *widzieć* wywodzą się z jednego praindoeuropejskiego rdzenia. Procesy fonetyczne spowodowały, że pierwotny, wspólny dla obu czasowników element przybrał na gruncie prasłowiańskim formy, które stanowią bazę dwóch formalnie i semantycznie różnych grup wyrazów. Analiza słowotwórcza wyrazów *wiedzieć* i *widzieć* nie wykazuje występującego między nimi pokrewieństwa, ponieważ z synchronicznego punktu widzenia nie są to derywaty. Etymologicznie zrekonstruowana więc łącząca wspomniane czasowniki znajduje odbicie jedynie w ich semantyce, o czym będzie dokładniej mowa w kolejnym podrozdziale (4.4).

W aspekcie analizy gniazdowej polskiego słownictwa mentalnego istotne jest znaczenie czasownika *widzieć* związane z omawianymi właściwościami umysłowymi. Słowniki współczesnego języka polskiego poza głównymi definicjami 1. ‘postrzegać kogoś lub coś’ oraz 2. ‘mieć zdolność reagowania na światło, postrzegania osób i rzeczy’ (USJP) rejestrują leksem *widzieć* również w znaczeniu ‘zdawać sobie z czegoś sprawę, uświadamiać sobie coś’ (zn. 6 w USJP). Taką definicję czasownika *widzieć* poświadczają zdania typu: *Widział zmianę w jej zachowaniu. Innej możliwości nie widzę. Widziała, że zabiegano o jej względy* (przykłady za USJP).

We wspomnianym znaczeniu epistemicznym czasownik *widzieć* został odnotowany również w *Słowniku gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Należy zatem uznać, że leksem *widzieć* w znaczeniu ‘zdawać sobie z czegoś sprawę, uświadamiać sobie coś’ (USJP) jest jednostką żywą słowotwórczo. Poniżej przytaczam za SGS gniazdo słowotwórcze czasownika *widzieć* — *zobaczyć*:

WIDZIEĆ, S ZOBACZYĆ ¹⁾ 1. <i>przen.</i> ‘uświadamiać sobie coś’	
widzieć się 2. * <i>pot.</i> tylko w 3.os. ‘wydawać się, zdawać się’	V,V
wid-ok 3. * częściej w lm ‘plan, zamiar, perspektywa’	V,V,S
widzi-mi-się [Sz: <i>pot.</i>]	V,V(+Pr,+Pr),S
przy-widzieć się, przy-wid-(ywać) się <i>tylko w bezokol. I w 3. os.</i>	V,V,V
[przywidz-enie]	V,V,V,S

¹⁾ Czasownik *baczyć* również miał znaczenie mentalne (por. dziś *wybaczyć*) (zob. PIOTROWSKA, 2009).

Schemat 19. Gniazdo słowotwórcze czasownika *widzieć* — *zobaczyć* ‘uświadamiać sobie coś’

Źródło: SGS

Zamieszczone w SGS gniazdo słowotwórcze oparte na czasowniku *widzieć* nie jest rozbudowane. Tworzy je 5 wyrazów, większość o starszej proveniencji, szczególnie leksem *widoki* ‘nadzieje na coś, perspektywy czegoś; szanse, możliwości’ (USJP), który używany jest raczej w pisanej odmianie języka. Stosuje się go najczęściej w wyrażeniu przyimkowym *widoki na coś*, np. *widoki na (lepszą) przyszłość*, *widoki na poprawę* czegoś (NKJP). Dość rzadko używana jest również forma *widzieć się* ‘mieć, odnosić jakieś wrażenie’ (USJP). *Uniwersalny słownik języka polskiego* zalicza ją do potocznej odmiany polszczyzny i podaje przykład: *Coś mi się widzi, że nic z tego nie będzie*. Niemniej wszystkie zarejestrowane wyrazy w synchronicznym gnieździe są śladem bliskości semantycznej rodziny wyrazowej *widzieć* z czasownikiem *wiedzieć*.

Z uwagi na fakt, iż rdzeń **vid-* wykształcił znaczenie związane przede wszystkim ze zmysłem wzroku, nie zostanie w książce skonstruowane gniazdo morfologiczne bazujące na tym wariantcie pie. rdzenia **uēid-*. W pracy uwaga zostanie skierowana na drugą odmianę wymienionego rdzenia, ponieważ kontynuuje ona w polszczyźnie znaczenie mentalne.

Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego rejestruje hasło *wiedzieć* wraz z jego licznymi derywatami. Poniżej przedstawiam szczegółową strukturę gniazda za SGS:

WIEDZIEĆ ‘być świadomym czegoś; zdawać sobie sprawę z czegoś’

wiedz-(a) 1.	V,S
nie-wiedza	V,S(+M),S
wiedz-(a) 2.	V,S
wiedz-(a) 3.	V,S
[sam-o-wiedza] 1. <i>książ.</i> a), b)	V,S(+Pr),S
wszech-wiedza	V,S(+Pr),S
[wszystk-o-wiedza] Supl. <i>iron., żart.</i>	V,S(+Pr),S
do-wiad-(ywać) się 2.	V,V
do-wiedzieć się, do-wiad-(ywać) się 1.	V,V
[na-dowiad(ywać) się]	V,V,V
[po-dowiad(ywać) się]	V,V,V
[prze-wiedzieć się, prze-wiad-(ywać) się]	V,V
wy-wiedzieć się, wy-wiad-(ywać) się	V,V
wywiad-(ø) 1.	V,V,S
[wywiadź-ik]	V,V,S,S
wywiad-(ø) 2.	V,V,S
kontr-wywiad	V,V,S,S
[kontrwywiad-owca] Supl.	V,V,S,S,S
[kontrwywiadowcz-(y)] Supl.	V,V,S,S,S,Ad
wywiad-owca	V,V,S,S
[wywiadowcz-yni]	V,V,S,S,S
[wywiadowcz-(y)]	V,V,S,S,Ad
[wywiad-ownia] red. <i>środ.</i>	V,V,S,S
wywiad-(ø) 3. <i>socj.</i>	V,V,S

wywiad-ówka* <i>pot.</i>	V,V,S
[wywiad-(y)] 2.	V,V,S
z-wiedzieć się, <i>rzad.</i> z-wiad-(ywać) się	V,V
zwiad-(ø) a)	V,V,S
zwiad-owca	V,V,S,S
[zwiadowcz-(y)]	V,V,S,S,Ad
[zwiad-(ø) a)] Sz 3. częściej w <i>lm</i> , <i>środ.</i> w <i>lp</i>	V,V,S
bez wied-ny	(+P)V,Ad
[bezwiedń-e]	(+P)V,Ad,Adv
wiad-omy 1.	V,Ad
wiadam-ość 1., [4.] Supl.	V,Ad,S
wiadam-ość 2.	V,Ad,S
po-wiadam'-(ić), po-wiadam'-(ać)	V,Ad,V
[powiadam'-enie]	V,Ad,V,S
wiadam-o 1., 2.	V,Ad,V
za-wiadam'-(ić), za-wiadam'-(ać)	V,Ad,V
zawiadam'-enie 2.	V,Ad,V,S
[po-zawiadamiać] Sz	V,Ad,V,V
nie-wiadomy	V,Ad(+M),Ad
niewiadam-(a) <i>mat.</i>	V,Ad(+M),Ad,S
niewiadam-(e)	V,Ad(+M),Ad,S
wiad-omy 2.	V,Ad
[wszech-wiedz-ący]	(Pr+)V,Ad
[wszystk-o-wiedz-ący]	(Pr+)V,Ad

Schemat 20. Gniazdo słowotwórcze czasownika *wiedzieć*

Źródło: SGS

Przedstawione wyżej wyrazy synchronicznie pochodne od czasownika *wiedzieć* tworzą rozbudowaną strukturę słowotwórczą. Największy procentowy udział mają w gnieździe rzeczowniki — 56% (27 derywatów). Zdecydowanie mniej jest czasowników — 20% (10 derywatów) i przymiotników — 18% (9 derywatów). Marginalną grupą są przysłówki, stanowiąc zaledwie 6% całego zasobu gniazda (3 derywaty). Sumarycznie we współczesnej polszczyźnie obecnych jest 49 wyrazów pochodnych od czasownika *wiedzieć*.

Czasownik *wiedzieć* odznacza się wysoką aktywnością słowotwórczą w całej rozciągłości historycznej. Jako element morfologicznego gniazda wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **věd-* stanowi *wiedzieć* bazę wielu czasowników przedrostkowych, m.in. *dowiedzieć się* — *dowiadować się*, *powiedzieć* — *powiadać*, *przewiedzieć* — *przewiadywać się*, *wywieść* — *wywiadywać się*, *zwieść* — *zwiadować się*, *zawiadomić* — *zawiadamiać*. Część z nich jednak synchronicznie nie jest łączona relacją pochodności z wyrazem podstawowym *wiedzieć*, a tym samym nie jest zaliczana do jego derywatów. Przykładowo wyraz *powiedzieć*, który stanowi derywat przedrostkowy od *wiedzieć*, traktowany jest jako niemotywowana suple-

tywna forma czasownika *mówić* 1. ‘posługiwać się słowami dla komunikowania’, 2. ‘wyrazić coś w jakikolwiek sposób (poza mową)’ (SGS). Z tej przyczyny w SGS derywaty czasownika *powiedzieć* zamieszczone są w gnieździe *mówić* — *powiedzieć*. Fragment gniazda synchronicznego dotyczący wspomnianych wyrazów pochodnych umieszczam poniżej:

MÓWIĆ 1., S POWIEDZIEĆ 1. ‘posługiwać się słowami dla komunikowania’

(...)

powiedz-enie 2.	V,S
powiedzon-ko <i>pot.</i> [Dun: bez kwalif.]	V,S,S
[powie<ś] II 2.* <i>przestarz. poet.</i> [Dun: <i>rzad.</i>]	V,S
[do-powiedzieć, do-powiad-(ać)] Dun 1. ‘kończy wypowiedź’	V,V
[do-powiedzieć, do-powiad-(ać)] Dun 2. ‘uzupełniać czyjaś wypowiedź’	V,V
dopowiedz-enie 2. <i>jęz.</i>	V,V,S
[dopowiedz-(ø)] <i>rzad.</i>	V,V,S
[nie-dopowiedz-enie] Sz 2., 3. <i>lit.</i>	V,V,S(+M),S
od-powiedzieć, od-powiad-(ać) 1. ‘odpisywać’	V,V
odpowiedz-(ø) 1.	V,V,S
od-powiedzieć, od-powiad-(ać) 2. częściej ndk ‘reagować na czyjeś słowa’ [red. 1.]	V,V
od-powiedzieć, od-powiad-(ać) 3. ‘mówić na zadany temat’	V,V
odpowiedz-(ø) 2.	V,V,S
o-powiedzieć, o-powiad-(ać)	V,V
opowiad-acz [Sz: <i>rzad.</i>]	V,V,S
opowiad-anie 2.	V,V,S
[opowiad-an-ko]	V,V,S,S
[opowiad-anie] Dun 1.	V,V,S
opowie<ś 1., 2.	V,V,S
[opowiast-ka] 1., 2.	V,V,S,S
[opowieść-owy]	V,V,S,Ad
na-opowiadać	V,V,V
[naopowiadać się]	V,V,V,V
[opowiad-awczy] 1., 2.	V,V,Ad
o-powiedzieć się, o-powiad-(ać) się 1., 2., [1.] Dun	V,V
pod-powiedzieć, pod-powiad-(ać) ‘mówić, zwykle ukradkiem’	V,V
[podpowiad-acz] <i>rzad.</i>	V,V,S
[podpowiedz-(ø)] Dun	V,V,S
[pod-powiedzieć, pod-powiad-(ać)] Dun 2. ‘podsuwać jakąś informację, rozwiązanie’	V,V
[podpowiedz-(ø)] <i>rzad.</i> [Dun: bez kwalif.]	V,V,S
powiad-(ać) <i>rzad.</i> [Sz: <i>przestarz.</i>]	V,V
prze-powiedzieć, prze-powiad-(ać) 1., 2.	V,V
przepowied-nia	V,V,S
prze-powiedzieć, prze-powiad-(ać) 3. [D, Sz: <i>pot.</i>] ‘powtarzać, aby zapamiętać’	V,V

roz-powiedzieć, roz-powiad-(ać)	V,V
[po-rozpowiadać] Sz	V,V,V
[s-powiadać się] Dun 1. [red.: <i>rel.</i>]	V,V
spowiedź-(ø) [D: <i>kult.</i> , Sz: <i>rel.</i>]	V,V,S
[spowied-nica] <i>rzad.</i> ‘konfesjonał’	V,V,S
spowied-nik [D: <i>kult.</i> , Sz: <i>rel.</i>]	V,V,V,S
[spowiednicz-(y)] <i>rzad.</i>	V,V,V,S,Ad
[spowiednicz-o]	V,V,V,S,Ad,Adv
spowiadać [D: <i>kult.</i> , Sz: <i>rel.</i>]	V,V,V
[wy-spowiadać się]	V,V,V
[wyspowiadać] 1.	V,V,V,V
[s-powiadać się] Dun 2. ‘zwierzać się’	V,V
wy-powiedzieć, wy-powiad-(ać) 1. ‘wyrażać słowami’	V,V
[wypowiedz-enie] 2. <i>jęz.</i>	V,V,S
[wypowiedzeń-owy] [red. 1.]	V,V,S,Ad
wypowiedź-(ø)	V,V,S
[wypowiedzieć się, wypowiadać się] 1., 2.	V,V,V
[nie-wypowiedź-alny] <i>przestarz.</i> [Sz: bez kwalif]	V,V,V(+M),Ad
[nie-wypowiedź-any]	V,V,V(+M),Ad
[niewypowiedziań-e]	V,V,V(+M),Ad,Adv
[wypowiad-alny] <i>rzad.</i>	V,V,Ad
wy-powiedzieć, wy-powiad-(ać) 2.* ‘unieważniać umowę’	V,V
[wypowiedz-enie] 3. <i>prawn.</i>	V,V,S
[wypowiedzeń-owy] [red. 2.]	V,V,S,Ad
[wy-powiedzieć, wy-powiad-(ać)] 3. <i>rzad.</i>	V,V
za-powiedzieć, za-powiad-(ać) ‘podać do wiadomości’	V,V
[zapowiad-acz] [Sz: <i>pot.</i>]	V,V,S
zapowiedź-(ø) 2., [1.], [2.]	V,V,S
[za- powiedzieć, za-powiad-(ać)] 2. ‘uprzedzić’	V,V
zapowiedzieć się ‘powiadomić o swojej wizycie’	V,V,V

Schamat 21. Fragment gniazda słowotwórczego czasownika *mówić* — *powiedzieć*

Źródło: SGS

Ze względu na obecny we wszystkich powyższych wyrazach rdzeń *vĕd- włączam je do przedstawionego niżej na schemacie 22 gniazda morfologicznego:

*VĚD-

wiedź-eć, wiedz-ać	V
wiedz-(a)	V,S
nie-wiedza	V,S(+M),S
<i>sam-o-wiedza</i>	V,S(+Pr),S
wszech-wiedza	V,S(+Pr),S
wszechwiedz-ący	V,S(+Pr),S,Ad
WSZYSTK-O-WIEDZA	V,S(+Pr),S

WSZYSTKOWIEDZ-ACY	V,S(+Pr),S,Ad
wieźć-enie, wiedź-enie ‘znajomość czegoś’	V,S
wiedz-(ø) ‘który co wie’	V,S
wied-ma, wid-ma, wieźć-ma	V,S
widm-i ‘do wiedzym należący’	V,S,Ad
nie/wias-ta ¹⁾	(+P)V,S
niewiast-ka 1. ‘siostra męża’, 2. ‘synowa’	(+P)V,S,S
niewieść-i	(+P)V,S,Ad
niewieści-ńec ‘macica’	(+P)V,S,Ad,S
niewieści-sko ‘babsko’	(+P)V,S,Ad,S
niewieść-eć ‘stawać się jak niewiasta’	(+P)V,S,Ad,V
z-niewieścić	(+P)V,S,Ad,V,V
zniewieścia-ły	(+P)V,S,Ad,V,V,Ad
zniewieściał-ość	(+P)V,S,Ad,V,V,Ad,S
zniewieści-uch ‘człowiek zniewieściał’	(+P)V,S,Ad,V,V,S
z-niewieścisz-eć ‘stawać się niewieścichem’	(+P)V,S,Ad,V,V,S,V
niewieść-ić ‘zniewieściałym czynić’	(+P)V,S,Ad,V
z-niewieścić	(+P)V,S,Ad,V,V
niewieść-in-ny ‘należący do żony’	(+P)V,S,Ad
NIEWIAST-O-WSTRĘT ‘mizoginia’	(+P)V,S(+Pr),S
do-wieźć-eć się, do-wiad-(ywać) się, *do-wiad-(ać)	V,V
*dowiad-(ø) ‘szukanie wiadomości o czymś’	V,V,S
dowiedz-enie się	V,V,S
dowiadyw-anie	V,V,S
dowiadyw-acz	V,V,S
dowiaduj-ący się	V,V,S
na-dowiadywać się	V,V,V
po-dowiadywać się	V,V,V
BEZ WIEDNY	(+P)V,Ad
BEZWIEDŃ-E	(+P)V,Ad,Adv
wiad-omy, wiadom ‘wiedzący coś’	V,Ad
nie-wiadomy	V,Ad(+M),Ad
NIEWIADOM-A mat.	V,Ad(+M),Ad,S
niewiadom-e ‘nie myśląc’	V,Ad(+M),Ad,Adv
wiadom-ość	V,Ad,S
nie-wiadomość	V,Ad,S(+M),S
wiadom-o	V,Ad,V
wiadom’-e ‘ze świadomością czegoś’	V,Ad,V,Adv
za-wiadom’-(ić), za-wiadam’-(ać)	V,Ad,V
zawiadom’-enie	V,Ad,V,S
zawiadom’-enie	V,Ad,V,S
PO-ZAWIADAMIAĆ	V,Ad,V,V
PO-WIADOM’-(IĆ), PO-WIADAM’-(AĆ)	V,Ad,V
POWIADOM’-ENIE	V,Ad,V,S
wiad-omy, wiadom-(ø) ‘taki o którym się wie’	V,S

<i>wiadam-ca</i> ‘taki, który wie’	V,S
<i>wiadam’-ec</i> ‘taki, który wie’	V,S
<i>wiad-uk</i> ‘świadomy czego, znający się’	V,S
po-wiedzieć, po-wied-(ać)	V,V
<i>powied-acz</i> ‘ten, kto opowiada’	V,V,S
<i>powiadacz-ka</i>	V,V,S,S
<i>powiedz-enie</i> ‘rzecz. od <i>powiedzieć</i> ’	V,V,S
powiedz-enie ‘krótka wypowiedź użyta przysłówiowo’	V,V,S
POWIEDZON-KO	V,V,S,S
POWIEDZEN’OWY	V,V,S,Ad
<i>powieś-ć</i> ⁽²⁾ ‘powiedzenie, mowa’, ‘rozgłos, wieść’	V,V,S
powieś-ć ‘opowiadanie o czymś’	V,V,S
<i>o-powieść</i>	V,V,S,S
<i>powieść-idło</i> ‘licha powieść’	V,V,S,S
<i>powieść-arz</i> ‘powieściopisarz’	V,V,S,S
<i>powieśćar-stwo</i> ‘powieściopisarstwo’	V,V,S,S,S
<i>powieściar-ski</i>	V,V,S,S,Ad
POWIEŚĆ-O-PISARZ	V,V,S(+S),S
POWIEŚCIOPISAR-STWO	V,V,S(+S),S,S
POWIEŚCIOPISAR-KA	V,V,S(+S),S,S
POWIEŚCIOPISAR-SKI	V,V,S(+S),S,Ad
<i>powieść-o-twórca</i>	V,V,S(+M),S
<i>powieść-owo</i>	V,V,S,Adv
do-powiedzieć, do-powiad-(ać) ‘kończyć wypowiedź’	V,V,V
do-powiedzieć, do-powiad-(ać) ‘uzupełniać czyjąś wypowiedź’	V,V,V
DOPOWIEDZ-ENIE	V,V,V,S
DOPOWIAD-ANIE	V,V,V,S
<i>dopowiedź-(ø)</i>	V,V,V,S
NIE-DOPOWIEDZENIE	V,V,V,S(+M),S
od-powiedzieć, od-powiad-(ać), ot-powiad-(ać)	V,V,V
<i>odpowiedź-(ø)</i>	V,V,V,S
<i>od-powiedać, ot-powied-(ać)</i>	V,V,V
o-powiedzieć, o-powiad-(ać)	V,V,V
<i>opowiad-acz</i>	V,V,V,S
OPOWIAD-ANIE	V,V,V,S
OPOWIADAN-KO	V,V,V,S,S
OPOWIAD-ANIE	V,V,V,S
OPOWIEŚ-Ć	V,V,V,S
opowiast-ka <i>lit.</i>	V,V,V,S,S
opowieść-owy	V,V,V,S,Ad
NA-OPOWIADAĆ	V,V,V,V
na-opowiadać się	V,V,V,V
O-POWIEDZIEĆ SIĘ, o-powiad-(ać) się	V,V,V
POD-POWIEDZIEĆ, POD-POWIAD-(AĆ) ‘mówić ukradkiem’	V,V,V
pod-powiedzieć, pod-powiad-(ać) ‘podsuwać rozwiązanie’	V,V,V

podpowieź-(ø)	V,V,V,S
podpowiad-acz	V,V,V,S
podpowiad-anie	V,V,V,S
prze-powiedzieć, prze-powiad-(ać)	V,V,V
<i>przepowiad-acz</i>	V,V,V,S
<i>przepowiad-anie</i>	V,V,V,S
<i>przepowiedz-enie</i>	V,V,V,S
przepowied-ńa	V,V,V,S
<i>przepowied-ni</i>	V,V,V,Ad
roz-powiadać	V,V,V
<i>rozpowiad-anie</i>	V,V,V,S
<i>rozpowiedz-enie</i>	V,V,V,S
po-rozpowiadać	V,V,V,V
s-powiadać się ‘zwierzać się’	V,V,V
s-powiadać się	V,V,V
spowiedź-(ø)	V,V,V,S
spowied-nik	V,V,V,S
<i>spowiedni-ca</i> ‘konfesjonał’	V,V,V,S,S
<i>spowiednicz-(y)</i>	V,V,V,S,Ad
<i>spowiednicz-o</i>	V,V,V,S,Ad,Adv
wy-spowiadać, wy-spowiadać (się)	V,V,V,V
wy-powiedzieć	V,V,V
wypowiedź-(ø)	V,V,V,S
WYPOWIEDŹ-(ø)	V,V,V,S
wypowiedz-enie	V,V,V,S
WYPOWIEDZ-ENIE	V,V,V,S
WYPOWIEDZEN-OWY	V,V,V,S,Ad
wy-powiedzieć się, wy-powiad-(ać) się	V,V,V
WYPOWIAD-ACZ	V,V,V,S
WYPOWIED-NI ‘np. list z wypowiedzią’	V,V,V,Ad
wypowiedzia-ny	V,V,V,Ad
<i>nie-wypowiedzial-ny</i>	V,V,V,Ad(+M),Ad
nie-wypowiedź-any	V,V,V,Ad(+M),Ad
niewypowiedziań-e	V,V,V,Ad(+M),Ad,Adv
<i>wypowiadal-ny</i>	V,V,V,Ad
za-powiedzieć, za-powiad-(ać)	V,V,V
<i>zapowiedź-(ø)</i>	V,V,V,S
zapowiedź-(ø)	V,V,V,S
<i>zapowiedź-i</i> tylko 1m	V,V,V,S
<i>zapowiad-acz</i>	V,V,V,S
<i>prze-wiedzieć się, prze-wiad-(ywać) się</i> ‘rozpytując dowiadywać się’	V,V
<i>przewiedz-enie</i> ‘dowiedzenie się czego’	V,V,S
<i>wywiad-(ø)</i>	V,V,S
wy-wiedzieć się, wy-wiad-(ywać) się	V,V
WYWIAD-(ø)	V,V,S

WYWIADŹ-IK	V,V,S,S
KONTR-WYWIAD	V,V,S(+P),S
KONTRWYWIADOW-CA	V,V,S(+P),S,S
KONTRWYWIADOWCZ-Y	V,V,S(+P),S,Ad
WYWIAD-OWCA	V,V,S,S
WYWIADOWCZ-YNI	V,V,S,S,S
WYWIADOWCZ-(Y)	V,V,S,S,Ad
WYWIAD-ÓWKA	V,V,S,S
wz-wiedzieć ‘dowiedzieć się’	V,V
za-wiadywać ‘obmyślić; dozorować’	V,V
zawiadow-ca	V,V,S
z-wiedzieć, z-wiedzieć się, z-wiad-(ywać) się	V,V
zwiad-(ø)	V,V,S
zwiad-owca	V,V,S,S
zwiadow-y	V,V,S,S,Ad
zwiadawcz-y	V,V,S,S,Ad
zwiadom-ość	V,V,S,S
świad-om-(y) (od * <i>sb-věditi</i>)	V,V,Ad
nie-świadomy	V,V,Ad(+M),Ad
świadom-ość	V,V,Ad,S
nie-świadomość	V,V,Ad,S(+M),S
u-świadomić	V,V,Ad,V
uświadom’-enie	V,V,Ad,V,S
świadom’-a ‘człowiek świadomy, ludzie świadomi’	V,V,Ad,S
świadom’-e	V,V,Ad,Ad
nie-świadomie	V,V,Ad,Ad(+M),Ad
świadom-o	V,V,Ad,Adv
wieść ‘wiadomość, pogłoska’	V,S
wieść-ić, wieszcz-yć ‘głosić, zawiadamiać’	V,S,V
wieszcz-arz ‘wroźbita’	V,S,V,S
wieszcz-ba ‘wroźba’	V,S,V,S
wieszcz-(ø)	V,S,V,S
wieszcz-a	V,S,V,S,S
wieszcz-y-ca	V,S,V,S,S
wieszcz-ek ‘przepowiadający przyszłość’	V,S,V,S
wieszcz-ka	V,S,V,S,S
ob-wieścić, ob-wieszcz-(ać)	V,S,V,V
obwieszcz-enie	V,S,V,V,S
albo-wiem	(C+)V,C
bo-wiem	(C+)V,C

¹⁾ Zgodnie z budową słowotwórczą wyraz *niewiasta* pochodzi od psł. zanegowanego czasownika **ne-věd-ti*.

²⁾ Martwy jest dziś sufix -*ś* tworzący staropolskie nazwy czynnościowe; zachowały się jedynie leksemy: *nienawiść*, *przypowieść*, *powieść*, *wieść* (KŁESZCZOWA, 1998: 68).

Schemat 22. Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu **věd-*

Analiza gniazda morfologicznego pokazuje dyfuzyjność semantyczną rdzenia. Jak starałam się wykazać, prasłowiański rdzeń **věd-* rozkłada się w polszczyźnie na dwie rodziny słowotwórcze. Podstawowymi czasownikami dla każdej z rodzin są *wiedzieć* oraz *powiedzieć*. Powstałe od nich formy prefigowane *dowiedzieć się*, *dowiadawać się*, *nadawiać*, *podawiać*, *wywieść*, *zawieść*, *zawadzać* (wszystkie od *wiedzieć*) oraz *dopowiedzieć*, *odpowiedzieć*, *przepowiedzieć*, *rozpowiedzieć*, *spowiedzieć*, *wypowiedzieć*, *zapowiedzieć* (wszystkie do *powiedzieć*) tworzą podgniazda o różnej głębokości (od 1 do 5 derywatów), np.:

wiedzieć — *dowiadawać*
wiedzieć — *dowiadawać* — *nadawiać*
wiedzieć — *wiadomość* — *zawiadomić* — *zawiadomienie*
wiedzieć — *powiedzieć* — *wypowiedzieć* — *niewypowiedziany* — *niewypowiedzianie*
wiedzieć — *wywieść* — *wywiad* — *kontrwywiad* — *kontrwywiadowca*
 — *kontrwywiadowczy*

Najliczniejsze w całym gnieździe są łańcuchy zbudowane z 3 derywatów, stanowią one 42% wszystkich szeregów słowotwórczych (66 wyrazów). Stosunkowo dużo jest łańcuchów składających się z 2 derywatów, ponieważ jest ich 44, co stanowi 28% wszystkich jednostek w gnieździe.

Najczęściej tworzonymi formami z rdzeniem **věd-* o znaczeniu mentalnym są wyrazy oznaczające rezultaty czynności, procesów i stanów umysłowych. Dziś takich wyrazów przetrwało w języku niewiele, np. *wiedza*, *samowiedza*, *wszechwiedza*, *wszystkowiedza*, *wiadomość* (SGS). Historia dostarcza większej liczby przykładów tego typu, np. *wieść*, *zapowiedź*, *przeświadczenie*, *zaświadczenie*, *poświadczenie*, *uświadczenie*, *zwiadomość*, *powieść*, *powiastka*, *przepowiednia*, *przypowieść*, *przypowiadka*. Wymienione wyrazy obecne są we współczesnym języku, stanowią jednak element innych gniazd słowotwórczych ze względu na zatartą więź semantyczną z czasownikiem *wiedzieć*. Gniazdo morfologiczne uwidacznia, że wyrazy te mają wspólne pochodzenie, wszystkie wywodzą się z prasłowiańskiego rdzenia **věd-*.

W okresie staro- i średniopolskim odczasownikowe nazwy rezultatywne często tworzone były sufiksem *-ek*, np. *okrajek* od *okrajać*, *ostrzyżek* ‘odpadek przy stryżeniu, ścinek, okrawek’ od *ostrzyć*, *rozłomek* / *ozłomek* ‘odłamany kawałek czegoś’, *ułamek*, *ogryzek*’ od *rozłomić* (KLESZCZOWA, 1998). Na bazie rdzenia **věd-* nie odnotowano jednak ani jednego mentalnego wyrazu o znaczeniu rezultatywnym utworzonego tym formantem. W całej omawianej w pracy Krystyny KLESZCZOWEJ (1998) grupie epistemicznych nazw wytworów czynności i procesów ten typ słowotwórczy reprezentowany jest zaledwie kilkoma formacjami, np. *wymysłek* ‘rzecz subtelnie wymyślona; koncept, sztuczka’ (SWil), *dowcip* ‘koncept, niezręczny żart; niedojrzały dowcip’ (SWil). Bardzo często nazwy wytworów czynności myślowych tworzone są formantem *-enie* / *-anie*. Współcześnie tak utworzone derywaty mają głównie

znaczenie czynnościowe, dawniej natomiast formacje te odnosiły się do konkretnego wytworu myślenia, por. *wiedzenie* ‘znajomość czegoś, wiedza o czymś’ (SStp):

Anioł zasię drugi raz zgotował jedzenie a z nowu obudziwszy dał takie wiedzenie.

HistHel C3C3, SL

Przecież tak uczynił, żeś krom wiedzenia mego zabrał córki moje jakoby pojmane mieczem?

Leop Gen 31/27; BielKron 389v, SL

Takim samym formantem zostały utworzone inne nazwy wytworów myślenia, oparte na odmiennych psł. rdzeniach, m.in: *znanie* ‘wiedza o czymś’ (SStp), *poznanie*, *dumanie*, *myślenie*, *mniemanie* ‘sąd, opinia, oparte na tym, co się komu ze wewnątrz wydaje’ (SWil), *dogłędanie*, *natchnienie* ‘rada, pomysł’ (SWil), *zmyślenie*, *rozumienie* ‘myśl, poglądy na coś’ (SStp), *domniemanie* ‘domysł, mniemanie, przypuszczenie’ (SRecz), *baczenie* ‘rozwaga, zwracanie uwagi, wzgląd’ (SStp).

Oprócz scharakteryzowanych formantów *-ek* oraz *-enie* / *-anie* odczasownikowe nazwy rezultatów czynności mentalnych tworzone są głównie formantem paradygmatycznym³, np. *myśl*, *pomysł* ‘zamyśl, koncept, myśl przypadająca komuś’ (SL), *przemysł* ‘fortel, dowcip, spryt, przemysłność, podstęp’ (SRecz), *namysł* ‘skutek namyślenia’ (SL), *domysł* ‘biegłość, wprawa, zdolność’ (SStp), ‘przypuszczenie’ (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008), *wymysł* ‘myśleniem wynalezione, wynalazek’ (SL), *obmysł* ‘obmyślny sposób’ (SL), *rozmysł* ‘zamyśl, projekt’ (SL), *smysł* ‘myśl, znaczenie’ (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008), *umysł* ‘zamyśl, zamiar, co umyślono’ (SL), *zamyśl*. Wśród wymienionych nazw rezultatów czynności i obiektów czynności mentalnych nie odnotowano nazw rezultatywnych o rdzeniu **věd-*, jednak w celu stworzenia pełnego opisu słowotwórczych sposobów tworzenia nazw rezultatywnych w polszczyźnie przeanalizowany zostanie również wspomniany paradygmatyczny typ słowotwórczy. Wymienione powyżej formacje paradygmatyczne wyjaśniane są w słownikach za pomocą definicji odsyłaczowych. Choć czasowniki, takie jak *pomyśleć*, *obmyśleć*, *wymyśleć*, różnią się semantycznie, to powstałe od nich paradygmatyczne rzeczowniki pozostają w relacji synonimii. W procesie derywacyjnym różnice semantyczne między derywatami zostały zneutralizowane. W tekście derywaty tego typu mogą występować zamiennie, co potwierdzają cytaty ze źródeł leksykograficznych:

W pamięci naszej pomysł, na ten czas przybywa.

Kulig.Her 282, SL

Chciał koniecznie do Syryi popłynąć, ale żadna mu się rada i obmysł do tego nie udał.

Sk. Żyw. 2, SL

³ Sądy formułuję, kierując się danymi statystycznymi, które w pracy *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja* (KLESZCZOWA, 1998: 125—128) podaje autorka na temat staropolskich odczasownikowych nazw wytworów czynności (*-o* — 34 formacji, *-enie* — 17 formacji, *-ek* — 15 formacji).

Trzeba, aby on sam umysł swój jemu oznajmił, o to się starał, prosił, przyczyny tego ukazywał, żeby mu tego dozwolił.

Wys. Aloj. 711, SL

Przemysł i dowcip wiele tylko do gospodarstwa, ale do każdej rzeczy pomaga.

Petr. Ek. 28, SL

Charakter nieprzedmiotowy rezultatów czynności mentalnych, takich jak *myśl*, *wymysł*, a także sama rola rezultatu, który znajduje się jakby obok struktury predykatowo-argumentowej zdania, mogą stanowić przyczynę braku odrębnego znaczenia poszczególnych form rezultatywnych różniących się przedrostkami, jak np. *pomysł* ‘zamyśl, wymysł’, *wymysł* ‘pomysł, zamyśl’, *zamyśl* ‘pomysł, wymysł’. Można przypuszczać, że różnice semantyczne między tymi wyrazami nie zatarłyby się, gdyby należały one do innej kategorii słowotwórczej, np. nazw wykonawców czynności, procesów i stanów, a nie do nazw rezultatów czynności.

Z dość licznej, bo liczącej 7 form, grupy paradygmatycznych rzeczowników odczasownikowych do dziś obecnych jest w języku polskim aż 6 formacji. Z uwagi na fakt, że część tych rzeczowników uznawanych jest za przestarzałe — jak *arch. przemysł* ‘pomysłowość, spryt, przemyślność’ (USJP), *przestarz. rozmyśl* ‘[...] namysł, rozważa’ (USJP), natomiast pozostałe, poza rzeczownikiem *pomysł*, należą do rejestru polszczyzny pisanej — używa się ich rzadko, występują przede wszystkim jako elementy wyrażen o ustabilizowanej składni, np. *mieć jakiś zamyśl*, *snuć domysły* (tylko lm.), *robić coś z rozmyślem*, *robić coś po namyśle*, *fraz. własnym przemysłem*. Poza tymi kolokacjami użycie wymienionych wyrazów nie jest częste.

Osobnym zagadnieniem w polu nazw wytworów procesów epistemicznych są zmiany semantyczne wyrazów. Całkowicie zmieniło się znaczenie takich wyrazów, jak *dowcip* ‘bystrość, inteligencja’ (SRecz), ‘bystrość myśli, bujny i swawolnie igrający rozum’ (SWil) czy *duma* ‘myśl, zamyśl, mniemanie’ (SXVI):

Geniusz różni się od dowcipu. Dowcip iskry, geniusz zaś płomień wydaje; dowcip do pojmowania rzeczy wynalezionych pomaga; geniusz nowe wynajduje.

Teat. 24, 43, Cztrr., SL

Sługi głupi to pomieszał, iż podług swej dumy działał.

Bier Ez c4, SL

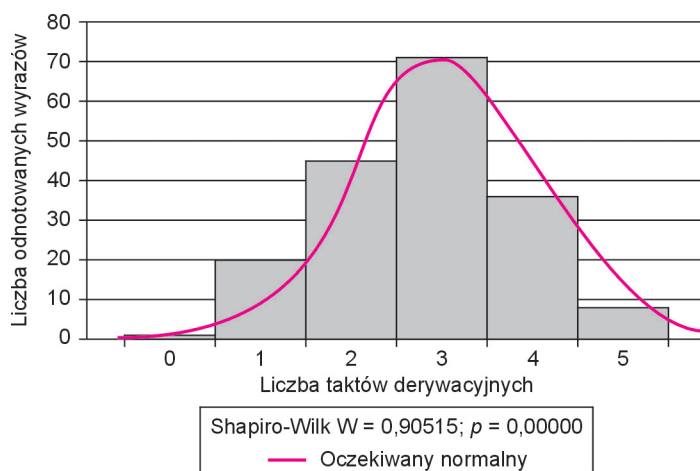
Wspomniany leksem *dowcip*, który najprawdopodobniej jest bohemizmem, został dokładniej przeanalizowany przez Magdalenę PASTUCHOWĄ (2011: 249—255). Jego pierwotne znaczenie ‘bystrość umysłu’ przetrwało w polszczyźnie aż do XIX wieku, potem ograniczyło się do określenia jednego z przejawów lotnego i błyskotliwego umysłu, czyli żartu. Synonimami *dowcipu* jako sprawności intelektualnej były również *mądrość*, *chytryść*⁴, *biegłość*, *roztropność* (PASTUCHOWA, 2011: 237—265).

⁴ Od najdawniejszych czasów przymiotnik *chytry* miał również znaczenie negatywne: ‘przebiegły, podstępny, fałszywy’ (BORYŚ, 2005).

Materiał językowy wyekscerpowany ze *Słownika XVI wieku*, *Słownika języka polskiego* S.B. Lindego, tzw. słownika warszawskiego i tzw. słownika wileńskiego, a także słownika pod redakcją Doroszewskiego⁵ pozwala przypuszczać, że w gnieździe morfologicznym etymonu *vĕd- były nie mniej niż 32 jednostki o wartości kategoryjnej rezultat czynności, procesów lub stanów. W całym słownictwie mentalnym ta kategoria słotwórcza jest najliczniejsza. Najprawdopodobniej jest to spowodowane specyfiką materiału językowego, który w głównej mierze jest odczasownikowy. Podobnie jak przy każdej czynności fizycznej, tak i przy czynnościach intelektualnych najbardziej istotny jest efekt, czyli wspomniany rezultat wykonywanej pracy mentalnej.

Przeprowadzony test statystyczny Shapiro-Wilka wykazuje, że kolejne analizowane w rozprawie gniazdo morfologiczne, w tym przypadku z prasłowiańskim rdzeniem *vĕd-, również nie ma rozkładu zbliżonego do rozkładu normalnego. Przyczyną jest asymetria rozkładu wywołana liczbą derywatów na poszczególnych taktach derywacyjnych.

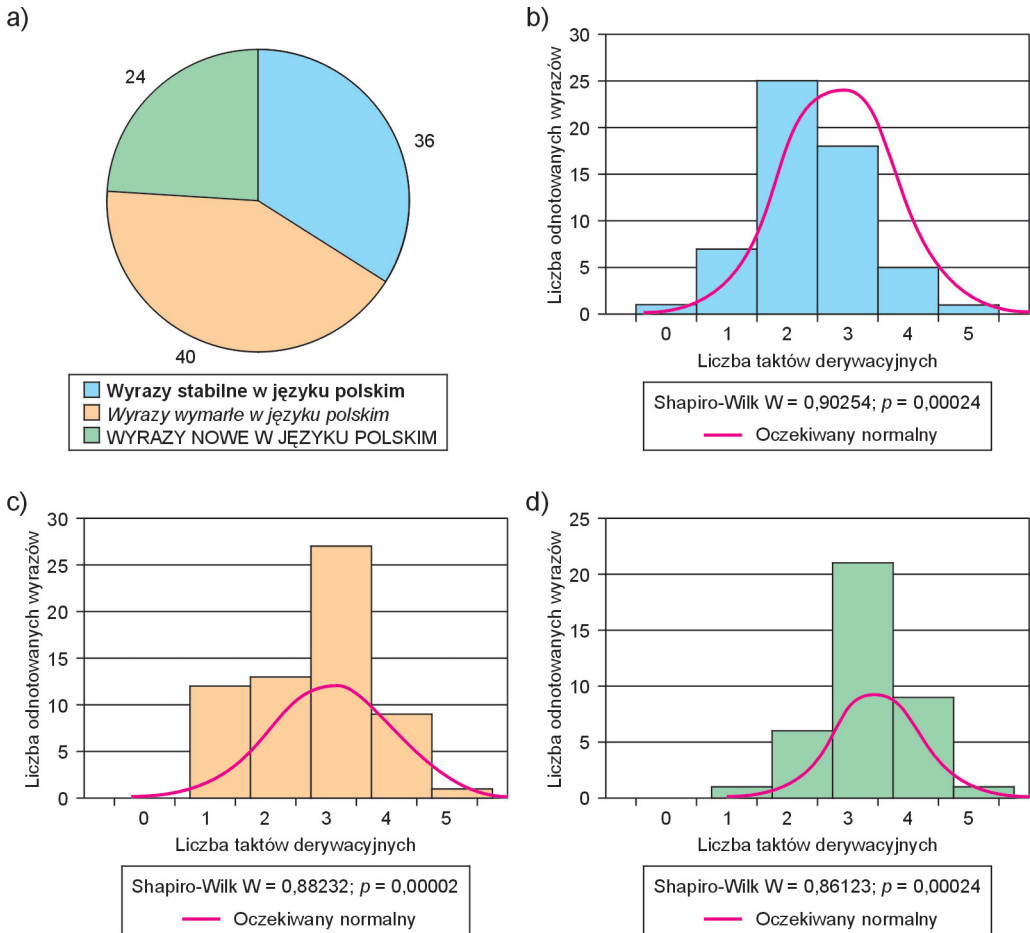
W całym zbudowanym na psł. rdzeniu *vĕd- gnieździe morfologicznym znajduje się zaledwie 1 derywat utworzony bezpośrednio od prasłowiańskiego rdzenia. W wyniku jednej operacji słotwórczej powstało 20 formacji. Duża liczba derywatów została utworzona dwoma zabiegami słotwórczymi — 45 wyrazów. Najliczniejsze są wyrazy powstałe w trzecim takcie derywacyjnym — 71 leksemów. Łańcuch o długości czterech taktów derywacyjnych ma 36 wyrazów. Tylko 8 wyrazów posiada pięcioletni łańcuch słotwórczy. Maksimum rozkładu derywatów w całym gnieździe przypada na wspomniany trzeci takt derywacyjny. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem *vĕd- zawiera rysunek 11:



Rysunek 11. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem *vĕd-

⁵ SXVI został dotychczas opracowany do hasel *Rozat* — *Roztyrność* (T. 36). Wszystkie wyrazy rozpoczynające się na dalsze litery alfabetu pochodzą z kartoteki *Słownika polszczyzny XVI wieku* i zostały przeze mnie wyekscerpowane podczas pobytu w pracowni *Słownika* w Toruniu.

Skonstruowane w tym podrozdziale gniazdo morfologiczne polskich wyrazów opartych na psł. elemencie **vĕd-* zawiera wyrazy o różnej trwałości w polszczyźnie. Leksemy stabilne stanowią 36% całego zasobu gniazda. Wymarłych jest 40% wyrazów. Duży udział procentowy w gnieździe — 24% — mają derywaty nowe, którymi są głównie terminy naukowe (językoznawcze, matematyczne), w tym między innymi *jęz. wypowiedzenie*, *jęz. dopowiedzenie*, *mat. niewiadoma*. Rozwinięta jest również rodzina wyrazów pochodnych od czasownika *wywiadywać się* — *wywiedzieć się* (9 derywatów). Wielkości te przedstawia rysunek 12 a.

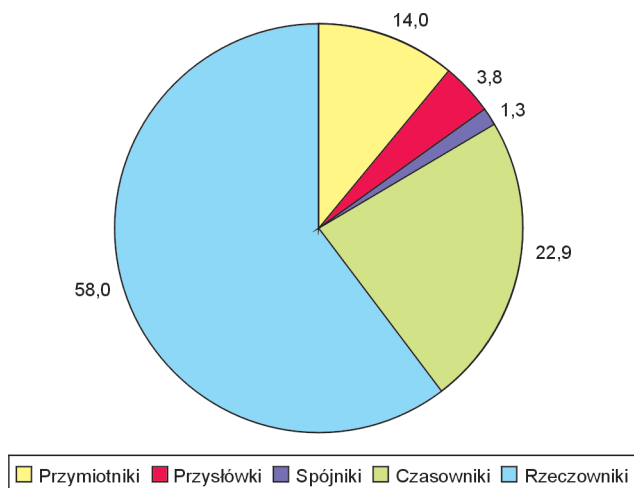


Rysunek 12. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem **vĕd-*:

a — Zestawienie procentowe trwałości wyrazów polskich z psł. rdzeniem **vĕd-*; **b** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem **vĕd-* zarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **c** — histogram staro- i średniopolskich wyrazów z psł. rdzeniem **vĕd-* niezarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **d** — histogram wyrazów z psł. rdzeniem **vĕd-* notowanych od poł. XVIII wieku

Każda z grup wyrazów o wymienionej ciągłości historycznej przedstawiona została w postaci osobnego histogramu widocznego na rysunkach 12 b, c, d. Zgodnie z wielkościami widocznymi na skali pionowej histogramu można stwierdzić, że spośród zgromadzonych leksemów najwięcej stabilnych wyrazów jest w drugim ogniwie (rysunek 12 b). Maksimum rozkładu dla wyrazów wymarłych przypada na trzecie ogniwo: stanowi je aż 27 derywatów, w stosunku do 13 wyrazów w drugim takcie, 12 — w pierwszym oraz 9 — w czwartym (rysunek 12 c). W przypadku nowych wyrazów najwyższa amplituda została odnotowana przy trzeciej operacji słotwórczej (rysunek 12 d). Spośród wszystkich wyrazów nowych 55% stanowią wspomniane leksemy o 3. stopniu złożoności, 24% wyrazów odnotowano w czwartym takcie derywacyjnym, 16% w drugim, natomiast po 1 derywacie znajduje się w łańcuchach o skrajnej liczbie przekształceń słotwórczych: 1 przekształcenie — 2,5%, 5 przekształceń — 2,5% (rysunek 12 d).

Charakterystyka ilościowa poszczególnych części mowy występujących w morfologicznym gnieździe psł. rdzenia **věd-* została przedstawiona na rysunku 13. Zaprezentowany niżej wykres kołowy pokazuje, że najliczniejszą grupą wyrazów pochodnych opartych na omawianym rdzeniu są rzeczowniki stanowiące 58% wszystkich wyrazów pochodnych. Mniej liczne są czasowniki (~23%) oraz przymiotniki (14%). Marginalną grupą spośród wszystkich części mowy derywowanych na bazie psł. rdzenia **věd-* są przysłówki (~4%). Omawiane gniazdo morfologiczne jako jedyne ze wszystkich analizowanych wcześniej gniazd zawiera spójniki, które stanowią ~1% gniazda. Synchronicznie są to wyrazy całkowicie zleksykalizowane. Wykres kołowy zawierający zestawienie wspomnianych wielkości został umieszczony poniżej (rysunek 13).



Rysunek 13. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu **vĕd-*

4.4. Semantyka

Powiązania semantyczne między wyrazami *wiedzieć* i *widzieć*, do których nawiązuję w całym rozdziale, obecne są w języku polskim do dziś. Intuicyjnie odczuwa się, że istnieje między tymi wyrazami relacja, potrzebne są jednak analizy o większym stopniu wnikliwości, aby tę relację uzasadnić. Budowa morfologiczna nie ułatwia wyjaśnienia bliskiej więzi semantycznej, która występuje między wspomnianymi czasownikami, w związku z czym na początku tego podrozdziału nieco więcej uwagi zostanie poświęcone semantyce samego czasownika *widzieć*. Analizy poszczególnych derywatów tego czasownika będą się opierały na odszukaniu w ich semantyce pierwiastka związanego ze znaczeniem ‘wiedzieć’.

Czasownik *widzieć* rejestrowany jest przez słowniki ogólne współczesnego języka polskiego w kilku znaczeniach. Główne znaczenie dotyczy percepcji i definiowane jest jako ‘postrzegać kogoś lub coś wzrokiem’ (USJP). W *Innym słowniku języka polskiego* w definicji przeczytać można: ‘Jeśli widzimy jakąś osobę lub rzecz, to patrząc, zauważamy ją’. Czasownik *widzieć* ma również kilka innych, dodatkowych znaczeń, które pozostają względem znaczenia pierwszego albo w relacji metonimii: ‘mieć zdolność reagowania na światło, postrzegania osób i rzeczy’ (USJP), ‘być na filmie, sztuce, wystawie, zobaczyć film, sztukę, wystawę’ (zamiennia względem *być* gdzieś, *zrobić* coś), ‘spotkać się z kimś’ (USJP), albo odnoszą się do podstawowego znaczenia wyrazu *widzieć* na zasadzie metafory: ‘przypominać sobie coś’ (USJP). Relację między wspomnianymi znaczeniami wyrazu *widzieć* uwidaczniają konteksty: *Widzieć we wspomnieniach dom rodzinny. Widzę tę sprawę inaczej niż ty. Autor pesymistycznie widzi rzeczywistość* (USJP). *Jak widzi pani możliwość wejścia na rynek obcych banków?* (ISJP).

Wspólna wszystkim znaczeniom czasownika *widzieć* wydaje się towarzysząca percepcji refleksja intelektualna, z tym że w pierwszej grupie znaczeń refleksja taka nie zostaje wyrażona, w drugiej natomiast jest zawarta *implicite*. Związek znaczeniowy między tymi dwoma czasownikami dokumentuje jedno ze znaczeń *widzieć* rejestrowane przez słowniki: ‘uświadamiać sobie coś’ (SGS), ‘zdawać sobie z czegoś sprawę, uświadamiać sobie coś’ (USJP). Znaczenie to klasyfikowane bywa jako przenośne (przez SGS), choć nie zawsze (USJP, ISJP). Informacja taka ściśle wiąże się z zawartym w czasowniku *widzieć* elementem semantycznym przynależnym leksemom oznaczającym posiadanie wiedzy. Historyczny materiał językowy potwierdza krzyżowanie się tych dwóch znaczeń. Mam tu na uwadze teksty głównie z XVII i XVIII wieku. Odnotowane w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego konteksty użycia derywatów czasownika *widzieć* w znaczeniu ‘wiedzieć, znać’ pozwalają sądzić, że treść ‘widzieć’ może być punktem wyjścia dla semantyki leksemów mentalnych:

Faryzeuszowie rozumieli o sobie, że wszystkie rozумы na świecie pojedli, i mieli być za najuczeńszych widziani.

Dambr. 453, SL

Tam wojnę obaczymy nową, niesłychaną, jakiej przodkowie nasi nie widywali.

Birk Chod. 5, SL

Ponoć idzie on, co sny wida.

Radz. Gen. 37, 19, SL

Gdy mi każesz, abym ci odpowiedział, tak to podług mego widzenia powiem.

Gór. Dw. 364, SL

Upornie stoi przy widzeniu swoim.

W. Pft. W. 378, SL

Słownictwo o znaczeniu mentalnym cechuje w języku polskim stosunkowa stabilność semantyczna. Grupa wyrazów, która związana jest z intelektualną działalnością człowieka, wymieniana jest w pracach dotyczących zmian semantycznych jako mało podatna na zmiany. Oczywiście w zasobie badanego słownictwa znajdują się jednostki, których znaczenie uległo modyfikacjom, nie jest to jednak cecha całej grupy. Piszac o rozwoju semantycznym wyrazów polskich, Danuta BUTTLER (1978) wskazuje, że tendencje do zwężania znaczenia ma szczególnie słownictwo o charakterze pejoratywnym oraz wyrazy pospolite, które zostały zaadaptowane na terminy (BUTTLER, 1978: 58; 70). BUTTLER wyjaśnia, że jeśli znaczenie obsceniczne stanie się dla danego wyrazu dominujące, to najczęściej wyraz już w takim rozumieniu w słowniku pozostaje. Podobnie dzieje się z wyrazami pospolitymi, które włączono do rejestru słownictwa specjalistycznego. W celu unaocznienia tych tendencji przytaczam kilka przykładów zwężenia znaczenia, por. *iskać* ‘szukać’, *spółkować* ‘wiązać się z kim dla wspólnego celu, współdziałać’ (BUTTLER, 1978: 58; 70), *gwóźdź* ‘drewniany kołek, kolec’, psł. **gvozďь* ‘las’ (BORYŚ, 2005), *opona* ‘zasłona okrywająca, opinająca coś, tkanina ozdobna, okrycie, pokrycie, pokrowiec, powłoka’ od czasownika *opinać* (BORYŚ, 2005). Jest to oczywiście szersze zagadnienie, które jedynie sygnalizuję.

Leksemy wyrażające wiedzę, w odróżnieniu od przytoczonych wyżej, pozostają niezmiennie semantycznie. Nawet słownictwo archaiczne czy historyczne można w dużej mierze zdekodować na podstawie kontekstu ich użycia. Szczegółowo omówię ten aspekt na przykładzie trzech leksemów: *wiedza*, *wiadomość* oraz *wiedź* ‘który co wie’ (SL).

Rzeczownik *wiedza* definiowany jest współcześnie jako ‘ogół wiadomości zdobytych dzięki uczeniu się, zasób informacji z jakiejś dziedziny’ (USJP), ‘to, co się wie, ogół wiadomości zdobytych przez naukę’ (SDor). Odkąd jednak obecny jest w polskiej leksyce, występuje również w wygasającym już znaczeniu ‘wiadomość o kim, o czym, wieść; powiadomienie, informacja’ (SDor). Znaczenie drugie, notowane jeszcze w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego z kwa-

lifikatorem *dawne*, pozostanie czytelne dla rodzimego użytkownika języka, ponieważ semantyczny rdzeń wyrazu nie uległ rozszczepieniu. Zarówno w pierwszym, jak i drugim znaczeniu, a także w innych, które pojawiają się w historii polszczyzny, niezmiennie w leksemie *wiedza* trwa pierwiastek epistemiczny, kontekst natomiast pozwala domyślić się, o które znaczenie rzeczownika *wiedza* chodzi. Poniżej przytaczam cytaty ze źródeł językowych, które ukazują to zagadnienie:

Bielecki zniknął — żadnej o nim wiedzy.

Słow. Poem. I, 94, SDor

Drukuje się to nie dla publiczności, ale dla wiedzy niewielu dyplomatów i dziennikarzy.

Mick. Listy II, 137, SDor

Znaczenie ‘wiedza’ przetrwało dziś jedynie w wyrażeniach typu: *bez czyjejś wiedzy, robić coś za czyjąś wiedzą*. W tych sformułowaniach *wiedza* występuje w znaczeniu ‘znajomość czegoś, uświadomienie sobie czegoś’ (USJP), a nie ‘wartość intelektualna’. Podobna sytuacja dotyczy leksemu *wiadomość*. Historyczna polszczyzna notuje go w znaczeniu ‘wiedza’, współcześnie słowo *wiadomość* znane jest jako ‘notatka, informacja’.

Kolejnym wyrazem, który łatwo poddaje się zdefiniowaniu, choć nie jest notowany przez słowniki współczesnej polszczyzny ogólnej, jest *wiedz*. Rzeczownik ten należy do kategorii nazw wykonawców czynności i podobnie jak *dozorca, patrzacz, doglądacz* ma dwa znaczenia: 1. ‘ten, kto coś wie, spostrzegł coś’, 2. ‘ten, co dogląda czegoś, dozorca’ (SRecz). Warto odnotowania jest, że wszystkie wymienione nazwy wykonawców czynności opierają się na rdzeniu semantycznie związanym z patrzeniem, por. *dozorca* → (*u*)*jrzyć*, *patrzacz* → *patrzyć*, *doglądacz* → *doglądać* (stp. *głędać* ‘patrzyć’).

We współczesnej polszczyźnie obecne są również wyrazy związane ze zmysłem wzroku, które w związkach frazeologicznych oznaczają poznanie rozumowe, m.in. *przekonać się na własne oczy* ‘chcąc podkreślić prawdziwość swoich sądów’ (USJP), *sądzić na oko* ‘sądzić z pozoru’ (USJP), *widzieć, jak rzeczy stoją* ‘orientować się w sytuacji’ (USJP).

Bliski związek znaczeń wyrazów *widzieć* i *wiedzieć* wyjaśnia zatem nie tylko ich wspólne etymologiczne pochodzenie, ale także dająca się zrekonstruować wzajemna motywacja semantyczna. Wydaje się, że zmysły można uznać za źródło ludzkiej wiedzy, są jedynym wrodzonym czy może lepiej — pierwotnym — narzędziem, które służy ludzkości do poznania i oswojenia świata. Intelkt pomaga w interpretacji, bo grupuje, układa, hierarchizuje zdobytą przez nas wiedzę. Zdobyta, czyli „złapaną”, „schwytaną” przy użyciu przyrządów, czyli ludzkich zmysłów. Magdalena ZAWISŁAWSKA w artykule *Czasowniki percepcji wzrokowej a procesy mentalne* przytacza opinie Petera LINDSAYA i Donalda NORMANA (LINDSAY, NORMAN, 1991, za: ZAWISŁAWSKA, 1997) na temat specyfiki leksemów mentalnych. Badania

tych psychologów poznawczych wykazały, że przy słownictwie percepcyjnym, które wyraża myślenie, mamy do czynienia ze szczególną sytuacją, w której opis każdego zdarzenia jest tworzony z punktu widzenia nadawcy, nie zaś z punktu widzenia uczestniczących w nim osób. To nadawca, będący głównym interpretatorem sytuacji, przekazuje odbiorcom informacje o niej. Jednak nie tylko postrzega on istnienie obiektu w świecie, ale uświadamia go sobie i dokonuje jego interpretacji. Tłumaczyć to może zależność między leksemami percepcyjnymi a wyrażeniami mentalnymi. Jeżeli nadawca korzystałby tylko z informacji sensorycznej, to całe spostrzeżenie nie poddawałoby się stabilnej interpretacji. Z obserwacji LINDSAYA i NORMANA (1991) wynika, że percepcja nie jest autonomiczna, ale ściśle związana z całym systemem poznawczym człowieka i jego wiedzą o świecie. Postrzeganie u człowieka polega więc, jak pisze ZAWISŁAWSKA (1997: 305), na „analizie syntetyzującej bodźce zmysłowe oraz wiedzę o rzeczywistości”. Do podobnych wniosków jak LINDSAY i NORMAN doszli językoznawcy brytyjscy (m.in. SWEETSER, 1990). Wychodząc od obserwacji pokrewieństwa starogreckiego czasownika *oida*, czyli ‘wiem’, z formą łacińską *video*, czyli ‘widzę’, doszli oni do wniosku, że greckie sformułowanie *widzę* znaczy to samo, co forma *wiem*. W języku angielskim tej bliskości semantycznej czasowników *widzę* oraz *wiem* dowodzą konstrukcje zdaniowe, w których fraza *I see* używana jest jako synonim *I understand* czy *I follow reasoning*. Zaobserwowano, że zdecydowanie częściej w kontekstach wyrażających wiedzę podmiotu poznającego stosowane są przez użytkowników języka zdania *Yes, I can see that. Do you see what I mean?* niż inne konstrukcje. Znaczenie czasownika *to see* w tych zdaniach jest już poświadczane leksykograficznie.

Opisane wyżej zachowania językowe uzasadniają twierdzenie, że w przywołanych konstrukcjach zdaniowych mamy do czynienia z metaforą, która odwołuje się do dwóch różnych przestrzeni i przenosi znaczenie z płaszczyzny percepcyjnej na niespokrewnioną z nią płaszczyznę mentalną. Eve SWEETSER (1990: 28), wyjaśniając takie zjawisko w języku, posługuje się przenośnią: „the mind is a body moving in space”. Metafora ta ma za zadanie zilustrować przekonanie autorki, że wyrażenia służące do opisu stanów mentalnych odzwierciedlają fizyczne zachowania człowieka. W ten sposób wyjaśnia się znacznie wielu form, na przykład: *I am seeing* ‘wiem, bo widzę’ od *to see*, a także *I am grasping* ‘jestem chciwy, dlatego że coś chwytam’ od *to grasp* ‘chwycić’ i innych. SWEETSER wyjaśnia podobieństwa pomiędzy *I see* oraz *I understand*, uczulając, że metafory wychodzą swoim znaczeniem poza równanie *I see = I understand*. Często w tego typu konstrukcjach przy zachowaniu znaczenia ogólnego zostają wyróżnione inne aspekty znaczeniowe, jak niepełna wiedza, wiedza całkowita, wiedza uzyskana od kogoś, por. *he's blind to the ramifications* ‘he doesn't understand the ramifications’, *they're in the dark* ‘they don't understand’, *why do you keep closing your eyes to what's happening?* ‘why do you refuse to understand what's happening?’ (SWEETSER, 1990). Warto zauważyć, że angielskie zdania typu *Let's see what is in the box* można interpretować na dwa sposoby — percepcyjny i mentalny: ‘Let's see the object(s) in the box’ albo ‘Let's find out what the box

contains'. Podobną zależność można dostrzec w języku polskim. Zdanie *Zobacz, kto przyszedł do domu* realizuje się wieloznacznie: 1. 'przyjrzyj się osobie, która weszła od domu', 2. 'dowiedz się, kto wszedł do domu'.

Wszystkie przytoczone wyżej obserwacje opierają się na badaniach etymologicznych. Prawdliwość założeń morfologicznych potwierdza złożona semantyka analizowanych wyrazów. Sensy słów wydają się zatem nieprzypadkowe, a wręcz przeciwnie — zawsze motywowane. Badania z zakresu semantyki historycznej pokazują pewne regularności semantyczne w języku, wyrazy nazywające abstrakcyjne czynności umysłowe mają bowiem tendencję do bycia derywowanymi od nazw czynności konkretnych. Zaobserwować można swoiste przejście nazw z obszaru czynności somatycznych do kręgu określeń epistemicznych, np. w języku polskim „*chwytamy*” *nową ideę*, „*odrzucaamy*” *błędne założenie*, po angielsku natomiast można powiedzieć *Let's go over that discussion again* 'Lepiej przejdźmy znów do dyskusji', *What conclusion have you come to?* 'Do jakiej konkluzji doszedłeś?' (BRZozowska, 2009).

Warto dodać, że polskie słownictwo mentalne poza wyrazami wywodzącymi się od zmysłu wzroku zawiera również jednostki utworzone od nazw odnoszących się do innych zmysłów, takich jak węch, smak czy dotyk. Współczesna polszczyzna rejestruje potwierdzające tę odpowiedniość określenia, jak *zwęszyć coś*, *wywęszyć coś* 'wyśledzić, wykryć coś, wpaść na trop czegoś', *zasmakować w czymś* 'doznać, doświadczyć czegoś', *chwycić w lot* 'rozumieć, pojmywać' (przykłady z USJP).

Opisywane powiązania wiedzy ze zmysłami, a szczególnie z percepcją, to jeden z aspektów semantycznego rozwoju rdzenia **věd-*. Warto się przyjrzeć bliżej również tym wyrazom, które rozluźniły semantyczną więź z prasłowiańskim rdzeniem. Jest to dobrze widoczne na przykład w rzeczowniku *wieźma*: daw. *wiedma*, np. *Tatarki wiedmy* (Słow. Ben. 286, SDor).

Źródłosłów wyrazu *wieźma* potwierdzono w dialekcie prasłowiańskim. Kategorialnie jest to żeńska forma nazwy wykonawcy czynności, która została utworzona od czasownika *wiedzieć* bardzo rzadkim prasłowiańskim przyrostkiem *-*ьma*. Znaczenie strukturalne jednostki *wieźma* oddaje parafraza 'ta, która wie, tj. zna coś' (BORYŚ, 2005). Definicję realnoznaczeniową przekazują określenia 'znającą czary, gusła; wieszczka' (BORYŚ, 2005). Podobną charakterystykę badanego wyrazu odnaleźć można w językach północnosłowiańskich: w czeskim *wieźma* oznacza 'wieszczkę, czarodziejkę', w staroruskim 'znachorkę', a w rosyjskim leksem *ведьма* definiują synonimy *wieźma*, *czarownica*. Współczesne znaczenie 'według dawnych wierzeń: kobieta mająca związek ze złymi mocami, rzucająca uroki; czarownica' (SJPSz) rozwinęło się w kolejnym etapie rozwoju znaczenia wyrazu *wieźma*, który można scharakteryzować w sposób zbliżony do schematu: 'ta, która wie' → 'znająca czary, gusła' → 'ta, która, znając czary, wykorzystuje je przeciwko innym osobom'.

Pierwotne znaczenie wyrazu *wieźma* niekoniecznie musiało mieć pejoratywne zabarwienie. Jak pozwalają sądzić prace historyków i badaczy kultury (WRZESIŃSKI, 2006, 2007; MOSZYŃSKI, 1929), przekonanie, że *wieźmy*, czyli pogańskie lekarki, posiadały magiczną moc, jest wtórne. Zajmowały się one leczeniem naturalnymi spo-

sobami. Nieodzownym elementem medycyny ludowej, którą praktykowały ówczesne znachorki, były uzdrowienia lub zachorowania ludzi. W wyniku tępienia zwyczajów słowiańskich wiedźmy zaczęto obwiniać o uprawianie czarów i powiązania z szatanem. Na negatywne postrzeganie wiedźm szczególnie wpływ miało piętnowanie rytuałów pogańskich przez chrześcijaństwo. Ekspansja chrześcijańskiej doktryny religijnej spowodowała, że słowiańskie zielarki utożsamiono z czarownicami. Źródłowości tych dwóch słów pozostaje jednak odmienny⁶.

Kolejnymi wyrazami o ciekawych losach są wyrażenia funkcyjne *bowiem* oraz *albowiem*. Paulina MICHALSKA w pracy *Status staropolskich oboczności wyrazowych w polszczyźnie doby średniopolskiej* (2012) poświęciła rozdział słowu *bowiem* wraz z trzema jego wariantami znaczeniowymi: *ponieważ*, *bo* oraz *abowiem*. Rozprawa obejmuje materiał leksykalny głównie ze *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz ze *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*. Praca MICHALSKIEJ napisana jest w nurcie dialektologii historycznej i oparta głównie na metodach statystycznych. Analizując cechy regionalne wariantów leksykalnych wspomnianego słowa *bowiem*, MICHALSKA zauważa, że w tekstach szesnastowiecznych spójnik ten występuje dość rzadko. W XVI wieku „normalnym w mowie spójnikiem przyczynowym jest *bo* zarówno w prozie, jak i w poezji, w języku literackim i w gwarach” (KURASZKIEWICZ, 1986: 356). Obok *bo* występuje również *abowiem*, wycofuje się on jednak wraz z zanikiem *abo*, a jego miejsce zajmuje nowe — być może powstałe na Mazowszu — *albowiem*. Podsumowując informacje na temat spójników *bo*, *abowiem* oraz *bowiem*, można powiedzieć, że w wieku XVI *bo* i *abowiem* rywalizują ze sobą, w XVII wieku i w I. połowie wieku XVIII *abowiem* zaczyna zanikać, a jego miejsce przejmuje innowacyjne *bowiem*. Dodać należy, że spójnik *bo* nieprzerwanie odznacza się wysoką frekwencją w polszczyźnie. Spójniki *abowiem* i *bowiem* współczesne słowniki ogólne języka polskiego notują z kwalifikatorem *książkowy*.

Genetycznie interesujący mnie wyraz *bowiem* MICHALSKA uznała za skrót od *abowiem*. Przeciwwstawiają się jednak temu informacje etymologów, którzy zamiast o skracaniu *abowiem* piszą o jego wzmocnieniu partykułą *al*, wywodzącą się od psl. **a* + *li* ‘ale oto; a tu, a już; a zaraz; a oto więc; aż póki nie’ (BORYŚ, 2005). Jak pisze BORYŚ (2005), wyraz *albowiem* oznaczał tyle, co: ‘a oto już wiem’.

Jest jednak jeszcze jedna propozycja, aby *bowiem* (stp. wariant fonetyczny *bowim*) traktować jako uniwerbizm dawnego wyrażenia *bo wiem* ‘bo (jak) mi wiadomo’ (BORYŚ, 2005). Złożenie spójnika *bo* i formy czasownikowej *wiem* potwierdza analiza morfologiczna leksemu *bowiem*. Poniżej zamieszczam przykłady użycia spójnika *bowiem* w tekstach XVI-wiecznych:

⁶ Por. artykuł hasłowy w *Słowniku etymologicznym* BRÜCKNERA (1927): *czar*, *czarować*, *czarownik*, *czarodziej*, *rozczarowany*: prasłowo, takie samo zawsze u wszystkich Słowian, **czarodějъ* już w cerk. IX w. Czesi jedyni ocalili pierwotne słowo *czára* ‘linia’, *czarziti* ‘kreślić’, bo kreślenie było nieodłączne od *czarzenia*: kreślono (pociągano linie) nad człowiekiem przy zamawianiu; lit. *kreas* ‘czar’, *kere-ti* ‘oczarować, urzec, słowem czy wzrokiem uszkodzić’.

Uszy mają a nie będą słyszeć, bowiem nie jest duch w uszach jich.

Fl. 134, 17, SSStp

Anna światła [...] słusznie jest rzeczona łaska boska obdarzona, albowiem ona w personie swej zrzędziła naprawę natury naszej.

MW 59a, SSStp

Nie stój próżno: podź robić do winnice Pańskiej. Bowiem na próżnowanie jeśli się tak udasz: Wiedz iż już serce twoje opanował Judasz.

KlonWor 45(1.5); ZbylPrzyg ktv (2); SzarzRyt B2(3); KochPhaen 9 (3), SSStp

A dlatego złoŃnicy nie powstaną w dzień sądny ani też grzesznicy powstaną w radzie sprawiedliwych. Bowiem zna Pan Bog drogę sprawiedliwych ale droga złoŃników zaginie.

WróbŻolt 1/6, SSStp

A przeto ją Tatarzy świętym Donem zową, bowiem od niej nie małe pożywienie, z ryb, miodów i owoców mają.

MiechGlab25, SSStp

Od XVIII wieku staropolskie *bowiem* zaczyna w tekstach zastępować spójnik *ponieważ*, nie został on jednak odnotowany w *Słowniku staropolskim*. Jak wynika z badań MICHAŁSKIEJ, spójnik *ponieważ* przyjęła polszczyzna z języka czeskiego. W okresie adaptowania słowa często spójniki te występowały łącznie, co potwierdzają zabytki języka. Obecnie *ponieważ* pełni takie same funkcje składniowe jak *bowiem*, co widać w niżej zamieszczonych fragmentach tekstów:

Ponieważ bowiem wyznawają: iż Maryja Boga doskonałego urodziła: a to imię Bóg u nich zamyka w sobie trzy persony. Muszą podobno wedle onej dawnej piosneczki Maryję matką trójce św. nazywać.

NiemObr 137, 29 [2r.], 100, 109, MICHAŁSKA, 2012

Abowiem ponieważ czesne imienie też Boży dar jest jako pismo powiada mamy go szanować a bez pożytku nie utracić.

EkonoŃ n2, MICHAŁSKA, 2012

Bo ponieważ syn boży jest Bogiem prawdziwym tedy o nim mówi wielmożnie raz boże pismo jakże to przystoi Majestatowi jego [...].

SarnUzn F3v, MICHAŁSKA, 2012

Dziś leksemy *bowiem*, *albowiem* oraz *ponieważ* należą do wyrażen funkcyjnych (GROCHOWSKI, 1997). Cechująca je funkcja wewnętrznojęzykowa sprawia, że trudno jest je synchronicznie opisać z punktu widzenia semantyki. Ich definicje mają charakter gramatyczny lub pragmatyczny. Nawet jeśli etymologia wyrazów funkcyjnych (spójniki, partykuły) potwierdza ich pochodność od wyrazu pełnoznacznego, to są wyrazami, których geneza nie jest powszechnie znana, choć oczywiście są one poprawnie pragmatycznie używane (m.in. *bodaj*, *nieomal*, *poniekąd*). Kłopoty sprawiają nawet związane z wyrażeniami funkcyjnymi zagadnienia składniowe.

4.5. Podsumowanie

Przeprowadzone w rozdziale analizy semantyczne oraz słowotwórcze uzupełnione informacjami etymologicznymi pozwoliły zaprezentować bogatą rodzinę wyrazów opartych na praindoeuropejskim etymonie **u̯eid-*. Procesy apofoniczne, które zaszły w praindoeuropejskim rdzeniu, spowodowały powstanie na gruncie języka prasłowiańskiego dwóch odrębnych morfemów: **vĕd-* oraz **vid-*. Znaczenie mentalne zachowało się w rdzeniu **vĕd-*, natomiast słowa kontynuujące prasłowiański **vid-* związane są głównie ze zmysłem wzroku. Czasownik *widzieć* zachował jedno ze znaczeń, które świadczy o jego genetycznej bliskości z wyrazami mentalnymi, por. *widzę, że coś jest nie tak; widzę, że masz do mnie żal*.

Praindoeuropejski rdzeń **u̯eid-*, pierwotnie związany z postrzeganiem i rozumieniem, stał się również bazą słowotwórczą polskich wyrazów semantycznie związanych z mową. Forma *powiedzieć*, która powstała w wyniku prefiksacji czasownika *wiedzieć*, stała się tematem supletywnym verbum *mówić*. Bardzo aktywny słowotwórczo w gnieździe **vĕd-* czasownik *powiedzieć* stanowi bazę 9 podgniazd czasownikowych. Wszystkie jednak wyrazy motywowane czasownikiem *powiedzieć* związane są z mową, a nie z intelektem.

Obserwacja gniazda morfologicznego wykazała, że wyrazy oznaczające rezultaty czynności, procesów i stanów umysłowych są najczęściej tworzonymi formami w całym gnieździe, np. *wiedza, samowiedza, przeświadczenie, poświadczenie*. W gnieździe obecne są również nazwy wykonawców czynności, procesów i stanów mentalnych, jak *opowiadać, przepowiadać, zapowiadać*, nazwy wytworów czynności, np. *przepowiednia, obwieszczenie*, nazwy abstrakcyjnych cech, np. *wiadomość*, oraz nazwy miejsc, jak *spowiednica*. Zarejestrowano również wyrazy o zatartym obecnie znaczeniu mentalnym, czego przykładem może być omówiony leksem *wieźć*. Po dokładniejszej analizie elementy mentalne dostrzec można również w innych wyrazach, takich jak *świadek, wiadomy, spowiedź*.

Rozdział 5

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu *zn-

5.1. Wprowadzenie

Prasłowiański rdzeń *zn- wywodzi się z praindoeuropejskiego etymonu *gen-//gno-, rozwijającego się dwojako w językach indoeuropejskich. W grupie języków satemowych w wyniku palatalizacji zamiast pierwotnego g- wykształciła się głoska z-. Wszystkie polskie wyrazy oparte na pie. *gen-//gno- uległy tej palatalizacji. Ciekawe jest jednak, że stwardniały element rdzenia powraca do języka polskiego w późniejszych zapożyczeniach i obecny jest chociażby w wyrazach *diagnoza* czy *gnostyk*.

Głównym leksemem opartym na będącym tematem tego rozdziału rdzeniu jest czasownik *znać*. Źródła leksykograficzne potwierdzają jego znaczenie mentalne. Do swoich rozważań na temat najstarszej słowiańskiej leksyki intelektualnej włącza wspomniany czasownik również Wiesław BORYŚ (2011: 43). Sławista analizuje verbum *znać* w tej samej grupie semantycznej, co *mniemać*, *myśleć*, *rozumieć* oraz *wiedzieć*.

Podobnie jak opisane we wcześniejszych rozdziałach polskie wyrazy mentalne oparte na rdzeniach *mn-, *mysl-, *věd-, również derywaty rdzenia *zn- obecne są w znaczeniu mentalnym w niemal wszystkich językach wywodzących się ze wspólnoty praindoeuropejskiej. Przykładami wyrazów o znaczeniu mentalnym ‘wiedzieć, znać’ bazujących na rdzeniu *gen-//gno- są litewski czasownik *žinoti*, rosyjski *знать* oraz ukraiński *знати*.

Polski wyraz *znać* stanowi bazę derywacyjną dla dużej liczby formacji. Grupę tę stanowią takie wyrazy pochodne, jak: *doznać* — *doznawać*, *poznać* — *poznawać*, *wyznać* — *wyznawać*, *przyznać* — *przyznawać*, *rozeznać* — *rozeznawać*, *zapoznać* — *zapoznawać*, *rozpoznać* — *rozpoznawać*, *uznać* — *uznawać*, *wyznać* — *wyznawać*, *zaznać* — *zaznawać*, *zeznać* — *zeznować*. Każdy wymieniony czasownik tworzy

osobną bogatą rodzinę wyrazów o znaczeniu zmodyfikowanym względem czasownika bazowego *znać*. Grupy wspomnianych leksemów widoczne w formie podgniazd zostały zaprezentowane w gnieździe morfologicznym prasłowiańskiego rdzenia *zn-. W podrozdziale dotyczącym zagadnień słotwórczych przedstawię ich charakterystykę ilościową oraz jakościową, w części semantycznej rozdziału podejmę natomiast zagadnienia związane z rozwojem ich znaczeń i wiążącym się z nim procesem leksykalizacji.

5.2. Etymologia

Na podstawie procesów językowych dokonuje się głównego podziału języków indoeuropejskich na języki centralne (satemowe) i peryferyczne (kentumowe). Podział ten wykształcił się w wyniku obserwacji długotrwałych i niejednorodnych przemian prajęzyka. Migracje ludności, która pierwotnie zamieszkiwała tereny nad dolną Wołgą i obszary przyległe do Morza Kaspijskiego¹, były jedną z przyczyn, które spowodowały podział języków na wspomniane grupy. Najprawdopodobniej różnicowanie mowy rozpoczęło się w II tysiącleciu p.n.e. wraz z drugą falą migracji. Moment ten można zatem uznać za początek powolnego zaniku praindoeuropejskiej jedności językowej.

Jednym ze zjawisk językowych, które pomagają udokumentować pokrewieństwo istniejące między językami, są palatalizacje. Szczególnie ważny dla omawianych w tym rozdziale wyrazów opartych na rdzeniu *zn- jest rozwój palatalnych spółgłosek tylnojęzykowych. Zachowanie miękkości *k', *g' podzieliło językową wspólnotę ludów praindoeuropejskich na dwie duże rodziny. Pierwotnie miękkie *k', *g' stwardniały w grupie języków nazywanych kentumowymi (DUBISZ, DEUGOSZ-KURCZABOWA, 2003: 30). Praindoeuropejski rdzeń z miękkim *k', widoczny na przykład w pie. *k'rd-, przybiera w języku łacińskim formę *cor*, *cordis* 'serce'. Ten sam rdzeń odmiennie realizowany jest w grupie języków satemowych: praindoeuropejskie spółgłoski *k', *g' kontynuowane są w grupie tych języków w postaci przedniojęzykowych spirantów *s, *z. Z tej przyczyny pie. rdzeń *k'rd- przykładowo w języku prasłowiańskim i litewskim zawiera głoskę s-, por. psł. *srdьce, lit. *širdis*.

Praindoeuropejski pierwiastek *gen-//gnō- realizuje się w językach kentumowych w postaci łac. *nōscō, *nōscere* (arch. *gnosco*), gr. ξέρω (*gi-gnō-skō*), niem. *kann*, natomiast w językach z grupy satemowej w miejscu pierwotnego *g' regularnie występuje spółgłoska szczelinowa z, por. scs. *znati, *znaja, pol. *znać*, lit. *žinoti*. Ze-

¹ Informację na temat pierwotnych terenów wspólnoty praindoeuropejskiej podają zgodnie z poglądami Henryka ŁOWMIAŃSKIEGO i Międzynarodowej Komisji Etnogenezy Słowian działającej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów (ŁOWMIAŃSKI, 1963—1985). Inaczej — jako Turynię i Saksonię — tereny zamieszkiwania ludów indoeuropejskich wyznacza Tadeusz LEHR-SPLAWIŃSKI (1946a, 1946b).

stawienie realizacji czasowników o znaczeniu ‘wiedzieć’ w poszczególnych językach z grupy satem i kentum zawiera tabela 5:

Tabela 5

Czasownik *wiedzieć* w wybranych językach z grupy kentum i satem

Realizacja czasownika o znaczeniu ‘znać’ w językach peryferycznych (kentumowych)		Realizacja czasownika o znaczeniu ‘znać’ w językach centralnych (satemowych)	
germańskie	niem. <i>kann</i>	indoiriańskie	stind. <i>janati</i> , ind. <i>džnājate</i>
	holen. <i>kennis</i>		awest. <i>zanti-</i>
italo-celtyckie	fr. <i>savoir</i>	bałto-słowiańskie	lit. <i>žinoti</i>
	wł. <i>sapere</i>		łot. <i>zināt</i>
			pol. <i>znać</i>
			czes. <i>znát</i>
	hiszp. <i>saber</i>		słow. <i>znat’</i>
łac. <i>nosco, noscere</i> (arch. <i>gnosco</i>)	ros. <i>знать</i>		
	ukr. <i>znáty</i>		
greckie	gr. <i>gignōskō</i>		brus. <i>znacъ</i>
			scs. <i>znati</i>
		tracko-ormiańskie	orm. <i>խմելալ</i>
het. <i>kaneszi</i>			

Zgodnie z informacjami przedstawionymi w zamieszczonej powyżej tabeli język polski kontynuuje pie. rdzeń z palatalną spółgłoską z-. W dobie nowopolskiej zostały jednak zapożyczone do polszczyzny słowa, które kontynuują praindoeuropejski rdzeń **gen-//gnō-* w niezmiękczonej postaci morfonologicznej. Przykładem może być dobrze dziś znany wyraz *diagnoza*, czyli ‘rozpoznanie’. Leksem ten jest zapożyczeniem leksykalnym² z języka greckiego, czyli języka kentumowego, co tłumaczy występujący w wyrazie rdzeń bez zmiękczenia. Podobna sytuacja dotyczy leksemu *prognoza* i pochodnych od niego wyrazów *prognozować*, *prognostyk*, *prognosta*, *prognostyka*, *prognostyczny*, *prognostycznie*. Grecki rzeczownik *prognōstikon* oznacza ‘zapowiedź’, natomiast czasownik *prognōsis* to ‘przecucie, z góry powzięta uchwała’ (KOPALIŃSKI, 1983). W XIX wieku pojawiły się też w polskiej leksyce inne wyrazy kontynuujące twardy pie. rdzeń **gen-//gnō-*, między innymi *gnoza* ‘wiedza tajemna, dostępna tylko wybranym’ (SW, definicja za: SWO), *gnostyk* ‘uznający gnozę za źródło poznania’ (SWil) oraz *gnom* ‘zdanie, sentencja, aforyzm, wyrażające (niekiedy wierszem) zwięzłe sformułowaną głębszą myśl, zwłaszcza o treści dydaktycznej’ (SW, SWO).

² Termin *zapożyczenie leksykalne* rozumiem szeroko, zgodnie z definicją Haliny KARAŚ: „zapożyczenia leksykalne (słownikowe) są to wszystkie wyrazy, które powstały w wyniku oddziaływania języka obcego [autorka pisze tylko o rusycyzmach — K.W.]. Oddziaływanie to mogło się przejawiać zarówno w procesie przejmowania obcych wyrazów (związków wyrazowych) i ich adaptacji gramatycznej, jak i w procesie kalkowania (kopiowania) struktury morfologicznej czy semantycznej obcych jednostek słownikowych” (KARAŚ, 1996: 47). Takie rozumienie terminu pozwoliło umieścić w polu zainteresowania nie tylko tzw. pożyczki właściwe, ale także zapożyczenia sztuczne, hybrydy czy kalki.

Archaiczny rdzeń *gen-/gnō- łacina kontynuuje w przekształconej postaci *no-sco-// noscere-*. Za pośrednictwem języka francuskiego polszczyzna przejęła z łaciny wyrazy o takim rdzeniu: przykładem może być wyraz *notable* ‘najwybitniejsi, najznakomitsi obywatele (miasta, regionu itd.)’ (łac. *notabilis* ‘znaczny, godny uwagi’, fr. *notables*). Innym wyrazem przejętym bezpośrednio z łaciny jest wyraz *notoryczny* ‘powszechnie znany, nagminny, osławiony, niepoprawny’ (łac. *notorius* ‘znany, znajomy’). Znalazł się on w polskim leksykonie za sprawą kontaktów języka polskiego z leksyką niemiecką (niem. *notorisch*).

W polszczyźnie znajduje się również kilka wyrazów prawniczych, urzędowych, które — jako zapożyczone z języka łacińskiego — zachowały rdzeń charakterystyczny dla języków kentumowych. Krystyna DŁUGOSZ-KURCZABOWA w artykule hasłowym formy *znać* w *Wielkim słowniku etymologiczno-historycznym* (2008) umieszcza dodatkowo takie leksemy, jak *nota* ‘oficjalne pismo urzędowe, zwłaszcza pismo rządu jednego państwa do drugiego’ (SL, SWO); *notatka* ‘krótki tekst, uwaga, spostrzeżenie zapisane w celu zapamiętania, zapisek; w lm. — zapisana, zanotowana w skrócie treść czegoś (np. wykładu); kartka z takimi zapiskami, (SW, SWO); *notacja* ‘oznaczanie czegoś umówionymi znakami; zbiór symboli, zapis utworu muzycznego, pismo muzyczne, (SWO); *notariusz* ‘zawód urzędnika sporządzającego akty prawne, stwierdzającego zgodność opisów, wierzytelność podpisów, (SWO); *ad-notacja* ‘uwaga, dopisek, przypis, notatka; krótka informacja’ (SJP, SWO); *notabene* ‘zauważ dobrze, że; zwróć uwagę na to, że; do tego, w dodatku, nawiasem mówiąc’ (SWiL, SWO). Układ gniazdowy słownika DŁUGOSZ-KURCZABOWEJ zakłada, że wymienione wyrazy wywodzą się z tej samej praformy (etymonu), co polski wyraz *znać*. Wyczuwalna intuicyjnie semantyczna bliskość istniejąca pomiędzy wymienionymi wyrazami potwierdza, że choć mają one odmienną postać morfologiczną, wywodzą się z jednego praindoeuropejskiego pnia.

Rdzenie, na których oparte są wyrazy o znaczeniu mentalnym, występują w większości używanych języków europejskich i ich zabytkach językowych. Poszukując wyjaśnienia trwałości wyrazów o indoeuropejskim rdzeniu, Agnieszka PIOTROWSKA (2004a: 372) pisze: „Niewykluczone, że ich żywotność i stosunkowa stabilność semantyczna brała się stąd, iż występowały one w używanym na co dzień słownictwie neutralnym, łączonym zazwyczaj ze sferą umysłową”. Zgodnie z obserwacjami PIOTROWSKIEJ słownictwo neutralne, które występuje w języku codziennym, nie wymaga poprawek ani przemian. Wydaje się zatem, że o trwaniu wyrazów w leksyce danego języka mogą decydować między innymi potrzeby skutecznej komunikacji. Lektura tekstu PIOTROWSKIEJ pomaga uświadomić sobie ogólną liczbę znajdujących się w polszczyźnie wyrazów mentalnych o zapożyczonym rdzeniu.

Po przeobrażeniach z okresu praindoeuropejskiego w prasłowiańszczyźnie rdzeń *zn- nie uległ dalszym procesom fonetycznym. Od czasów piśmiennych rejestrowany jest w niezmienionej formie ze szczelinowym z- w nagłosie, które tworzy zbitkę z rdzenną spółgłoską -n-.

Czasownik *znać* należał do prasłowiańskiej koniugacji III z przyrostkami tematowymi *-jo-/-je-*. Przyrostki te, obecne kiedyś w całym paradygmacie odmiany³, dziś są widoczne wyłącznie w 3. os. liczby mnogiej, por. *zna-j-q*⁴. Obecność joty w tym wypadku tłumaczy się dwustronnym otoczeniem samogłosek o różnej barwie. W formie 3. os. liczby mnogiej przed *-j-* występowała samogłoska nosowa, a po *-j-* samogłoska ustna, co blokowało proces kontrakcji. W pozostałych formach osobowych czasu teraźniejszego czasownika *znać* obie otaczające jotę samogłoski były ustne, co pozwalało na zajście kontrakcji i sprawiło, że te formy koniugacyjne czasu teraźniejszego zmieniły swoją postać morfologiczną. Fonetyczne zjawisko zaniku joty i wydłużenie samogłosek doprowadziło do powstania w staropolszczyźnie swoistej odmiany mieszanej, zgodnie z którą czasowniki zaczęły przybierać końcówki 1. os. lp. *-ę*, 2. os. lp. *-ąsz*, 3. os. lp. *-ą*, 1. os. lm. *-ām[y]*, 2. os. lm. *-ācie*, 3. os. lm. *-ą*. W kolejnym etapie rozwoju staropolskich klas koniugacyjnych zmianie uległa również forma 1. os. liczby pojedynczej. Na skutek nałożenia się przekształceń odmiany czasowników atematycznych i czasowników typu *znaję, umięję* ukształtowała się nowa polska koniugacja *-m, -sz*. Zgodnie z tą innowacją w 1. os. lp. czasownik *znaję* przejął końcówkę czasowników atematycznych i przybrał formę *zna-m*. Przyjmuje się, że w XIV i XV wieku czasownik *znać* miał *-j-* już tylko w formie 3. os. lm. Językoznawcy podają informację, że jeszcze niektóre zabytki XVI-wieczne zawierają formy z jotą, takie jak *znaję, znajesz*. Źródła leksykograficzne nie dostarczają cytatów poświadczających obecności rdzennej joty w tekstach późniejszych niż XIV- i XV-wieczne. Poniżej zamieszczam fragmenty najstarszych polskich tekstów zaświadcujących obecność joty w formach czasownika *znać*:

Bo znaję (Puł.: zna) gospodzin drogę prawych.

Fl 1,7, SSStp

Kto znaję moc gniewu twego?

Fl 89, 13, sim. Puł, SSStp

Jako dzieci sami wiedzą a nie znają tako poście i ludzie świętości.

ib. 244, XV med. R XXII, SSStp

Bo złość moję ja znaję (Fl.: poznawam).

Puł. 50, 4, sim. Kant. Świdz., SSStp

Oprócz form czasu teraźniejszego prasłowiańska spółgłoska *-j-* zachowała się we współczesnej polszczyźnie w derywatach czasownika *znać*, takich jak *znajomy, nieznajomy, znajomek, znajomość, zaznajomić się*. Etymologiczna *-j-* obecna w tych

³ Por. w liczbie pojedynczej: 1. **zna-jo-mь (-ę)*, 2. **zna-je-šь*, 3. **zna-je-tь*; w liczbie mnogiej: 1. **zna-je-mь*, 2. **zna-je-te*, 3. **zna-jo-nti (-qь)*; w liczbie podwójnej: 1. **zna-je-vě*, 2. **zna-je-ta*, 3. **zna-je-te* (KLEMENSIEWICZ, LEHR-SPLAWIŃSKI, URBAŃCZYK, 1965: 361).

⁴ MOSZYŃSKI (2006: 302) temat rozszerzony jotą nazywa tematem rozwiniętym (*-aje-*), a *-j-* uznaje w nim za konektyw, czyli element łączący rdzeń z przyrostkiem tematycznym, który z czasem stał się składową częścią tematu.

wyrazach mogłaby potwierdzać postrzeganie jej jako element tematu czasu teraźniejszego, do którego przyłączany był morfem imiesłowowy. Przyjmuje się jednak, że wyraz *znajomy* jest formą stosunkowo późną, która powstała na zasadzie analogii do starych imiesłówów, jak *rzekomy*, *rodzimy*, *świadomy*, *wiadomy*. W rozwoju polszczyzny imiesłowowy czasu teraźniejszego biernie utracił związek z motywującym je czasownikiem i w procesie adiektywizacji przeszły do klasy przymiotników. Część z nich na skutek substantywizacji zyskała znaczenie rzeczownikowe. Wyraz *znajomy* jest przykładem jednostki, która uległa wymienionym procesom. Słowniki notują go w dwóch artykułach hasłowych: raz jako przymiotnik o znaczeniu ‘taki, którego się zna (osobiście lub z widzenia)’, ‘taki, z którym ktoś się już zetknął, o którym coś wie; nieobcy, znany’ (USJP), drugi raz jako rzeczownik: ‘osoba znajoma’ (USJP). W zbudowanym gnieździe morfologicznym zapisuję wyraz *znajomy* dwukrotnie — w zależności od znaczenia — jako dwie jednostki leksykalne.

Proces substantywizacji staropolskich imiesłówów biernych czasu teraźniejszego, któremu uległa forma *znajomy*, wyjaśnię w podrozdziale dotyczącym semantyki (5.4). Opiszę również pochodzenie i rozwój semantyczny innych, synonimicznych względem *znajomy* wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu *zn-.

5.3. Słowotwórstwo

W poprzednim podrozdziale przedstawione zostało praindoeuropejskie pochodzenie etymonu *zn- oraz procesy fonetyczne, które doprowadziły do powstania omówionej prasłowiańskiej formy rdzenia. Po opracowaniu zagadnień etymologicznych związanych z wymienionym rdzeniem w tej części rozprawy zostanie on poddany analizom o charakterze słowotwórczym, których celem będzie obserwacja zmieniającego się zasobu słownictwa polskiego, a także charakterystyka tych zmian oraz próba ich diagnozy.

W języku polskim element *zn-* stanowi centrum gniazda morfologicznego wyrazów o znaczeniu ‘znać, wiedzieć’. Podstawową jednostką zarówno gniazda słowotwórczego współczesnego, jak i historycznego (morfologicznego), jest czasownik *znać*. Genetyczny derywat od *znać*, czyli czasownik *poznać*, z synchronicznego punktu widzenia jest leksemem niepodzielnym słowotwórczo (forma aspektowa *poznać* nie ma charakteru leksykalnego), dlatego SGS rejestruje go jako centrum osobnego gniazda słowotwórczego. To właśnie *poznać* 3 (schemat 23) wśród współczesnych form opartych na psł. morfemie *zn- najbliższy jest pod względem znaczeniowym wartości intelektualnej, która stanowi temat tego rozdziału. Dla potwierdzenia występującej pomiędzy czasownikiem *poznać* a leksemem *znać* relacji semantycznej przytaczam poniżej za *Słownikiem gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* artykuł hasłowy *poznać* — *poznać*:

- a) POZNAWAĆ, POZNAĆ 2. ‘spoznać coś, domyślić się czegoś’ BD
- b) POZNAWAĆ, POZNAĆ 3. ‘przypomnieć sobie kogoś a. coś’ (M+)V,S
 [nie-pozn-anie] V,V
 roz-poznawać, roz-poznać 1 .badając, ustalić coś, domyślić się czegoś V,V
 rozpozn-anie 2 med., 4. wojsk. V,V,S
 [rozpoznaw-alny] V,V,Ad
 [nie-rozpoznawalny] V,V,Ad(+M),Ad
 rozpoznaw-czy 1., 2. wojsk. V,V,Ad

Schemat 23. Gniazdo słowotwórcze czasowników: a) *poznawać* — *poznać* 2, b) *poznawać* — *poznać* 3
 Źródło: SGS

Forma *poznać* stanowi również element gniazda *znać* 1, odnosi się wówczas jednak do innej treści podstawy i tworzy odrębne derywaty, por. *zapoznać* — *zapoznawać*, *zapoznawczy* (schemat 24). Gniazdo słowotwórcze leksemu *znać* umieszczam poniżej. Jego zawartość zostanie omówiona w kolejnych akapitach podrozdziału.

- a)
 ZNAĆ 1. ‘nie odczuwać jako obce’
 obe-znać wych. z uż. V,V
 [obezna-anie] red. 5 V,V,S
 [nie-obeznanie] red. V,V,S(+M),S
 [obezn-any] red. V,V,Ad
 [nie-obeznany] red. V,V,Ad(+M),Ad
 [po-znać, po-zna-(wać)] 5. V,V
 za-poznać się, za-poznawać się 1. ‘zawrzeć znajomość’ V,V,V
 zapoznać, zapoznawać V,V,V,V
 zapozn-awczy V,V,V,Ad
 po-znać się, po-zna-(wać) się 1. V,V
 [poznać, poznawać] 6. V,V,V
 [po-poznawać] V,V,V,V
 znaj-omy 1. V,Ad
 znajom-ek pot. V,Ad,S
 znajom-ość 1. V,Ad,S
 znajom-(y, -a) V,Ad,S
 po-znajom’-(ić) V,Ad,V
 za-znajom-(ić), za-znajam’-(ać) 2. ‘umożliwiać znajomość z kimś’ V,Ad,V
 nie-znajomy V,Ad(+M),Ad
 nieznajom-(y, -a) V,Ad(+M),Ad,S
 znaj-omy 2. V,Ad
 [ob-znajm’-(ić) się, ob-znajm’-(ać) się] [red.: przestarz.] V,Ad,V
 [obznajmić, obznajmiać] [red.: przestarz.] V,Ad,V,V

ob-znajom'-(ić) się, ob-znajam'-(ać) się	V,Ad,V
obznajomić, obznajamiać	V,Ad,V,V
za-znajom-(ić) się, za-znajam'-(ać) się	V,Ad,V
zaznajomić, zaznajamiać 1. 'umożliwiać poznanie czego'	V,Ad,V,V
[znajom-o] red. w sposób znany	V,Ad,Adv
zna-ny	V,Ad
nie-znany	V,Ad(+M),Ad
nieznan-(e)	V,Ad(+M),Ad,S
b)	
ZNAĆ 2. 'wiedzieć, jaki ktoś jest, jakie coś jest'	
po-znać, po-zna-(wać) 1.	V,V
pozn-anie 2.	V,V,S
[sam-o-poznanie] psych.	V,V,S(+Pr),S
[teoretyczn-o-pozn<-awczy] red.	V,V,S(+Ad),Ad
[teorj-o-pozn<-awczy] [Sz: filoz.]	V,V,S(+S),Ad
[roz-poznać się]	V,V,V
rozpoznać, rozpozn-(wać) 2. praw. 'zbadać, rozpatrzeć'	V,V,V,V
rozpozn-anie 3. praw.	V,V,V,V,S
za-poznać się, za-pozna-(wać) się 2. 'poznać coś dokładnie'	V,V,V
[zapoznać, zapoznawać] 1.	V,V,V,V
poznaw-alny	V,V,Ad
[poznawaln-ość]	V,V,Ad,S
nie-poznawalny	V,V,Ad,S(+M),Ad
[niepoznawaln-ość]	V,V,Ad,S(+M),Ad,S
poznaw-czy	V,V,Ad
[poznawcz-o] Supl.	V,V,Ad,Adv
[po-znać, po-zna-(wać)] 2.	V,V
[po-znać się, po-zna-(wać) się] 3.	V,V
[za-poznać, za-poznawać] 3. [Sz: przestarz.]	V,V,V
[zapozn-any] red. 'taki, na którym się nie poznano'	V,V,V,Ad
roze-znać, roze-zna-(wać)	V,V
roze-znać się, roze-zna-(wać) się	V,V
rozezn-anie 2.	V,V,S
[wy-znać się, wy-zna-(wać) się] 1. pot.	V,V
c)	
ZNAĆ 3. 'umieć coś, mieć opanowane'	
[znaj-omy] red. 'taki, który się dobrze zna, umie'	V,Ad
znajom-ość 2.	V,Ad,S
nie-znajomość	V,Ad,S(+M),S
d)	
ZNAĆ 4.	BD

e)

ZNAĆ SIĘ 4. ‘mieć gruntowne wiadomości w jakiejś dziedzinie’

zna(w)-ca	V,S
[mundur-o-znawca] Supl.	V,S(+S),S
[znawcz-yni]	V,S,S
[zna-wstwo]	V,S
[archiw-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[bagn-o-znawstwo] Supl. geogr.	V,S(+S),S
[bibliotek-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[bibliotekoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[bibliotekoznaw<-czy] Sz	V,S(+S),S,Ad
[biblj-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[biblioznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[drzew-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[drzewoznaw<-ca] Supl. bot., leśn.	V,S(+S),S,S
[drzewoznaw<-czy] Supl. bot., leśn.	V,S(+S),S,Ad
[film-o-znawstwo] Supl.	V,S(+S),S
[film-o-znaw<-ca] red.	V,S(+S),S,S
[filmoznaw<-czy] Sz	V,S(+S),S,Ad
[gaz-o-znawstwo] chem.	V,S(+S),S
[gleb-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[gleboznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[gleboznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[grunt-o-znawstwo] Supl.	V,S(+S),S
[grzyb-o-znawstwo] Supl.	V,S(+S),S
[gwar-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[gwaroznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[gwaroznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[instrument-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[instrumentoznaw<-czy] Sz	V,S(+S),S,Ad
[jaskiń-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[język-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[językoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[językoznawcz-yni] red.	V,S(+S),S,S,S
[językoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[językoznawcz-o]	V,S(+S),S,Ad,Adv
[ogóln-o-językoznaw<-czy]	V,S(+S),S(+Ad),Ad
[kart-o-znawstwo] Sz	V,S(+S),S
[kraj-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[krajoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[krajoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[księg-o-znawstwo]*	V,S(+S),S
[księgoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[księgoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[kultur-o-znawstwo] książk.	V,S(+S),S

[kulturoznaw<-ca] książk.	V,S(+S),S,S
[kulturoznaw<-czy] książk.	V,S(+S),S,Ad
literatur-o-znawstwo	V,S(+S),S
[literaturoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[literaturoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[lud-o-znawstwo] etn.	V,S(+S),S
[ludoznaw<-ca] etn.	V,S(+S),S,S
[ludoznaw<-czy] etn.	V,S(+S),S,Ad
[łak-o-znawstwo] Sz	V,S(+S),S
[map-o-znawstwo] Sz	V,S(+S),S
maszyn-o-znawstwo	V,S(+S),S
materiał-o-znawstwo	V,S(+S),S
[materiałoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
metal-o-znawstwo	V,S(+S),S
[metaloznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[metaloznaw<-czy] Supl.	V,S(+S),S,Ad
[mięs-o-znawstwo] Sz	V,S(+S),S
[nasion-o-znawstwo] Sz	V,S(+S),S
[nauk-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[naukoznaw<-ca] Supl.	V,S(+S),S,S
[naukoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[niemc-o-znawstwo] Supl.	V,S(+S),S
[niemcoznaw<-ca] Supl.	V,S(+S),S,S
[niemcoznaw<-czy] Supl.	V,S(+S),S,Ad
[odmian-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[pasz-o-znawstwo] Supl.	V,S(+S),S
[pogod-o-znawstwo] meteor.	V,S(+S),S
[pogodoznaw<-ca] meteor.	V,S(+S),S,S
[pras-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[prasoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[prasoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[praw-o-znawstwo] 1.	V,S(+S),S
[prawoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
religi-o-znawstwo	V,S(+S),S
[religioznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[religioznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[rzecz-o-znawstwo]*	V,S(+S),S
[rzeczoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S
[rzeczoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[słowian-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[słowianoznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
[teatr-o-znawstwo]	V,S(+S),S
[teatroznaw<-czy]	V,S(+S),S,Ad
teren-o-znawstwo	V,S(+S),S
[terenoznaw<-ca]	V,S(+S),S,S

towar-o-znawstwo	V,S(+S),S
[towaroznaw<>-ca]	V,S(+S),S,S
[towaroznaw<>-czy]	V,S(+S),S,Ad
[źródł-o-znawstwo] Sz	V,S(+S),S
[źródłoznaw<>-czy]	V,S(+S),S,Ad

Schemat 24. Gniazda słowotwórcze czasowników: a) *znać* 1, b) *znać* 2, c) *znać* 3, d) *znać* 4 oraz e) *znać się*

Źródło: SGS

Zaprezentowane powyżej synchroniczne gniazda słowotwórcze przytaczam w całości za SGS zgodnie z przyjętymi w pracy założeniami, gniazda te stanowią bowiem punkt wyjścia do poszukiwania wyrazów dawnych genetycznie tożsamyh ze współczesnymi.

Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego rejestruje 5 artykułów hasłowych o etykiecie *znać*. Jedno z umieszczonych w SGS znaczeń nie posiada derywatów (zn. 4, schemat 24 d). Forma *znać* w znaczeniu 3. ‘umieć coś, mieć opanowane’ posiada tylko 3 derywaty oparte na rozszerzonej o jotę podstawie słowotwórczej (*znajomy*, *znajomość*, *nieznajomość*). Dwa pozostałe znaczenia czasownika *znać* tworzą średnio rozbudowane struktury wyrazowe: *znać* 1 — 31 derywatów, *znać* 2 — 25 derywatów (schemat 24 a, b). Najliczniejsze pod względem wyrazów pochodnych jest gniazdo czasownika *znać się* (zaimek *się* występuje tu w funkcji morfemu słowotwórczego). Ze względu jednak na aktywność słowotwórczą w gnieździe elementu *-znawstwo* dobrze byłoby przyjąć, że 3 derywaty z tego gniazda są standardowe (*znawstwo*, *znawca*, *znawczyń*), pozostałe natomiast utworzone zostały na zasadzie serii słowotwórczej, która z dużą łatwością może być powielana, ponieważ nie wykazuje szczególnych ograniczeń łączliwości pod względem wnoszonych do podstawy treści semantycznych. W związku z tym derywaty o członie *-znawstwo* nie będą włączane do zbudowanego przeze mnie gniazda morfologicznego (schemat 25). W przedstawionym wyżej gnieździe synchronicznym cytuję zbiór jednostek zgodnie z zawartością SGS.

Czasownik *znać*, który jest centrum współczesnych gniazd słowotwórczych, stanowi również podstawową jednostkę gniazda morfologicznego. Na bazie *znać* został utworzony rzeczownik *znak* (BORYŚ, 2005), który tworzy bogate podgniazdo. Przyjmuje się, że rzeczownik *znak* jest podstawą słowotwórczą dla czasowników *znaczyć*, *znakować* oraz niezachowanego predykatu **znakti*. Włączam tę zrekonstruowaną formę prasłowiańską do gniazda morfologicznego, oznaczając ją kwalifikatorem *wymarły* (†). W podgnieździe tego leksemu zgodnie z informacjami etymologicznymi umieściłam formacje pochodne *znakomity* oraz *znakomicie*. Zespół polskich wyrazów powstałych w rozciągłości historycznej na bazie prasłowiańskiego etymonu **zn-* prezentuję w postaci zbudowanego gniazda morfologicznego (schemat 25):

*ZN-

zn-(ać), zn-(awać)	V
zna-k	V,S
znac-z-ek	V,S,V
znac-z-(yć) ‘opatrywać znakiem’	V,S,V
<i>znaczy-ciel</i> ‘ten, który co znaczy’	V,S,V,S
na-znaczyć	V,S,V,V
naznac-z-enie	V,S,V,V,S
<i>naznac-z-yciel</i> ‘który naznacza’	V,S,V,V,S
<i>prze-naznaczać</i> ‘naznaczać do czego, na co’	V,S,V,V,V
od-znaczyć	V,S,V,V
odznak-a	V,S,V,V,S
o-znaczyć	V,S,V,V
oznak-ø, oznak-a	V,S,V,V,S
<i>oznac-z-yciel</i> ‘który oznacza’	V,S,V,V,S
<i>pod-znaczyć</i> ‘skrycie dawać znać’	V,S,V,V
po-znaczyć	V,S,V,V
<i>poznak-(ø), poznak-(a)</i> ‘znak czegoś’	V,S,V,V,S
<i>nie-poznaka</i> ‘zniszczenie znaków’	V,S,V,V,S(+M),S
prze-znaczyć	V,S,V,V
przeznac-z-enie	V,S,V,V,S
<i>*przed-znaczyć</i> ‘wcześniej dawać znak’	V,S,V,V
wy-znaczyć	V,S,V,V
<i>wyznac-z-yciel</i> ‘ten, który wyznaczył’	V,S,V,V,S
wz-naczyć	V,S,V,V
za-znaczyć	V,S,V,V
znak-ować ‘znakiem znaczyć’	V,S,V
o-znakować	V,S,V,V
oznak-a	V,S,V,V,S
oznakow-anie	V,S,V,V,S
<i>po-znakować</i> ‘opatrzyć znakiem’	V,S,V,V
<i>prze-znakować</i> ‘z góry wybrać, wyznaczyć’	V,S,V,V
<i>wy-znakować</i> ‘porobić na czym znaki’	V,S,V,V
†znak-ti	V,S,V
znakom-ity	V,S,V,Ad
znakomić-e	V,S,V,Ad,Adv
znak(om)-y ‘znany, znajomy’	V,S,V,Ad
<i>nie-znakomy</i> ‘nieznany, nieznamy’	V,S,V,Ad,S
<i>znac-z-ny</i> ‘znakomity’	V,S,V,Ad
znac-z-ny ‘duży, okazały’	V,S,V,Ad
nie-znac-zny	V,S,V,Ad(+M),Ad
znam’-ę, znam’-ono	V,S
<i>prze-znamię</i> ‘znak przepowiedni’	V,S,S
<i>znam’-enić</i> ‘zaznaczyć znakiem, znamieniem’	V,S,V
znamien-ny ‘charakterystyczny’	V,S,V,Ad

znamieni-ty ‘znany; cieszący się uznaniem’	V,S,V,Ad
<i>znamienit-ość</i> ‘znakomitość’	V,S,V,Ad,S
<i>wy-znamić</i>	V,S,V
znamion-ować, znamien-(ować), znamion-(awać)	V,S,V
<i>znamion-anie</i> ‘wyznanie’	V,S,V,S
<i>na-znamionać</i> ‘opatrzyć znakiem’	V,S,V,V
<i>na-znamionować, na-znamienować</i> ‘naznaczyć’	V,S,V,V
<i>o-znamić</i> ‘pouczać, objaśniać’	V,S,V,V
<i>o-znamionawać, o-znamić</i> ‘czynić znajomym’	V,S,V,V
<i>o-znamionować</i> ‘tłumaczyć’	V,S,V,V
<i>po-znamionać</i> ‘opatrzyć znakiem’	V,S,V,V
<i>po-znamionować</i> ‘opatrzyć znakiem’	V,S,V,V
<i>prze-znamionować</i> ‘naznaczyć’	V,S,V,V
<i>przy-znamienować</i>	V,S,V,V
<i>u-znamionać</i> ‘zobaczyć, spostrzec’	V,S,V,V
<i>u-znamionować</i> ‘być znakiem’	V,S,V,V
<i>u-znamionować (się)</i>	V,S,V,V
<i>wy-znamionać</i> ‘wymienić, wskazać’	V,S,V,V
<i>wy-znamionować</i> ‘wymienić, wskazać’	V,S,V,V
<i>z-namionować</i> ‘być oznaką czegoś’	V,S,V,V
zna-nie	V,S
zna-ny ‘ktoś słynny’	V,S
nie-znany	V,S(+M),S
<i>znajom’-ec</i> ‘taki, który się zna’	V,S
<i>znajom-ca</i> ‘taki, którego się zna’	V,S
<i>znań-ec</i> ‘taki, który się zna’	V,S
<i>znaj-ący (się)</i> ‘uczony’	V,S
<i>znaj-ący (się)</i> ‘znachor’	V,S
<i>znając-(a)</i> ‘znachorka’	V,S,S
znaw-ca	V,S
do-znać, do-zna-(wać)	V,V
<i>doznaw-ca</i> ‘doznawający, doświadczający’	V,V,S
<i>doznaw-acz</i> ‘doznawający, doświadczający’	V,V,S
doznań-e	V,V,S
doznań-owy	V,V,Ad
<i>obe-znać się</i>	V,V
obezn-anie	V,V,S
<i>nie-obeznanie</i>	V,V,S(+M),S
obezn-any	V,V,Ad
nie-obeznany	V,V,Ad(+M),Ad
<i>ob-znać, ob(e)-znać, ob(e)-zn-(awać)</i>	V,V
<i>o-znać się</i> ‘czynić komuś coś znajomym’	V,V
po-znać, po-zn-(awać)	V,V
pozn-anie, poznaw-anie	V,V,S
SAM-O-POZNANIE	V,V,S(+Pr),S

<i>poznaw-acz</i> ‘ten, który poznaje’	V,V,S
<i>poznaw-ca</i> ‘ten, który poznaje’	V,V,S
<i>od-poznać, od-pozn-(awać)</i>	V,V,V
roz-poznać, rozpozna-(wać)	V,V,V
rozpozn-anie	V,V,V,S
roz-poznać się	V,V,V
za-poznać, za-pozn-(awać)	V,V,V
za-poznać się, za-pozna-(wać) się	V,V,V
<i>zapozn-anie</i>	V,V,V,S
<i>zapozn-any</i>	V,V,V,Ad
zapozn-(aw)-czy	V,V,V,Ad
POZNAWAŁ-NY	V,V,Ad
POZNAWAŁN-OŚĆ	V,V,Ad,S
NIE-POZNAWAŁN-OŚĆ	V,V,Ad,S(+M),S
NIE-POZNAWAŁNY	V,V,Ad(+M),Ad
poznaw-czy	V,V,Ad
poznawcz-o	V,V,Ad,Adv
<i>prze-znać, prze-zna-(wać)</i> ‘poznać do końca’	V,V
<i>przeznać-e</i> ‘zupełne zrozumienie czego’	V,V,S
<i>przeznan-y</i> ‘bardzo znany’	V,V,Ad
przy-znać, przyzn-(awać) się	V,V
przyznań-e	V,V,S
roze-znać, roze-zna-(wać)	V,V
<i>rozeznaw-ca</i>	V,V,S
<i>rozeznaw-acz</i>	V,V,S
rozezn-anie	V,V,S
roze-znać się, roze-zna-(wać) się	V,V
<i>roz-znać, roz-zn-(awać)</i>	V,V
u-znać, uzn-(awać)	V,V
<i>uznaw-ca</i>	V,V,S
<i>uznaw-acz</i>	V,V,S
uznać-e	V,V,S
<i>u-znawać, uzn-(awać) się</i> ‘zdobywać wiedzę’	V,V
wy-znać, wy-zn-(awać)	V,V
<i>wyznaw-acz</i>	V,V,S
<i>wyznaw-ca</i>	V,V,S
<i>wyznawcz-yńi</i>	V,V,S,S
wyzna-nie	V,V,S
wy-znać się, wy-zna-(wać) się	V,V
za-znać, za-zn-(awać)	V,V
ze-znać, ze-zn-(awać)	V,V
zezn-anie	V,V,S
zna-ny ‘taki, którego się zna’	V,Ad
nie-znany	V,Ad(+M),Ad
<i>nieznan-(e)</i>	V,Ad(+M),Ad,S

ZNAN-OŚĆ ‘to, że coś jest znane’	V,S,S
NIE-ZNANOŚĆ ‘nieznajomość’	V,S,S(+M),S
znać się	V,V
znaw-ca	V,V,S
znawcz-yni	V,V,S,S
<i>zna-wstwo</i> ¹⁾	V,V,S,S
<i>znajm-ić, znajom-(ić), znajm-(ować)</i> ‘czynić znajomym’	V
<i>znajm’-enie</i>	V,S
znaj-omy ‘ktoś znany’	V,S
znajom-ek	V,S,S
znajom-ość	V,S,S
nie-znajomość	V,S,S(+M),S
nie-znajomy	V,S(+M),Ad
nieznajom-(a)	V,S(+M),Ad,S
<i>o-znajomić</i> ‘opowiedzieć, przedstawić’	V,V
o-znajmić	V,V
<i>oznajm’-enie</i>	V,V,S
<i>oznajmi-ciel</i> ‘ten, który oznajmia’	V,V,S
<i>oznajm’-acz</i> ‘ten, który oznajmia’	V,V,S
OZNAJM’-ENIE	V,V,S
<i>ob-znajm-(ić) się, ob-znajm’-(ać) się</i>	V,V
<i>po-znajom-(ić)</i>	V,V
<i>u-znamić, u-znajm-(ić)</i> ‘uczynić wiadomym’	V,V
za-znajom-(ić), za-znajam’-(ać)	V,V
znajom-y	V,V,Ad
znajom-o	V,V,Ad,Adv

¹⁾ W gnieździe morfologicznym pomijam wszystkie złożenia z członem *-znawstwo*, ponieważ morfem ten na zasadzie serii słowotwórczej tworzy bardzo liczną grupę derywatów, która w dalszych analizach statystycznych mogłaby zafałszować wyniki. Liczbę tych formacji biorę pod uwagę tylko na zestawieniu przyrostu nowych leksemów (90 derywatów z członem *-znawstwo*).

Schemat 25. Gniazdo morfologiczne oparte na prasłowiańskim rdzeniu *zn-

Zgodnie ze zgromadzonym materiałem językowym w gnieździe morfologicznym, które zaprezentowałam powyżej, wyraz *znać* stanowi bazę derywacyjną dużej liczby formacji. Na jego podstawie zostało utworzonych 37 czasowników przedrostkowych, które stanowią bazę kolejnych podgniazd. Derywaty w poszczególnych podgniazdach czasownika *znać* tworzone są z wysoką regularnością. Od prefigowanych czasowników powstają głównie rzeczowniki: są to nazwy wykonawców czynności, procesów, stanów mentalnych lub nazwy nosicieli cechy wskazanej w podstawie (np. *naznaczyciel, wyznaczyciel, doznawca, poznawca, wyznawacz, uznawacz*). Często tworzone są również nazwy rezultatów czynności, procesów, stanów mentalnych (np. *odznaka, oznaka, rozeznanie*). W gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu *zn- rzadko spotkać można czasowniki poliprefiksalne. Jedynie od czasownika prefiksального *poznać* — *poznawać* utworzone zostały kolejne derywaty, takie jak *odpo-*

znać, rozpoznać, zapoznać. Formy te są widoczne w skonstruowanym przeze mnie gnieździe morfologicznym (schemat 25).

Wszystkie czasowniki przedrostkowe motywowane wyrazem *znać* tworzą regularne wtórne formy aspektowe zgodnie ze schematem, por. *doznać* — *doznawać*, *poznać* — *poznawać*, *wyznać* — *wyznawać* itd. We współczesnej polszczyźnie nie jest obecny bezprefiksalny czasownik niedokonany *znawać*. Jego gramatyczna kategoria aspektu widoczna jest w parach *doznać* — *doznawać*, *poznać* — *poznawać*, *przyznać* — *przyznawać*, *rozeznąć* — *rozeznawać*, *rozpoznać* — *rozpoznawać*, *uznać* — *uznawać*, *wyznać* — *wyznawać*, *zapoznać* — *zapoznawać*, *zaznać* — *zaznawać*, *zeznąć* — *zeznawać*. Formę *znawać* notuje SS^t w znaczeniu ‘uznawać kogoś jakimś’. W swym słowniku Samuel Bogumił Linde *znawać* wyróżnia asteryskiem, co oznacza, że autor uznał tę formę za już nieużywaną w przytoczonym kształcie lub znaczeniu. W artykule hasłowym *znawać* umieścił Linde derywat *znawca* — już bez asterysku (w SS^t brak *znawca*), który zdefiniował zgodnie ze znaczeniem współczesnym ‘znający się na czym’ (SL) oraz opatrzył cytatem z XVIII-wiecznego tłumaczenia Konstantego Krumłowskiego:

Znawcy sztuki probierskiej mają osobliwy gatunek robot swoich.

Krumł. Chym. 45, SL

Choć sam wyraz *znawca* nie budzi zainteresowania, ponieważ jest kontynuowany współcześnie, ciekawia jego synonimy, które nie są znane dzisiejszej polszczyźnie: *znajomca* (SL) oraz *znajomieć* (SL). Jako ostatni rejestruje je *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego: *znajomieć* już z kwalifikatorem *dawny*; *znajomca* — bez kwalifikatora. *Słownik warszawski* oba wyrazy uznaje natomiast za mało używane (kwalifikator ×) i podaje ich odpowiedniki występujące w języku: przy haśle *znajomieć* współczesnymi dla autorów słownika warszawskiego wyrazami bliskoznacznymi są *znawca* i *znajomy*, a dla wyrazu *znajomca* tylko *znawca*. Rozróżnienie między wymienionymi wyrazami opiera się na dwóch znaczeniach formy *znajomca*: 1. ‘znający się na czym’ (SL) oraz *znajomieć*, *znajomek*, *znajomy* ‘znajomy komu, znajomy czyj, znany od kogo’ (SL). Pierwsze z wymienionych znaczeń bliskie jest semantyce współczesnego wyrazu *znawca* ‘osoba dobrze się na czymś znająca, mająca wiedzę, doświadczenie w określonej dziedzinie, umiejacą właściwie ocenić coś lub kogoś’ (USJP). Drugie znaczenie leksemu kontynuuje natomiast wyraz *znajomy* ‘taki, którego się zna (osobiście lub z widzenia)’ (USJP).

Staropolski wyraz *znajomy* oprócz znaczenia przymiotnikowego ‘taki, którego się zna (osobiście lub z widzenia)’ (USJP) jak wiele innych imiesłowów biernych przetrwał w polszczyźnie w zleksykalizowanym znaczeniu ‘osoba znajoma’ (USJP). Przejście imiesłowu do kategorii rzeczownika spowodowało osłabienie jego więzi z podstawą słowotwórczą, a tym samym wpłynęło na specjalizację treści wyrazu. O związkach leksykalizacji z procesami zwiężenia znaczenia pisze Danuta BUTTLER

(1978: 199—200): „wyraz o przejrzystej budowie słowotwórczej jest w stosunku do leksemu niepodzielnego pojemniejszy semantycznie, w toku swojego rozwoju „ob-rasta” licznymi odcieniami wzajemnie niezależnymi, mieszczącymi się jednak w zakresie znaczenia strukturalnego”. Opisaną przez BUTTLER zależność, zgodnie z którą leksemy podzielne słowotwórczo trudniej się leksykalizują, natomiast leksemy o zatartej budowie morfologicznej — łatwiej, można odnieść do wyrazu *znajomy*. Jako przymiotnik o nieprzejrzystej budowie słowotwórczej mógł ulec substantywizacji do formy rzeczownikowej.

W dawnej polszczyźnie oprócz scharakteryzowanych wcześniej wyrazów *znawca*, *znajomca*, *znajomiec*, *znajomy* jako samodzielna jednostka leksykalna występuje również wyraz *znający*. Genetycznie jest to imiesłów czasu teraźniejszego. W zależności od tego, w funkcji jakiej gramatycznej części mowy występuje w tekstach, stanowi on dwa osobne leksemy. Autorka *Wielkiego słownika etymologiczno-histerycznego* podaje, że wyraz *znający* użyty w funkcji przymiotnika ma znaczenie ‘uczony, dużo wiedzący’, jako rzeczownik oznacza natomiast ‘znachora’. Występowała również forma rodzaju żeńskiego — *znająca* ‘znachorka’ (DŁUGOSZ-KURCZABOWA, 2008). Samo słowo *znachor* podobnie jak *znający* pochodzi od czasownika *znać* (→ psł. **znachati*). Rzeczownik ten odznacza się nietypową budową słowotwórczą: temat wyrazu *znachor* został rozszerzony rzadkim, nieproduktywnym już przyrostkiem ekspresywnym *-ch-*, por. *machać* — psł. **mati*, **mają* ‘machać’; *jechać* — psł. **jati*, **jadą*, stp. **jać* lub **jeć* (BORYŚ, 2005). W zakończeniu wyrazu obecny jest sufix **-orъ* / **-arъ*, który w języku polskim tworzył nazwy samców, takie jak *indor*, *gąsior*, *kaczor* (BORYŚ, 2005). Historycznie leksem *znachor* jest rzeczownikiem odczasownikowym, lecz z synchronicznego punktu widzenia należy go uznać za formę już niemotywowaną, ze skryształizowaną dominantą znaczeniową (por. DOROSZEWSKI, 1949: 356—358).

Poza leksemami *znawca*, *znajomiec*, *znajomca*, *znający*, *znachor* słownik warszawski notuje wyrazy: *znajomek*, *znajomka* (rodzaj żeński od *znajomiec*), *znajomkowie* ‘przyjaciele’ (SW). *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego przy wyrazie *znajomek* podaje informację, że jest to forma poufała. Wcześniej jednak wyraz *znajomek* definiowany był neutralnie. Zgodnie z definicją leksykograficzną *Słownika Lindego* wyraz ten znaczy ‘znajomy komu, znajomy czyj, znany od kogo’ (por. SL *znajomiec* 2.). Brak nacechowania poświadczają zamieszczone niżej cytaty:

Szablą przeciwną na znajomka swego, lub nieznajomego natrzeć.

Bardz. Tr. 118, SL

Raz na tydzień, w niedzielę, zachodził do miasta, odwiedzał tamtejszych znajomków i pożyczał książkę czy gazety.

Krucz. Paw. 144, SDor

W miejscu *znać* dość regularnie po XV wieku zaczyna pojawiać się *poznawać*. Porównanie fragmentów *Psalterza floriańskiego* i *Psalterza puławskiego* pozwala mówić o wysokiej regularności zastępowania wcześniejszej formy *znać* jej późniejszym odpowiednikiem semantycznym *poznawać*. Zdaje się więc, że od początku wieku XVI forma prefiksalna zaczęła przejmować znaczenie swojej podstawy (JANOWSKA, 2007). Zjawisko oddawania pewnych treści podstaw jest dość częste szczególnie w takich parach wyrazów, w których derywat różni się od swojej podstawy aspektem (por. *znać* — *poznać*). W przypadku omawianych czasowników doszło jedynie do przesunięcia znaczenia, zdarza się jednak, że formacje prefiksalne całkowicie zastępują motywujące je czasowniki podstawowe (por. *mnieć* — *pomnieć*). Zasygnalizowana wymienność czasowników *znać* oraz *poznać* w tekstach staropolskich może świadczyć o nasileniu się w tym okresie użycia czasownika *poznać* w znaczeniu mentalnym. W polszczyźnie współczesnej znaczenie czasownika *znać* koncentruje się na wyrażeniu posiadania wiedzy, natomiast *poznać* bliższe jest nazwom określającym procesy mentalne człowieka. Potwierdza to przytoczone we wstępie założenie (por. 1.4), że czasowniki dokonane wyrażają głównie zdarzenia, natomiast niedokonane, odsyłając do pewnych zdolności i kompetencji podmiotu epistemicznego, nazywają stany epistemiczne. Odpowiedności, o których mowa, widoczne są we współczesnych użyciach: *Mało go znam. Była znana z uczciwości. Znać kogoś doskonale. Poznać świat. Poznać czyjeś możliwości. Łatwo poznać po jego minie, kiedy kłamie* (USJP).

Gniazda słowotwórcze oparte na prasłowiańskich morfemach *mn-, *mysl-, *um-, *věd- scharakteryzowane w poprzednich rozdziałach wykazywały pewną prawidłowość. Główną jednostką trzech z nich był zbudowany na prasłowiańskim rdzeniu czasownik. Silną pozycję derywacyjną w gnieździe wykazywał również jeden inny czasownik, pochodny od podstawowego, który konkurował aktywnością słowotwórczą ze swoim wyrazem motywującym. Często dochodziło do zerwania więzi semantycznej czasownika odczasownikowego z jego podstawą słowotwórczą, a wtedy czasownik ten stawał się bazą odrębnej współczesnej rodziny wyrazów, por. *mnieć* — *pomnieć*, *umieć* — *rozumieć*, *wiedzieć* — *powiedzieć*.

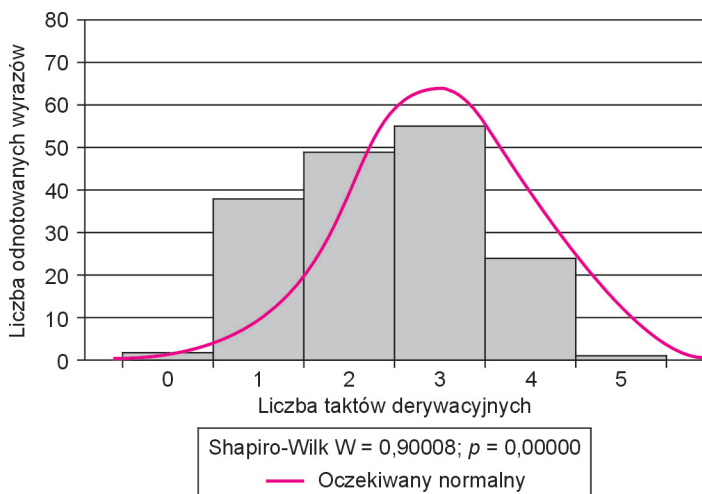
Czasowniki *znać* oraz omówiony we wcześniejszym rozdziale *myśleć* charakteryzują się innym układem gniazda. W gniazdach, do których należą formy *znać* i *myśleć*, nie dominuje jeden czy dwa czasowniki prefiksalne, lecz w równym stopniu ważne są wszystkie formacje prefiksalne lub poliprefiksalne. Ma to wpływ na osłabienie więzi morfologicznej i semantycznej między współczesnymi leksemami wywodzącymi się z tego samego prasłowiańskiego etymonu. W dawnej polszczyźnie wyrazy, o których mowa, miały znaczenie realne tożsame ze swoim znaczeniem strukturalnym. Współczesne słowniki języka ogólnopolskiego rejestrują je często jako formacje niepochodne, bez związków semantycznych ze sobą. Omawiany układ struktury gniazda sprawił, że przeważają w nim łańcuchy derywacyjne składające się z 2 derywatów (rysunki 12 b oraz 15 b). Przykłady takich łańcuchów podają zgodnie z zawartością gniazda morfologicznego:

znać — *doznać* — *doznanie*
znać — *doznać* — *doznawca*
znać — *przeznąć* — *przeznaczenie*
znać — *uznać* — *uznawca*
znać — *wyznać* — *wyznawacz*
znać — *znamionować* — *znamiono*

Zagadnienia związane z samodzielnością semantyczną czasownikowych formacji pochodnych od *znać* omówione zostaną dokładniej w kolejnym podrozdziale. Poniżej przedstawiam szczegółową charakterystykę statystyczną wyrazów należących do gniazda morfologicznego **zn-*.

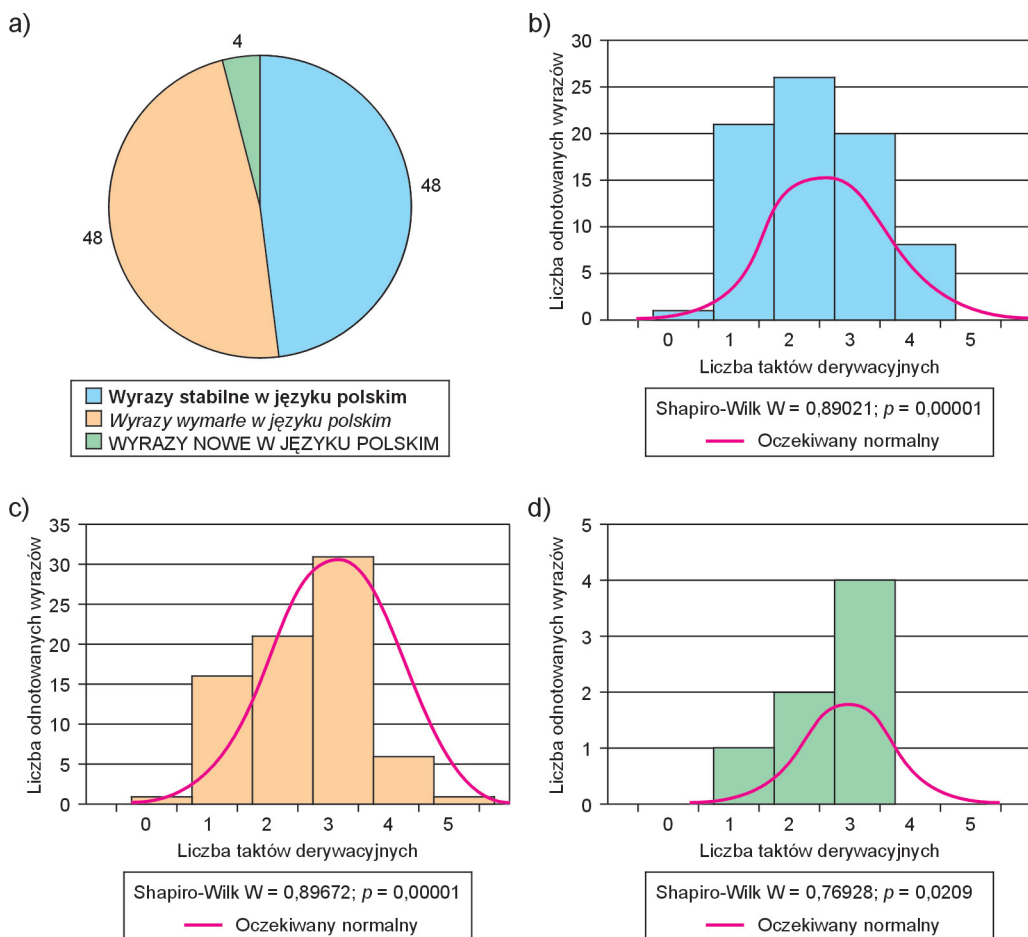
Statystyczny test Shapiro-Wilka zastosowany do materiału językowego polskich wyrazów opartych na psł. rdzeniu **zn-* nie wykazuje rozkładu normalnego. W skrajnych taktach derywacyjnych znajdują się nieliczne wyrazy, które — w porównaniu do nierównomiernie nagłego przyrostu derywatów powstałych w wyniku 2, 3 oraz 4 zabiegów słowotwórczych — zniekształcają rozkład.

Omawiane gniazdo morfologiczne zawiera 2 derywaty utworzone bezpośrednio od prasłowiańskiego rdzenia, 38 formacji powstałych w pierwszym takcie derywacyjnym, przy 49 wyrazach wykonano dwie operacje słowotwórcze, 55 wyrazów znajduje się na trzecim stopniu pochodności, 14 — na czwartym, a tylko 1 wyraz posiada łańcuch pięciotaktowy. Maksymalna liczba derywatów w gnieździe przypada na wspomniany trzeci takt derywacyjny. Histogram przedstawiający diachroniczny zbiór odnotowanych w źródłach leksykograficznych wyrazów z rdzeniem **zn-* przedstawia rysunek 14:



Rysunek 14. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem **zn-*

W gnieździe morfologicznym znajdują się wyrazy o różnej trwałości w polszczyźnie. Analizowane gniazdo o rdzeniu *zn- składa się z 48% leksemów stabilnych, z 48% wyrazów, które zanikły, oraz z zaledwie 4% nowych wyrazów. Wielkości te w formie wykresu kołowego przedstawia rysunek 15 a. Każda z grup wyrazów o wymienionej ciągłości historycznej przedstawiona została w postaci osobnego histogramu (rysunek 15 b, c, d). Na osi poziomej wskazana jest liczba taktów derywacyjnych. Oś pionowa jest skalą, która ukazuje liczbę derywatów powstałych w wyniku wskazanych kroków derywacyjnych. Rozkład wyrazów stabilnych charakteryzuje wyraźny skok liczby derywatów w pierwszym takcie derywacyjnym oraz maksimum w drugim takcie derywacyjnym (rys. 15 b). Przeciwnie zachowuje się

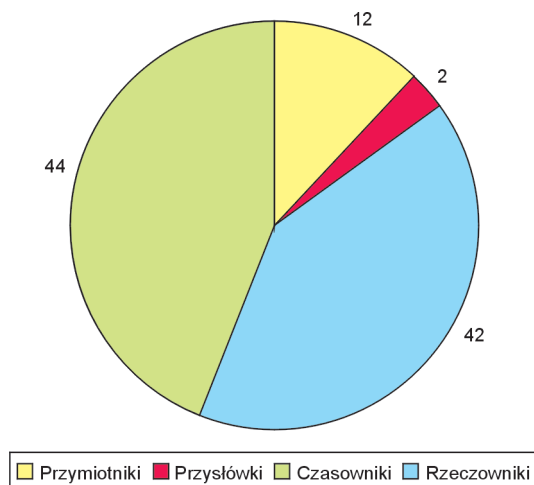


Rysunek 15. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem *zn-:

a — Zestawienie procentowe trwałości wyrazów polskich z psł. rdzeniem *zn-; **b** — histogram wyrazów staro- i średniopolskich zarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **c** — histogram wyrazów staro- i średniopolskich niezarejestrowanych we współczesnej polszczyźnie; **d** — histogram wyrazów notowanych od poł. XVIII wieku

rozkład derywatów wymarłych (rys. 15 c). Po wzroście w pierwszym, drugim oraz trzecim takcie (na który wypada maksimum rozkładu) w takcie czwartym następuje gwałtowny spadek liczby wyrazów. Podobny przebieg histogramu mają wyrazy nowe: widoczna jest prawostronna asymetria obu rozkładów. Maksimum histogramu wyrazów nowych, przypadające na trzeci takt derywacyjny, wynika z bardzo licznej grupy złożów z członem *-znawstwo* (rys. 15 d).

Gniazdo morfologiczne polskich wyrazów opartych na prasłowiańskim rdzeniu **zn-* przeanalizowałam również pod względem liczby występujących w nim derywatów należących do poszczególnych części mowy. Wykres kołowy zawierający wspomniane dane zaprezentowałam na rysunku 16. Wynika z niego, że najliczniejszą grupę wyrazów pochodnych stanowią rzeczowniki (70 wyrazów — 44%) na równi z czasownikami (67 wyrazów — 42%), przymiotniki oraz przysłówki są natomiast rzadko tworzone na bazie omawianego rdzenia.



Rysunek 16. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu **zn-*

5.4. Semantyka

Omówiona w pierwszym podrozdziale etymologia słowa *znać* pozostaje w różnych relacjach z jego semantyką, znaczenie wyrazu może się bowiem pokrywać z jego pochodzeniem lub zawierać się w nim. Można również próbować powiązać etymologię i semantykę na zasadzie krzyżowania się zakresów znaczeniowych albo stwierdzić, że pozostają one względem siebie w relacji rozłączności.

Na podstawie informacji dostarczanych przez słowniki etymologiczne obserwujemy, że praindoeuropejskie znaczenie rdzenia *gen-//gnō- pokrywa się z głównym znaczeniem czasownika *znać* ‘wiedzieć, jaki ktoś jest, jakie coś jest’ (SGS), natomiast znaczenie drugie leksemu *znać*, czyli ‘nie odczuwać jako obce’ (SGS), zawiera się w jego danych etymologicznych. Do skrzyżowania wiedzy ze zdolnościami praktycznymi doszło w znaczeniu trzecim *znać* ‘umieć coś, mieć opanowane’ (SGS). Rzadko zdarza się, że semantyka wyrazu ulega tak dużym przemianom, by nie było można zrekonstruować żadnych więzi z jego etymologią. O wiele częściej dochodzi do zatarcia źródłosłowu, który jednak za pomocą analiz językowych można zrekonstruować. Sytuację, o której mowa, postaram się opisać na podstawie leksemu *doznać*.

Współczesny czasownik *doznać* ma znaczenie ‘poczuć’. *Uniwersalny słownik języka polskiego* definiuje ten wyraz jako ‘odczuć (odczuwać), poczuć (czuć), przeżyć (przeżywać) coś, doświadczyć (doświadczać) czegoś’. Na podstawie informacji leksykograficznych można stwierdzić, że semantyka wyrazu *doznać* nie pokrywa się ani z informacjami etymologicznymi na jego temat, ani z jego budową słotwórczą: *do-* to przedrostek, a *znać* — czasownik podstawowy. W znaczeniu ‘poczuć’ leksem *doznać* ustabilizował się dopiero w 1. połowie XIX wieku, wcześniej semantyka tego wyrazu silniej wiązała się z jego pochodzeniem. Od XV do XIX wieku używany był w znaczeniu ‘poznać do końca’ (BAŃKOWSKI, 2000), ‘poznać do końca, gruntowanie dojść, doświadczyć’ (SL), ‘przekonać się’ [definicja K.W.], co poświadczają liczne cytaty. Przykładowe użycia podaję poniżej:

Ale i WM i wszyscy iny ludzie dojdzie i dozna tego co nas snadnie, że nam nie o własne to lekkie opatrzenie idzie, jeno o dobre RP.

Diar 37; Mącz 439d, SXVI

Święci Ojcowie ony zakonni na puszczy jako dokłada Ewagryus w swej Historycy chcąc doznać co by był za duch w nim [...] wyprawili do niego takie poselstwo.

SkarŻyw 30; CzechEp 250; WerGość 220; SamStat 483, 751, 754, SXVI

Abowiemci też dla tegom był napisał, abym przez doświadczenie was doznał, jeżliże we wszystkim jesteście posłuszni.

WujNT 2.Cor 2.9, SXVI

Czego znasz trochę, dopoznawaj.

Off. Wyr, SL

Wiele umiał geometryi w domu, doznał icy w szkołach.

Off.Wyr, SL

Kto nie doznał, nie zrozumie.

Cn. Ad. 390, SL

Lepiej ten o tem powie, kto doznawa, niż co tylko czyta.

Złot. C 4b, SL

Przyjmij mnie za brata — rady moje zdać się mogą: więcej świata widziałem, więcej go doznałem!

FREDRO A. *Jow.189*, SDor

Omawiając semantykę leksemu *doznać*, warto wspomnieć, że w historii polszczyzny miał on jeszcze jedno znaczenie, które Linde uogólnił jako ‘doświadczać, egzaminować, trenować’ (SL), por.:

Samych siebie doznawajcie.

W. 2., Cor, 13 5 Bibl. Gdańska, SL

Wykorzystując metaforyczne znaczenie leksemu *doznać* ‘doświadczać, egzaminować, trenować’ (SL), można łączyć je z podstawowym znaczeniem *znać* ‘wiedzieć, jaki ktoś jest, jakie coś jest’ (SGS). Chcąc zinterpretować fragment *Biblii gdańskiej*, należy odwołać się do takiego rozumienia czasownika *doznać* ‘egzaminować’, które zakłada poznanie samego siebie do końca. Tak rozłożone semantycznie znaczenie pozwoliłoby odnaleźć część wspólną znaczenia realnego wyrazu z jego znaczeniem etymologicznym.

W tym znaczeniu leksem *doznać* — *doznawać* występuje również u Piotra Skargi. W tekstach Skargi *doznawać* używane jest w konkretnym schemacie składniowym: *doznawać* kogo. Wyznaczonej w ten sposób jednostki leksykalnej *doznać* kogo — *doznawać* kogo nie da się sprowadzić do podstawowego znaczenia *znać* ‘wiedzieć’, dlatego należy przyjąć, że w tym kontekście *doznać* stanowi osobny leksem o znaczeniu ‘egzaminować kogo z jego wiedzy’, co potwierdzają fragmenty pochodzące z tekstów Skargi:

Gdy go doznawał w nauce praw, na wszystko mu z pamięci odpowiadał, o cokolwiek się go pytał.

Sk. Żyw. 238, SL

Godzi się wam biskupów doznawać i wiadomość spraw ich brać.

Sk. Dz. 1024, SL

Znaczenie leksemu *doznać* ‘egzaminować’ nie przetrwało do czasów dzisiejszych, podobnie jak podstawowa dla tego czasownika wartość ‘poznać do końca’, umocniło się natomiast znaczenie *doznać* ‘doświadczyć na sobie’ (SL). Początkowo wyraz ten stosowany był zarówno w stosunku do rzeczy, jak i do osób, por.:

Przypuszczona sprawa na uwagę senatu, różne zdania senatorów doznała.

Krom. 546, SL

Dopiero w 1. połowie XIX wieku nastąpiło ograniczenie łączliwości leksemu *doznać* do rzeczowników żywotnych (BAŃKOWSKI, 2000). Wykształciło się zatem

znaczenie, które znane jest dzisiaj: ‘odczuć, poczuć, przeżyć’ (USJP). Najczęściej predykat *doznać* stosuje się w odniesieniu do ‘krzywd, szkód, obrażeń ciała lub innych nieprzyjemnych konsekwencji jakichś zdarzeń’ (ISJP), którym uległ podmiot wypowiedzi, uczestnicząc w zdarzeniach, o których mowa w zdaniu, np. *doznać obrażeń* (444 odnotowania w NKJP), *krzywdy* (402 odnotowania), *urazu* (387 odnotowań), *kontuzji* (355 odnotowań). Przykładową łączliwość wymieniam na podstawie *Narodowego Korpusu Języka Polskiego* PWN:

Kierowca doznał obrażeń głowy oraz złamań kończyn górnych.

„Dziennik Polski”, 2003-05-27, NKJP

Po jednym ze starć doznał kontuzji i został zniesiony z boiska.

J. Wołoszek: *Bundesliga: 7. kolejka.*

„Gazeta Wyborcza”, 1994-10-03, NKJP

W meczu ligi portorykańskiej doznał kontuzji zerwania mięśnia i do dziś ma w nodze plastikowe ścięgna.

Koszykówka. „Gazeta Wyborcza”, 1996-08-27, NKJP

Częstymi kolokantami czasownika *doznać* są również rzeczowniki nazywające uczucia, wrażenia, pragnienia, np. *doznać bólu, doznawać radości, cierpienia*. Poniżej cytaty z tekstów współczesnych:

Kiedy przesłuchiwali w redakcji taśmy, doznała uczucia dojmującego bólu.

M. Nurowska: *Panny i wdowy: czyścić*, 1993, NKJP

Zazwyczaj widzimy oczyma doświadczeń i przeżyć, to, co tworzy naszą codzienność. Widzimy zdarzenia, spotkania, doznany ból, radość, niepewność.

U. Klusek: *Kocham cię, życie...* „Wychowawca” nr 159, 03-2006, NKJP

Podgniazdo czasownika *doznać*, które należy do gniazda morfologicznego *zn-, zawiera 4 derywaty: *doznawca, doznawacz, doznanie, doznaniowy*. W zasobie współczesnej polszczyzny znajdują się tylko 2 leksemy: *książk. doznanie* oraz *książk. doznaniowy*. Przyczyną zaniku 2 pozostałych wyrazów pochodnych może być zmiana znaczenia czasownika bazowego dla tych derywatów. Naturalne wydaje się, że przestały być używane formacje, które odnosiły się do wychodzącego z użycia znaczenia ‘poznać do końca’ (SL). Rzeczowniki *doznawca* oraz *doznawacz* miały jedno znaczenie: ‘doznawający, doświadczaający, dochodzący’ (SL). Potwierdza je cytat z *Rocznych dziejów* Baroniusza w przekładzie Piotra Skargi:

Nie bądźcie słuchaczami potwarzy, ale doznawcy prawdy.

Sk.Dz.248, SL

Poza formą *doznać* — *doznawać* złożony rozwój semantyczny w polszczyźnie ma jeszcze kilka innych czasowników prefiksalnych zbudowanych na bazie *znać*.

Często uzyskują one nowe, współcześnie znane znaczenia, odległe od pierwotnego znaczenia strukturalnego.

Jednym z takich czasowników jest para aspektowa *wyznać* — *wyznawać*, zanotowana w *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego w pięciu znaczeniach. Pierwsze podane przez Lindego znaczenie *wyznać* — ‘wypytywać się, wywiadywać się, starać się, by poznać’ — nie zostało opatrzone cytataми, znaczenie drugie — ‘wyrazić wyznanie’ — obecne jest w języku polskim nieprzerwanie od wieku XV, co ilustrują cytaty:

To co w sercu czują, aby to usta szczerze wyznawali.

Wiśn. 251, SL

Ale to jednak z dokładem tym wyznawam: że tego tak nie trzymam.

CzechRozm 22v, 19, 52; ActReg 100, SXVI

Rzeczownik *wyznanie* pojawiający się w definicji leksykograficznej *Słownika* S.B. Lindego wyrazu *wyznać* ‘wyrazić wyznanie’ kontynuuje omawiane znaczenie czasownika. Słownik Lindego definiuje leksem *wyznanie* podobnie jak późniejszy słownik pod redakcją W. Doroszewskiego jako ‘wyjawienie czegoś w słowach, zwieźnienie się komu z czego’ (SDor).

Modyfikacją omówionego wyżej znaczenia podstawowego dla czasownika *wyznać* jest jego znaczenie trzecie: ‘przyznać się do czegoś’ (SL). Poniżej przytaczam wynotowane ze źródeł leksykograficznych poświadczenia jednostki *wyznać* w tym znaczeniu:

Ja się wyznawam być takim prostakiem, iż nie wiem jako inaczej w miłości sobie pomóc, jedno tą drogą, abych o towarzyszu swym źle mówił: chyba żebyś mnie m.w. czego lepszego nań nauczył.

GórnDworz Cc6v, SXVI

To wyznanie pokorne przyjmuję za nagrodę mojej urazy.

Boh. Kom. 4, 407, SL

W rozwoju polszczyzny czasownik *wyznać* miał jeszcze znaczenie ‘uznać’ (SL). W słowniku Lindego zostało ono opatrzone cytatem z *Kroniki polskiej* Marcina Bielskiego:

Waniek musiał się Czechom poddać, i wyznać Jana króla Czeskiego za pana.

Biel. 181, 5, SL

Cztery pierwsze omówione znaczenia czasownika *wyznać* bazują na semantyce czasownika podstawowego *znać*. Piąte znaczenie — ‘czcić, szanować’ — zaprezentowane w poniższym cytacie pozostawiam poza analizą, ponieważ jest ono odległe

od znaczenia motywującego go czasownika *znać* ‘mieć pewien zasób wiadomości [...]’ (SDor):

Ciebie będę Boże prawy całym sercem wyznawał.

JKchn. Ps.10, SL

Podsumowując uwagi na temat przytoczonych pięciu znaczeń *wyznać* — *wyznawać*, należy zauważyć, że (poza znaczeniem 5) znaczenie tego czasownika odwołuje się do charakterystycznej dla polskiej leksyki wartości przedrostka *wy-*, jaką jest ‘wydobywanie, ruch za zewnątrz’ (JANOWSKA, PASTUCHOWA, 2005). Ta funkcja przedrostka *wy-* zachowała się nie tylko w omawianych derywatach prasłowiańskiego czasownika *znati, ale również w innych polskich leksemach, które mają znaczenie mentalne (por. *wymyśleć*, *wymniemać*, *wypomnieć*, *wywieźć*). Nawet formacje, które utworzone zostały od nieistniejących dziś podstaw albo posiadające metaforyczną semantykę, pozwalają na odnalezienie relacji derywatu z wartościami semantycznymi prefiksu *wy-*.

Zjawiskiem wartym uwagi, poza rozwojem semantycznym czasowników przedrostkowych od podstawy *znać*, jest związek semantyczny czasownika *znać* z czasownikami percepcyjnymi. Na temat relacji semantycznej łączącej czasowniki opisujące doznania wzrokowe i umysłowe pisałam w rozdziale poprzednim (4.4). Zagadnienie omawiane szczegółowo przy parze wyrazów *wiedzieć* : *widzieć* pojawia się również w bogactwie znaczeń verbum *znać*. W zdaniach typu *Znać po niej, że płakała* (USJP) czasownik *znać* stosuje się w znaczeniu ‘widać’ (zn. 5 w USJP). W *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* znaczenie to zostało opatrzone kwalifikatorem *potoczne*⁵, warto jednak zaznaczyć, że notują je również słowniki dawne, np.:

We wszytkiej sukni nie był ni jeden szew ani żadnego krajania było u niej znać.

Rozm 141, SSStp

O tem, jako było znać stopy milego Jezukrysta po ubiczowaniu.

Rozm 826, SSStp

Jiż się wzięli w celi grzechów dopuszczonych, będą ucieszeni odpuszczeniem jich, a to znać i zna ten, jen zasługuje, czo nie ma gryzienia na sąmnienu.

XV med. R XXII 238, SSStp

Zaraz znać po grzeczności, żeś Pan dobrodziej z Warszawy.

ORZESZ. Klat. 14, SDor

Znaczenie, które potwierdzają wyżej zamieszczone cytaty zapisane w *Słowniku staropolskim* w postaci ‘dawać się poznać, zauważyć; widać’ (SSStp), ograniczone jest współcześnie do formy bezokolicznika *znać*. *Inny słownik języka polskiego* notuje

⁵ Słowniki dawnej polszczyzny, choć nie stosują kwalifikatorów, nie notują kontekstów, które mogłyby świadczyć o charakterze potocznym wyrazu *znać* ‘widać’.

ten leksem w osobnym artykule hasłowym jako *znać* 2. Definicja leksykograficzna wyrażona została wypowiedzeniem ‘Mówimy, że coś znać, jeśli jest to widoczne’ i opatrzona przykładami użycia: *Wszędzie znać ślady brudnych palców. Właśnie w szczegółach znać rękę mistrza. Nie znać było po nim wzruszenia. Znać było, że mocuje się w sobie.*

W wypowiedzeniu jednoczłonowym czasownik *znać* 2 może występować w funkcji nietypowego orzeczenia. Stanisław JODŁOWSKI (1978: 79) czasowniki typu *słyszać, czuć, widać, szukać* traktuje jak orzeczenia w wypowiedzeniach, które nie wiążą się z żadnym desygnatem podmiotowym i nazywa „wyrazami zleksykalizowanymi o funkcji predykatywnej bezosobowej”. W celu przedstawienia kontekstów użycia wymienionych niefleksyjnych form czasowników posłużę się przykładami słownikowymi: *O strajku pracowników służby zdrowia ostatnio jakby mniej słyszać* (ISJP). *Wyjechał i przez kilka lat nic nie było o nim słyszać* (USJP). *Czuć go jeszcze wojskiem* (ISJP). *Wypił widać za dużo, bo siedział czerwony jak burak* (ISJP).

Scharakteryzowane semantycznie czasowniki *znać, doznac* oraz *wyznać* wraz z omówionymi przekształceniami znaczenia ilustrują tylko część różnorodnych procesów, które dotyczą jednostek języka powstałych na prasłowiańskim rdzeniu **zn-*. Interesujący wydaje się również rozwój derywatów rzeczownika *znak* i jego czasownikowej formy pochodnej *znaczyć*. Ze względu na zatartą motywację z *verbum znac* rozwijają się one samodzielnie. W historii polszczyzny derywaty wyrazu *znak* (m.in. *naznaczyć, odznaczyć, wyznaczyć, zaznaczyć*) nie zmieniły znaczenia, a jedynie rozluźniły więzi łączące je ze wspomnianym czasownikiem *znać*. Z tej przyczyny pomijam ich charakterystykę semantyczną.

5.5. Podsumowanie

Niniejszy rozdział zawiera omówienie leksemów języka polskiego, które zbudowane są na prasłowiańskim pniu **zn-*. Wspomniany rdzeń rozwinął się z praindoeuropejskiej części **gen-//gnō-*, która znana jest w każdym europejskim języku głównie za sprawą zdania uznawanego za podstawę filozofii Kartezjusza, czyli *Cogito ergo sum*.

Wszystkie wyrazy, które etymologicznie wywodzą się z praindoeuropejskiego elementu **gen-//gnō-*, powinny zgodnie ze znaczeniem rdzenia (‘wiedzieć’) dotyczyć zagadnień epistemicznych. Polszczyzna, która jako język satemowy kontynuuje praindoeuropejski rdzeń w postaci **zn-*, ma jednak w swoim zasobie słownikowym wiele wyrazów, które choć zawierają morfologiczny element *-zn-*, nie wiążą się semantycznie z operacjami umysłowymi ani wiedzą. Przykładami takich leksemów mogą być czasowniki *doznac* — *doznawać* ‘odczuć, poczuć, doświadczyć’ (USJP), *wyznać* — *wyznawać* ‘wyjawić coś, co jest tajemnicą’ (USJP). Przytoczone frag-

menty definicji z *Uniwersalnego słownika języka polskiego* poświadczają, że wiedza nie zawsze obecna jest w znaczeniu jednostek z częstką -zn-. Oczywiście zmiany semantyczne wyrazów są procesem naturalnym dla każdego języka, chciałam jednak zwrócić uwagę na to, jak cenne są badania diachroniczne. Z synchronicznego punktu widzenia części z wymienionych czasowników nie analizowalibyśmy wspólnie ze względu na brak widocznego dziś — a występującego genetycznie — pokrewieństwa między nimi. Analizom tego typu sprzyja perspektywa diachroniczna.

Charakterystykę semantyczną wspomnianych wyrazów zawierał podrozdział 5.4. Podstawą obserwacji rozwoju znaczeń leksemów opartych na prasłowiańskim rdzeniu *zn- są informacje etymologiczne, które zostały zgromadzone na podstawie słowników etymologicznych w podrozdziale 5.2, jednak pełne omówienie historycznego materiału językowego umożliwiła dopiero przeprowadzona w podrozdziale 5.3 analiza gniazdowa.

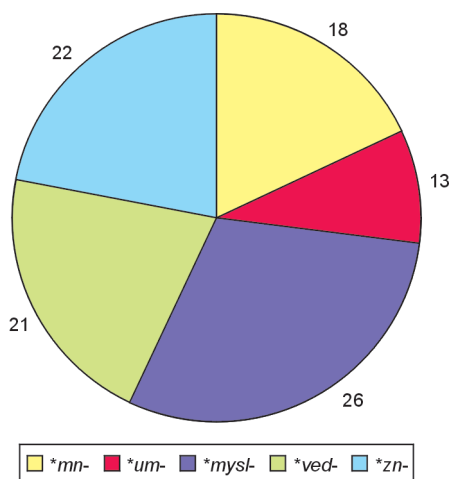
Skonstruowane gniazdo morfologiczne zawiera 159 wyrazów. Wspomniana dyfuzyjność semantyczna gniazda, czyli rozwój nowych znaczeń leksykalnych w obrębie określonego znaczenia głównego, widoczna jest w podgniazdach leksemów *znak*, *doznać*, *przyznać*, *uznać*, *wyznać*. Dzięki zbudowanej strukturze słowotwórczej zauważyć można także, że 76 wyrazów zanikło, 7 przybyło, a 76 leksemów jest stabilnych. W stosunku do pozostałych, omówionych we wcześniejszych rozdziałach gniazd, gniazdo morfologiczne oparte na psł. etymonie *zn- pozostaje jednym z bardziej licznych. Więcej derywatów na przestrzeni lat odnotowano tylko z psł. rdzeniem *mysl-. Szukając wyjaśnienia wysokiej liczebności wyrazów we wspomnianych gniazdach, można zastanawiać się, na ile jest to determinowane stabilnością znaczenia rdzenia. Element *zn-, podobnie jak *mysl-, charakteryzuje się stałą, dość jednolitą semantyką.

Zakończenie

Materiał językowy przebadany w monografii tworzą polskie wyrazy oparte na pięciu prasłowiańskich rdzeniach: **mn-*, **mysl-*, **um-*, **věd-* oraz **zn-*. W poszczególnych rozdziałach każdy wymieniony rdzeń został scharakteryzowany etymologicznie, a leksemy zbudowane na jego bazie opatrzone komentarzem słotwórczym oraz semantycznym. Największy nacisk został położony w książce na zagadnienia słotwórcze. Zastosowana metoda gniazdowa dostarczyła danych do szczegółowych analiz ilościowych oraz jakościowych wyrazów. Modele słotwórcze widoczne w gnieździe morfologicznym pogrupowałam ze względu na długość łańcuchów derywacyjnych oraz na części mowy, które powstały w wyniku przekształceń słotwórczych rdzenia bazowego. Poszczególne leksemy uporządkowane zgodnie z przynależnością do określonej części mowy wzbogaciłam informacjami na temat ich ciągłości historycznej. Tak przygotowany materiał podzieliłam na wyrazy o stabilnej pozycji w polszczyźnie, na wyrazy, które zanikły, oraz na takie, które uzupełniły zasób polskiej leksyki mentalnej.

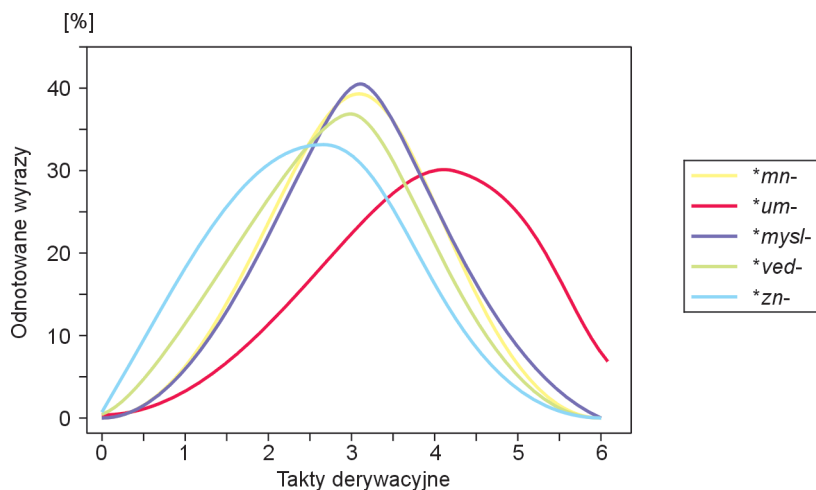
Procentowy udział derywatów słownictwa mentalnego powstałych od poszczególnych omawianych prasłowiańskich rdzeni przedstawia rysunek 17. Wynika z niego, że większość z wymienionych rdzeni prasłowiańskich ma równy udział w zebranym słownictwie mentalnym (~20%), co może świadczyć o równoważności każdego z nich w tworzeniu leksyki polskiej. Nieznacznie liczniejszą grupę stanowią derywaty rdzenia **mysl-* (26%). Wydaje się, że jako przyczynę tej przewagi można podać jego wyraźną jednoznaczność semantyczną: wszystkie wyrazy pochodne od psł. rdzenia **mysl-* kontynuują jego znaczenie mentalne. Z kolei grupę wyrazów o nieco mniejszej frekwencji w omawianym zasobie słownictwa mentalnego tworzą wyrazy pochodne od etymonu **um-* (13%), co wynika z podziału prasłowiańskiego znaczenia rdzenia na wyrazy o charakterze intelektualnym (np. *rozumieć*) oraz praktycznym (np. *umieć*).

W celu sprawdzenia, czy istnieją różnice pomiędzy długościami łańcuchów derywacyjnych wyrazów opartych na poszczególnych rdzeniach mentalnych, nałoży-



Rysunek 17. Procentowy udział derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach *mn-, *um-, *mysl-, *ved-, *zn-

łam na siebie dane z histogramów ilościowego rozkładu łańcuchów derywacyjnych znajdujące się w słotwórczej części każdego rozdziału i w formie punktowego wykresu połączanego linią przedstawiłam na rysunku 18. Z zaprezentowanego zestawienia wynika, że spośród 5 rdzeni prasłowiańskich 3 charakteryzują się zbliżonym rozkładem derywacyjnym o dużej amplitudzie z maksimum w trzecim takcie derywacyjnym. Odmienne od rdzeni *mn-, *mysl-, *ved- prasłowiański element *um- ma maksimum w czwartym takcie, natomiast *zn- charakteryzuje się słabo wyraźnym maksimum (drugi, trzeci takt).

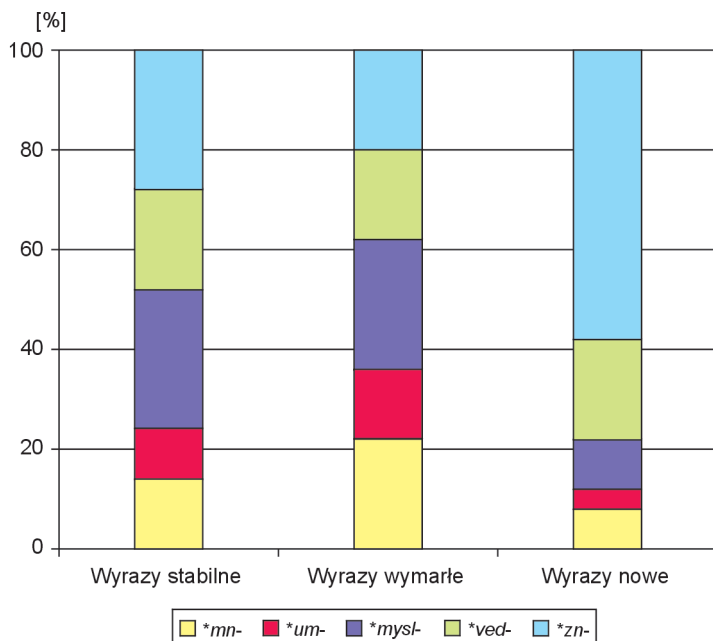


Rysunek 18. Zestawienie łańcuchów słotwórczych derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach *mn-, *um-, *mysl-, *ved-, *zn-

Historyczna ciągłość wyrazów mentalnych przedstawiona została na rysunku 19. Z analizy wynika, że najwięcej nowych derywatów powstało na bazie prasłowiańskiego rdzenia **zn-* (~60%), co jest spowodowane omówioną w rozdziale seryjną aktywnością słotwórczą morfemu *-znawstwo* (np. *bibliotekoznawstwo*, *filmoznawstwo*, *gleboznawstwo* itd.) w najnowszej polszczyźnie. W typie leksyki stabilnej wyrazów z rdzeniem **zn-* jest o połowę mniej (~30%), natomiast 20% ze wszystkich nieobecnych w polszczyźnie po XVIII wieku wyrazów stanowią derywaty omawianego rdzenia.

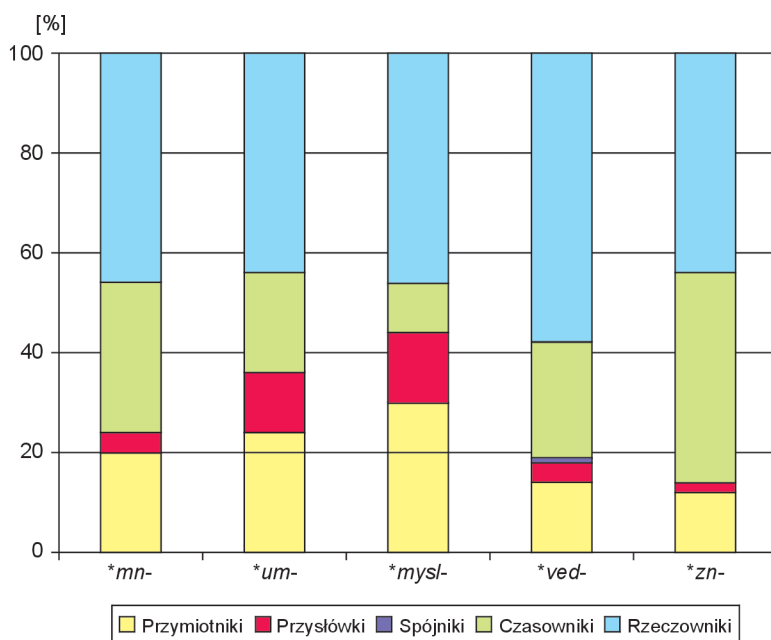
Udział słownictwa opartego na prasłowiańskim rdzeniu **vĕd-* jest równy w każdym z omawianych typów historycznej ciągłości wyrazów. Derywatów stabilnych, wymarłych, jak i nowych z prasłowiańskim rdzeniem **vĕd-* jest w każdej grupie po ~20%, co wskazywałoby na jego stałą, umiarkowaną aktywność słotwórczą.

Wiele wyrazów wymarłych — 23% — stanowią leksemy z rdzeniem **mn-*, co wynika z braku samodzielności semantycznej rdzenia. We współczesnej polszczyźnie jest on obecny jedynie jako element czasowników prefiksalnych, takich jak *zapomnieć*, *przypomnieć*, *dopomninać się* (~8%). Wyrazy stabilne oraz wymarłe przedstawiają podobne wartości w jednostkach z rdzeniem **mysl-*, mają taki sam procentowy udział w całym zbiorze wyrazów wymarłych oraz stale obecnych w polszczyźnie: po ~30% w każdym typie leksyki. Opisane wyżej zależności zostały graficznie zaprezentowane na rysunku 19.



Rysunek 19. Procentowy udział poszczególnych derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach **mn-*, **um-*, **mysl-*, **vĕd-*, **zn-* w zależności od ciągłości historycznej każdego z nich

Dość zaskakująca może się wydać charakterystyka wartości gramatycznych zbioru badanych wyrazów o znaczeniu mentalnym. Jakość łańcuchów derywacyjnych wszystkich gniazd morfologicznych pozwoliła na obserwację, że najliczniejszą grupą w całym badanym materiale są rzeczowniki, które stanowią średnio ponad 47% derywatów każdego prasłowiańskiego rdzenia (rysunek 20). Na zamieszczonym poniżej wykresie słupkowym zostało to zaznaczone kolorem niebieskim. Wbrew oczekiwaniom derywaty czasownikowe nie tworzą zbioru najliczniejszego, procentowy udział czasowników we wszystkich gniazdach morfologicznych jest bowiem bardzo zbliżony do obecności przymiotników. Najwięcej czasowników powstało na bazie rdzeni **zn-* (~42%) oraz **mn-* (~31%). Jeśli idzie o przymiotniki, to największa ich liczba została zarejestrowana w gnieździe prasłowiańskiego rdzenia **mysl-*: ~31%; w gnieździe **um-*: ~24%; w gnieździe **mn-*: ~20%; w gnieździe **vĕd-*: ~14% oraz ~12% w gnieździe **zn-*. Wielkości te zaznaczono na rysunku 20: czasowniki kolorem zielonym, a przymiotniki kolorem żółtym.



Rysunek 20. Procentowy udział poszczególnych derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psl. rdzeniach **mn-*, **um-*, **mysl-*, **vĕd-*, **zn-* w zależności od wartości gramatycznej każdego z nich

Warto również zwrócić uwagę, że do morfologicznej struktury gniazdowej opartej na prasłowiańskim rdzeniu **vĕd-* zaliczono spójniki. Synchronicznie ta część mowy nie wchodzi w obręb zainteresowania w metodzie gniazdowej, ponieważ jest niepo pochodna, czyli nie ma złożonej budowy słowotwórczej. Spójniki *bowiem* oraz *albowiem* (motywowane przez czasownik *wiedzieć*) zostały włączone do analiz dia-

chronicznych ze względu na dającą się genetycznie i historycznie zrekonstruować motywację czasownikową. Omówioną wielkość zaznaczyłam na rysunku 20 kolorem fioletowym.

Przeprowadzone w rozprawie badania diachroniczne pozwoliły na ilościową oraz jakościową analizę zmian zachodzących w leksyce mentalnej. Takie odmienne, ewolucyjne spojrzenie umożliwiło odnalezienie w zespołach wyrazów bazujących na wspólnym, prasłowiańskim rdzeniu miejsc przemian i podziałów semantycznych, co było celem moich badań. Dodatkowo, dzięki odwołaniu się do prasłowiańskiego etymonu jako podstawy gniazd morfologicznych (a nie do wyrazu niemotywowanego, jak czyni to językoznawstwo synchroniczne), do analiz zostały włączone wyrazy o znaczeniu zleksykalizowanym lub metaforycznym. Wykonane badania pozwoliły między innymi na określenie tendencji językowych, takich jak np. zanik wielu nazw wykonawców czynności mentalnych (m.in. *obmyśliciel*, *zmyślacz*, *znaniec*), na odnalezienie obecnie wygasłych formantów (jak np. sufiks *-ś* w wyrazie *powieś-ć*¹) oraz na wskazanie aktywnych modeli słowotwórczych (do których należy np. element *-znawstwo*). Zestawienie w obrębie każdego gniazda morfologicznego grup leksemów scharakteryzowanych pod względem ich przyrostu, stabilności oraz ubytku w zasobie polskiego słownictwa daje możliwość kolejnych analiz i interpretacji, w których przeprowadzone przeze mnie badania staną się podstawą dalszych prac nad słownictwem mentalnym oraz jego relacją do innych klas semantycznych.

¹ Element *-ś-* to fonetyczny rezultat prasłowiańskiego połączenia **vĕd-tb* (zob. SŁAWSKI, 1974—2001, t. 2: 45).

Wykaz wykorzystywanych w pracy słowników z ich skrótami

- BĄKOWSKI A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 1—2. Kraków.
- BORYŚ W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- BRÜCKNER A., 1927 (przedruk: 1985): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- BUCK C.D., 1949: *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław—Warszawa—Kraków 1993 (skrót: EJO).
- DLUGOSZ-KURCZABOWA K., 2008: *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa.
- Inny słownik języka polskiego*. Red. M. BAŃKO. T. 1—2. Warszawa 2000 (skrót: ISJP).
- Kartoteka *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*. Red. W.R. RZEPKA, S. URBAŃCZYK (skrót: KSXVII-XVIII).
- Kartoteka *Słownika polszczyzny XVI wieku*. Red. M.R. MAYENOWA (skrót: KSXVI).
- KOPALIŃSKI W., 1967 (przedruk: 1983): *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa (skrót: SWO).
- KORPANTY J., 1991: *Mały słownik łacińsko-polski*. Warszawa.
- Korpus języka polskiego* stworzony w Instytucie Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk. Dostęp online: <http://korpus.pl> (skrót: KJP).
- Narodowy Korpus Języka Polskiego* Wydawnictwa Naukowego PWN. Dostęp online: <http://www.nkjp.pl> (skrót: NKJP).
- KRASIŃSKI A.S., 1885 (przedruk: Warszawa 1989): *Słownik synonimów polskich*. T. 1—2. Kraków.
- LINDE S.B., 1807—1814 (przedruk: 1951): *Słownik języka polskiego*. Warszawa (skrót: SL).
- Mały słownik języka polskiego*. Red. S. SKORUPKA, H. AUDERSKA, Z. ŁEMPICKA. Warszawa 1968 (skrót: MSJP).
- Mały słownik zaginionej polszczyzny*. Red. F. WYSOCKA. Kraków 2003.
- MĄCZYŃSKI J., 1546 (przedruk: Lublin 1996): *Leksykon polsko-łaciński*. Kraków.
- MIKŁOŚĆ F., 1862—1865: *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*. Vienne.

- PLEZIA M., 2007: *Słownik łacińsko-polski*. T. 1—5. Warszawa.
- Powszechna encyklopedia filozofii*. Red. M. KRAPIEC. T. 1—10. Lublin 2001 (skrót: PEF).
- Russian Derivation Dictionary*. Eds. D.S. JOHNSON, A.S. KOZAK, D.S. WORTH. New York — London — Amsterdam 1970.
- RECZEK S., 1968: *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław (skrót: SRecz).
- REJZEK J., 2001: *Český etymologický slovník*. Leda.
- SŁAWSKI F., 1952—1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1—5. Kraków.
- Słownik polszczyzny Jana Chryzostoma Paska*. Red. H. KONECZNA. T. 1—2. Wrocław 1965—1973.
- Škol'nyj slovoobrazovatel'nyj slovar' russkogo jazyka*. Red. A.N. TICHONOV. Moskva 1978.
- Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*. Red. M. SKARZYŃSKI. T. 3. *Gniazda odczasownikowe*. Cz. 1—2. Kraków 2004 (skrót: SGS).
- Słownik języka polskiego*. Red. W. DOROSZEWSKI. T. 1—11. Warszawa 1958—1969 (skrót: SDor).
- Słownik języka polskiego*. Red. M. SZYMCZAK. Warszawa 1978—1981 (skrót: SJPSz).
- Słownik języka polskiego* (tzw. słownik warszawski). Red. J. KARŁOWICZ, A. KRYŃSKI, W. NIEDŹWIEDZKI. T. 1—8. Warszawa 1900—1927, przedruk: Warszawa 1952—1953 (skrót: SW).
- Słownik języka polskiego* (tzw. słownik wileński). Red. A. ZDANOWICZ, M. BOHUSZ SZYSZKO, J. FILIPOWICZ, W. TOMASZEWICZ, F. CZEPIEŁŃSKI, W. KOROTYŃSKI. T. 1—2. Wilno 1986, przedruk: Warszawa 1986 (skrót: SWil).
- Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*. Red. M. KARPLUK, K. SIEKIERSKA. T. 1, z. 1—5. Kraków 1996—2004. Dostęp online: <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> (skrót: SXVII—XVIII).
- Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M.R. MAYENOWA. T. 1—36. Wrocław—Warszawa—Kraków 1966—2015 (skrót: SXVI).
- Słownik prasłowiański*. Red. F. SŁAWSKI. T. 1—8. Kraków 1974—2001.
- Słownik staro-cerkiewno-rusko-polski*. Red. H. WĄTRÓBSKA. Kraków 2010.
- Słownik staropolski*. Red. S. URBAŃCZYK. T. 1—11. Wrocław 1953—2004 (skrót: SStp).
- TICHONOV A.N., 1985: *Słowoobrazowatel'nyj slovar' russkogo jazyka*. Moskva.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. DUBISZ. T. 1—4. Warszawa 2003 (skrót: USJP).
- VASMER M., 1987: *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. T. 1—4. Moskva.

Literatura przywoływana w pracy

- BALICKI A., MAKAC W., 2007: *Metody wnioskowania statystycznego*. Wyd. 2. uzupeł. i popr. Gdańsk.
- BOGUSŁAWSKI A., 1963: *Prefiksacja czasowników we współczesnym języku rosyjskim*. Wrocław.
- BOGUSŁAWSKI A., 1981: *Wissen, Wahrheit, Glauben: Zue semantischen Beschaffenheit des kognitiven Vokabulars*. In: *Wissenschaftssprache. Beitrage zur Methodologie, tcheoretischen Fundierung Und Deskription*. Hrsg. T. BUNGARTEN. Monachium, s. 54—84.
- BOGUSŁAWSKI A., 1986a: *Know if and Know that*. In: *Pragmatics and Linguistics*. Eds. J.D. JOHANSEN, H. SONNE. Odense, University Press, s. 37—48.
- BOGUSŁAWSKI A., 1986b: *You Can Never Know that You Know*. „Semantics”. Vol. 10, is. 1—2, s. 1—44.
- BOGUSŁAWSKI A., 1997: *Do świata przez język*. „Przegląd Humanistyczny”. T. 41, nr 2 (341), s. 103—129.
- BOGUSŁAWSKI A., 1998: *Conditionals and Egocentric Mental Predicates*. „Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities”. Vol. 62, s. 29—38.
- BOGUSŁAWSKI A., 2001: *O pozytywnej stronie granic poznania*. W: BIAŁECKA A., JADACKI J., red.: *U progu trzeciego tysiąclecia. Człowiek — nauka — wiara*. Warszawa, s. 209—245.
- BORYŚ W., 1975: *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- BORYŚ W., 2011: *Najstarsza słowiańska leksyka intelektualna*. „Linguistica Copernicana”, z. 1(5), s. 33—51.
- BRALCZYK J., 1978: *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwości oceny sądów*. Katowice.
- BREMER J., 2010: *Wprowadzenie do filozofii umysłu*. Kraków.
- BRINKMEIER B., 2009: *Mentalny*. W: PRECHTL P., red.: *Leksykon pojęć filozofii analitycznej*. Kraków, s. 165—166.
- BRÜCKNER A., 1896: *Drobne zabytki języka polskiego XV w. Pieśni, modlitwy, glosy*. Kraków.
- BRZOZOWSKA M., 2009: *Etymologia a konotacja słowa*. Lublin.
- BUTTNER D., 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.
- BUTTNER D., 1984: *Repartycja semantyczna dubletów słowotwórczych. Zmienność znaczeń wyrazów w polszczyźnie przełomu XIX i XX wieku*. „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 277—289.

- CZERNECKA J., 1986: *Homonimiczne formacje czasownikowe w gniazdach słowotwórczych czasowników ruchu w językach rosyjskim i polskim*. „Prace Językoznawcze Uniwersytetu Śląskiego”. T. 13, s. 28—67.
- CHLUDZIŃSKA-ŚWIĄTECKA J., 1979: *Rzeczowniki postadiektywne. Studium słowotwórczo-leksykalne*. Warszawa.
- CHRUŚCIŃSKA-WASZAKOWA K., 1983: *Słowotwórstwo rzeczowników z formantami paradygmatycznymi we współczesnym języku polskim*. „Polonica”. T. IX, s. 5—28.
- DANIELEWICZOWA M., 2000a: *W związku z artykułem G. Kustovej Niektóre problemy opisu predykatów mentalnych głos polemiczny*. W: GRZEGORCZYKOWA R., WASZAKOWA K., red.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Cz. 2. Warszawa, s. 265—274.
- DANIELEWICZOWA M., 2000b: *Główne problemy opisu i podziału czasownikowych predykatów mentalnych. Głos polemiczny*. W: GRZEGORCZYKOWA R., WASZAKOWA K., red.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Cz. 2. Warszawa, s. 227—248.
- DANIELEWICZOWA M., 2002: *Wiedza i niewiedza. Studium polskich czasowników epistemicznych*. Warszawa.
- DOBACZEWSKI A., 2001: *Czy „wiedzieć” jest semantycznie proste?* In: Chraikovskij V.S., GROCHOWSKI M., HENTSCHEL G., eds.: *Studies on the Syntax and Semantics of Slavonic Languages. Papers in Honour of Andrzej Bogusławski on the Occasion of His 70th Birthday*. Oldenburg, BIS, s. 121—132.
- DOROSZEWSKI W., 1949: *Język T.T. Jeża (Zygmunta Miłkowskiego). Studium z dziejów języka polskiego XIX wieku*. Warszawa, s. 356—358.
- DLUGOSZ-KURCZABOWA K., DUBISZ S., 2003: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa.
- DUBISZ S., 2003: *Wstęp do Uniwersalnego słownika języka polskiego*. Warszawa, s. IX—LXXXVI.
- FRAS J., 1985: *Gniazdo słowotwórcze „ziemi” w języku polskim, serbsko-chorwackim i rosyjskim*. „Rocznik Sławistyczny”. T. 45, cz. 1, s. 31—43.
- GINZBURG E.L., 1972: *Issledovanie struktury slovoobrazovatel'nykh gnezd. V: Problemy strukturnoj lingvistiki*. Moskva, s. 146—225.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Red. R. GRZEGORCZYKOWA, R. LASKOWSKI, H. WRÓBEL. Warszawa 1984.
- GROCHOWSKI M., 1982: *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*. Toruń, s. 28—34.
- GROCHOWSKI M., 1997: *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*. Kraków.
- GROCHOWSKI M., 1996: *O kwestionowaniu prawdziwości sądu za pomocą partykuł*. W: KALLAS K., red.: *Polonistyka Toruńska Uniwersytetowi w 50. rocznicę utworzenia UMK. Językoznawstwo*. Toruń, s. 115—121.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1997: *O pewnym szczególnym typie modalności epistemicznej*. „Prace Językoznawcze”. T. IX, z. 192, s. 63—68.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1998: *Obraz „sumienia” w języku polskim na tle porównawczym*. „Prace Filologiczne”. T. XLIII, s. 219—227.
- GRZEGORCZYKOWA R., 2003: *Uwagi o przeciwstawieniu ‘wiedzy’ i ‘sądu’*. W: GRZEGORCZYKOWA R., WASZAKOWA K., red.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Cz. 2. Warszawa, s. 347—353.

- GRZYBOWSKI W., 1984: *O znaczeniu czasowników „aprobować” i „zgadzać się”*. „Polonica”. T. IX, s. 169—177.
- HANDKE K., 1997: *Ciągłość i cezury w życiu wyrazów. Eksperyment warsztatowy*. W: BIAŁOSKÓRSKA M., red.: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*. T. IV. Szczecin, s. 9—27.
- HEINZ A., 1961: *Fleksja a derywacja*. „Język Polski”. R. XLI, z. 5, s. 343—354.
- HONOWSKA M., 1949: *Zjawisko leksykalizacji na wybranych przykładach z „Pana Tadeusza”*. „Język Polski”. R. XXIX, z. 4, s. 70—75.
- JADACKA H., 1986: *Synonimia słowotwórcza — perspektywy badawcze*. „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 404—412.
- JADACKA H., 1987a: *Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym*. „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 576—584.
- JADACKA H., 1987b: *O przydatności opisu gniazdowego w badaniach nad homonią i poli-semią*. „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 11—39.
- JADACKA H., 1995: *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy*. Warszawa.
- JADACKA H., 2003: *Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym*. W: SKARŻYŃSKI M., red.: *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia. Metoda. Zastosowanie*. Kraków, s. 29—40.
- JADACKA H., 2010: *Zrosty — najmniej znana struktura słowotwórcza*. W: WASZAKOWA K., KORPYSZ T., CHOJAK J., red.: *Człowiek — słowo — świat*. Warszawa, s. 325—332.
- JAKUBOWICZ M., 2010: *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*. Warszawa.
- JANKOWIAK A., 1997: *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na podstawie „Słownika prasłowiańskiego” t. I—VII)*. Warszawa.
- JANOWSKA A., PASTUCHOWA M., 2005: *Słowotwórstwo czasowników polskich. Stan i tendencje rozwojowe*. Kraków.
- JANOWSKA A., 2007: *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*. Katowice.
- JANOWSKA A., 2011: *Zwierzom instynkt, nam, ludziom, rozum dały nieba. Pole pojęciowe rozumy*. W: JANOWSKA A., PASTUCHOWA M., PAWELEC R., red.: *Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i frazeologii*. Warszawa, s. 266—294.
- JĘDRZEJO E., 1987: *Semantyka i składnia polskich czasowników deontycznych*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- JOCHYM-KUSZLIKOWA L., 1982: *Metoda analizy gniazdowej w konfrontatywnych badaniach słowotwórstwa współczesnego języka polskiego i rosyjskiego. Formacje odprzymiotnikowe*. Kraków.
- JOCHYM-KUSZLIKOWA L., 1983: *Rosyjskie i polskie odprzymiotnikowe gniazda słowotwórcze w ujęciu konfrontatywnym*. „Zeszyty Naukowe UJ DCXXXIII. Prace Językoznawcze”, z. 74. Warszawa—Kraków, s. 73—77.
- JOCHYM-KUSZLIKOWA L., 1986: *Uwagi o homonimii i polisemii leksykalnej w formacjach słowotwórczych*. W: Blicharski M., red.: *Problemy semantyki leksykalnej*. T. 1. Katowice, s. 7—16.
- KARAŚ H., 1996: *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*. Warszawa.
- KEPMF Z., 1977: *Jak powstał polski wyraz oszołomić? Studium o funkcji przedrostków *ob-, *o-*. „Język Polski”. R. LVII, z. 3, s. 165—177.

- KĘPIŃSKA A., 2004: „Zapomnieć się względem Boga i swego męża” — drobiazg o zmianach leksykalno-stylistycznych. „Prace Filologiczne”. T. XLIX, s. 179—204.
- KLEMENSIEWICZ Z., LEHR-SPLAWIŃSKI T., URBAŃCZYK S., 1965: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa.
- KLESZCZOWA K., 1977: *Struktura semantyczno-syntaktyczna rzeczowników utworzonych od wyrazów przyimkowych*. „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 141—152.
- KLESZCZOWA K., 1998: *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*. Katowice.
- KLESZCZOWA K., 2003: *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice.
- KLESZCZOWA K., 2005a: *Przemiany systemu słowotwórczego*. W: BORAWSKI S., red.: *Rozprawy o historii języka polskiego*. Zielona Góra, s. 253—290.
- KLESZCZOWA K., 2005b: *Zanikanie słów wobec ewolucji systemu słowotwórczego*. W: KONIUSZ E., red.: *Staropolszczyzna piękna i interesująca*. T. 1. Kielce, s. 145—153.
- KLESZCZOWA K., 2007: *Słowotwórstwo gniazdowe na usługach lingwistyki diachronicznej*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”. T. 52. *Diachronia w badaniach nad językiem i w dydaktyce szkoły wyższej*. Red. S. GALA. Cz. 2. Łódź, s. 59—72.
- KREJA B., 1976: *O pewnych typach derywacji słowotwórczej*. „Biuletyn PTJ”, z. XXXIV, s. 41—53.
- KRUPIANKA A., 1969: *Formacje czasownikowe o-(ob-) w języku polskim*. Toruń.
- KRUPIANKA A., 1989: *Rywalizacja czasownikowych form przedrostkowych i bezprzedrostkowych w polszczyźnie XIX wieku (na materiale języka Adama Mickiewicza)*. „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”. T. 34. Łódź, s. 89—96.
- KURDYŁA T., 2003: *Pogranicza słowotwórstwa i leksykologii. Problemy interpretacyjne*. „Język Polski”. R. LXXXIII, z. 3, s. 187—193.
- KURASZKIEWICZ W., 1986: *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*. W: IDEM: *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*. Warszawa—Poznań, s. 329—364.
- KUSTOVA G., 2000: *Niektóre problemy opisu predykatów mentalnych*. W: GRZEGORCZYKOWA R., WASZAKOWA K., red.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Cz. 2. Warszawa, s. 249—264.
- LEHR-SPLAWIŃSKI T., 1946a: *O pochodzeniu i pragenезie Słowian*. Poznań.
- LEHR-SPLAWIŃSKI T., 1946b: *Początki Słowian*. Kraków.
- LINDSAY P.H., NORMAN D.A., 1991: *Procesy przetwarzania informacji u człowieka. Wprowadzenie do psychologii*. Red. nauk. I. KURCZ. Przeł. A. KOWALISZYN. Warszawa.
- ŁOWMIAŃSKI H., 1963—1985: *Początki Polski*. T. 1—6. Warszawa.
- ŁOŚ J., 1927: *Gramatyka polska*. Cz. 3. *Odmienienia historyczna*. Lwów—Warszawa—Kraków.
- MATUSZCZYK B., 2006: *Słownik języka polskiego S.B. Lindego. Warsztat leksykoграфа*. Lublin.
- MICHALSKA P., 2012: *Status staropolskich oboczności wyrazowych w polszczyźnie doby średniopolskiej*. Poznań.
- MITRENGA B., 2009: *Historia gniazda słowotwórczego czasownika śniadać*. W: SKARŻYŃSKI M., CZELAKOWSKA A., red.: *Język z różnych stron widziany*. T. 3. Kraków, s. 201—208.
- MITRENGA B., 2010a: *Słowotwórstwo gniazdowe w badaniach historycznojęzykowych (na przykładzie polskich derywatów wywodzących się z pie. *sal-)*. W: KUŹMICKI M., OSIEWICZ M., red.: *Żywe problemy historii języka*. Poznań, s. 57—74.

- MITRENGA B., 2010b: *Gniazdo słowotwórcze przymiotnika gorzki w historii języka polskiego*. W: *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*. T. 3. Red. A. REJTER. Katowice, s. 13—24.
- MOSZYŃSKI K., 1929 (przedruk: 1967): *Kultura ludowa Słowian*. Cz. 1. Warszawa.
- MOSZYŃSKI L., 1976: *Uwagi o rozwoju praindoeuropejskiej apofonii ě — ō w języku polskim*. „*Studia Polonistyczne*”. T. 3, s. 131—139.
- MOSZYŃSKI L., 2006: *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Wyd. 2 zmien. Warszawa.
- NAGÓRKO A., 1999: *Słowotwórstwo poza słowotwórstwem*. „*Prace Filologiczne*”. T. XLIV, s. 397—404.
- OLEJNICZAK M., 2003: *30 lat słowotwórstwa gniazdowego (rys historyczny)*. W: SKARŻYŃSKI M., red.: *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowania*. Kraków, s. 12—28.
- PASTUCHOWA M., 2007: *Dlaczego słowotwórstwo leksykalistyczne? Ogląd faktów diachronicznych*. „*LingVaria*”, nr 2 (4), s. 121—129.
- PASTUCHOWA M., 2008: *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Katowice.
- PASTUCHOWA M., 2010: *O mądrości, wszystkiego żywocie stworzenia. Mądrość i wyrazy bliskoznaczne w historii polszczyzny*. W: JANOWSKA A., PASTUCHOWA M., PAWELEC R., red.: *Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i frazeologii*. Warszawa, s. 237—265.
- PAWELEC R., 2003: *Dzieje sztuki. Leksemy i pojęcia*. Warszawa.
- PAWŁOWSKA R., 1981: *Znaczenie i użycie czasownika „myśleć”*. „*Polonica*”. T. VII, s. 149—160.
- PEPŁOWSKI F., 1967: *Z historii odczasownikowych nazw wykonawców czynności. Rzeczowniki z formantem -ciel w XVI wieku*. „*Pamiętnik Literacki*”. T. XLVIII, z. 1, s. 121—176.
- PEPŁOWSKI F., 1974: *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*. Wrocław.
- PIANKA W., 1976: *Palatalizacje i welaryzacje a monoftongizacja dyftongów w języku prasłowiańskim*. „*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*”. T. 15. Warszawa, s. 217—231.
- PIOTROWSKA A., 2004a: *Etymon *MEN w zapożyczeniach w języku polskim*. „*Prace Filologiczne*”. T. XLIX. Warszawa, s. 371—399.
- PIOTROWSKA A., 2004b: *Rys historyczny czasowników zapomnieć (się), zapamiętać (się) i derywowanych od nich form na gruncie języka polskiego w kontekście słowiańskim*. W: KARAŚ H., red.: *Zamknięte w języku. Studia językoznawcze*. Warszawa, s. 70—79.
- PIOTROWSKA A., 2006a: *Wybrane wyrazy pochodne z rodziny pomnieć używane wymiennie w dziejach języka polskiego*. W: KARAŚ H., red.: *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*. Warszawa, s. 245—251.
- PIOTROWSKA A., 2006b: *Ewolucja znaczeniowa derywatów werbalnych od czasowników pamiętać i pomnieć*. „*Prace Filologiczne*”. T. LI. Warszawa, s. 291—312.
- PIOTROWSKA A., 2009: *Zmysły a procesy mentalne. Historia słownictwa z rodziny czasownika baczyć w języku polskim*. Warszawa.
- PUZYŃNINA J., 1997: *Słowo, wartość, kultura*. Lublin.
- SKARŻYŃSKI M., 1985: *Próba zastosowania metody analizy gniazdowej do badań systemu słowotwórczego polszczyzny*. Kraków.
- SŁAWSKI F., 1962: *Z zagadnień etymologii polskiej*. „*Język Polski*”. R. XLII, z. 2, s. 83—92.
- SŁAWSKI F., 1963: *Słowotwórstwo bułgarskie na tle Prasłowian*. W: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 2, cz. 1: *Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii 1963*. Warszawa, s. 84—85.

- ŚLAWSKI, 1974: *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*. W: IDEM, *Słownik prasłowiański*. T. 1, s. 43—141; t. 2, s. 13—60. Kraków.
- SIEKIERSKA K., 1998: *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku, historia przedsięwzięcia, założenia teoretyczne, plan prac, prognozy na przyszłość*. „Język Polski”. R. LXXVIII, z. 1—2, s. 82—90.
- SOBOLEVA P.A., 1971: *Modelirovanie slovoobrazowanija*. V: *Problemy strukturnoj lingvistiki*. Moskwa.
- STANISZ A., 2006: *Przystępny kurs statystyki w oparciu o program STATISTICA PL na przykładach z medycyny*. T. 1. *Statystyki podstawowe*. Kraków.
- STANKIEWICZ J., 2006: *Wymiana prefiksów w derywacji odczasownikowej (na materiale gniazdowym)*. „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 119—125.
- STAWNICKA J., 1991a: *Wykorzystanie metody opisu gniazdowego w określaniu granic homonimii słowotwórczej (na materiale języka rosyjskiego i polskiego)*. Katowice.
- STAWNICKA J., 1991b: *Gniazda słowotwórcze czasowników oznaczających położenie w przestrzeni w języku rosyjskim i polskim*. Katowice.
- SWEETSER E., 1990: *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge.
- ŚMIECH W., 1968: *Kształtowanie się funkcji semantycznych czasownikowego przedrostka od(e)- w języku ogólnopolskim*. W: BASARA J., red.: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 3. *Językoznawstwo*. Warszawa, s. 43—50.
- ŚMIECH W., 1986: *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*. Wrocław.
- TAYLOR J.R., 1999: *Wstęp do analizy błędu pomiarowego*. Przeł. A. BABIŃSKI, R. BOŻEK. Warszawa.
- TICHONOV A.N., 1971: *Problemy sostavlenija gnezdpovego slovoobrazovatel'nogo slovar'a*. Samarkand.
- TICHONOV A.N., 1978: *Gnezdovanie odnokorennych slow*. V: IDEM, *Vostočnoslavjanskoje i obščee jazykoznanie*. Moskwa.
- TOKARSKI R., 1983: *Uwagi o semantycznych mechanizmach zmian metaforycznych*. W: GŁOWIŃSKI M., OKOPIEŃ-ŚLAWIŃSKA A., red.: *Studia o metaforze*. T. 2. Wrocław, s. 45—61.
- TOKARSKI R., 1984: *Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze*. Warszawa.
- TOKARSKI R., 1987: *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*. Lublin.
- TOKARSKI R., 2013: *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*. Lublin.
- WALCZAK B., 1991: *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*. Poznań.
- WASZAKOWA K., 1994: *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*. Warszawa.
- WERESZCZYŃSKI J., 1860: *Gościniec pewny niepomiernym moczygębom, a omierzłym wydmikufłom świata tego, do prawdziwego obaczenia, a zbytków swoich pohamowania*. W: IDEM, *Pisma treści moralnej*. Kraków, s. 6—40.
- WIERZCHOŃ P., 2010: *Lingwochronografia na usługach słowotwórstwa gniazdowego*. „Kwartalnik Językoznawczy”, z. 1 (1), s. 56—70.
- WIERZCHOWSKI J., 1957: *Uwagi słowotwórczo-leksykologiczne*. „Biuletyn PTJ”, z. 18, s. 228—229.
- WIERZBICKA A., 1969: *Dociekania semantyczne*. Wrocław.
- WIERZBICKA A., 1971: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa.
- WIERZBICKA A., 1980: *Lingua Mentalis: The Semantic of Natural Language*. Sydney.

- WIŚNICKI M., 2009: *Derywacja prefiksalna wymienna w czasownikach polskich (w świetle danych gniazdowych)*. „LingVaria”, nr 1(7), s. 139—150.
- WRÓBEL H., 1979: *Współczesne i staropolskie czasowniki z przyrostkiem „do-”*. W: KUČAŁA M., RYMUT K., red.: *Opuscula Polono-Slavica*. Wrocław, s. 415—421.
- WOLIŃSKA O., 1994a: *Przekształcenia semantyczne i strukturalne w gnieździe słowotwórczym z centrum „kazać”*. „Prace Językoznawcze”. T. 22, s. 39—47.
- WOLIŃSKA O., 1994b: *Możliwości zastosowania opisu gniazdowego w diachronii*. „Poradnik Językowy”, z. 5—6, s. 63—69.
- WOŹNIAK E., 2012: *Rozpaczny, rozpaczliwy, zrozpaczony — zmiany znaczenia przymiotników w gnieździe rozpaczy*. „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”. T. 2. Red. Z. KRAŻYŃSKA, Z. ZAGÓRSKI, s. 271—286.
- WRÓBEL H., 1979: *Współczesne i staropolskie czasowniki z przyrostkiem „do-”*. W: KUČAŁA M., RYMUT K., red.: *Opuscula Polono-Slavica*. Wrocław, s. 415—421.
- WRZESIŃSKI S., 2006: *Wspólniczki szatana. Czarownice na ziemiach polskich*. Warszawa.
- WRZESIŃSKI S., 2007: *Potępięcy średniowiecznej Europy*. Kraków.
- ZAWISŁAWSKA W., 1997: *Czasowniki percepcji wzrokowej a procesy mentalne*. W: GRZEGORCZYKOWA R., WASZAKOWA K., red.: *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*. Cz. 1. Warszawa, s. 305—315.
- ŻMIGRODZKI P., 2003: *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice.
- ŻMIGRODZKI P., 2005: *Słownik jako korpus tekstów, korpus tekstów jako słownik*. „Poradnik Językowy” z. 6, s. 3—14.

Indeks omawianych jednostek leksykalnych

A

albowiem 142—143
amnezja 21

B

bezmyślny 57
bezumnie 105
bezumność 105
bezumny 105
bezumstwo 105
bowiem 142—143, 176
bystrzec 83—84

D

demencja 21
domniemać 38, 86, 115
domniemanie 28, 35, 132
domniemany 44
domysł 6, 57, 70, 73—74
domyślacz 70, 74
domyślać się 73—74
domyślić się 73—74
domyślność 70
dopominać 30, 52
dopomnieć się 30
dorozumieć 113—115
dowiadownik 86
dowiedzieć 6, 115, 123
doznać 145, 160—163, 166—168

doznanie 168
doznaniowy 168
doznawacz 168
doznawca 163, 168
duma 84, 97—98, 133
dumać 97—98
dumiec 83—84
dumność 97
dumny 97

G

gnostyk 145—147
gnoza 147

J

jaw 93, 96—97
jawa 94, 96—97
jawić się 97
jawnie 97

M

-mionąć 23, 33
mania 22
maniak 22
mądrość 25, 55, 133
mądry 25, 55—56
mędrek 72
mnieć 21—26, 28, 32—35, 41—47
mniemacz 31, 86

mniewać 21—26, 28—53, 86
mniewający 31
mniewanie 28, 34
mniewany 31
mniewy 43—44
myśl 53—56, 58, 67, 86—91, 132
myślać 59
myśliciel 58, 82—85
myślić 58, 70
myślistwo 83
myśliwiec 82—85, 91
myśliwy 81—82
myślować 59

N

namiętność 21
namysł 132
napomionąć 24, 33
naznaczący 159
nieumyślnie 57
nieznajomy 149
notable 148
notoryczny 148

O

objaw 97
objawić 97
obmyśl 64, 70, 132
obmyślacz 67, 70, 86, 91
obmyśliciel 70, 85, 91
obmyślić 68—70
obmyślność 70
odpoznać 158
odznaka 159
omyślić 57, 68—70, 91
oznaka 159

P

pamięć 25, 47—52
pamiętny 25
podługmyślność 76
podługmyślny 76
pomionąć 33, 35, 52
pomnieć 23—26, 29—30, 33, 47—48,
162

pomysł 57, 60, 76, 132
pomyśleć 68, 70, 132
pomyślność 57, 75—76
pomyślny 70, 75—76
ponieważ 142—143
powiedzieć 75, 114, 124, 144
poznawać 150—151, 160—162
poznawca 159
prognosta 147
prognostycznie 147
prognostyczny 147
prognostyk 147
prognostyka 147
prognozować 147
przejaw 97
przejawić 97
przemysł 70, 132—133
przemysłnik 70, 85—86, 91
przemysłny 70, 85—86, 91
przepamiętać 48
przepowiadacz 144
przypomionąć 23—24, 33, 52

R

rozeznanie 159
rozmyśl 70, 132—133
rozmyślacz 67, 70, 85, 91
rozpamiętać 48
rozpamiętywać 48
rozpomionąć 33
rozpoznać 145, 152
rozsządnik 86
rozum 86—90, 93—94, 96, 101, 112—
113
rozumieć 22, 93—96, 98, 101—107, 113

S

samowiedza 131, 144
sąmnieć 38
sąmnienie 49
spomionąć 33
spowiednica 144
spowiedź 144
sumienie 25, 38, 49—52
sumnienie 50—51

Ś*świadek* 144**U**

um 94—97, 103, 112
umieć 93—99, 108—112
umiejętność 19, 95, 99, 100—111
umysł 88, 95, 132—133
upamiętać 48
upominać 29—30, 102
upomionąć 33
urozumić 105, 113
urozumienie 105

W

wiadomość 118, 131, 139
widoki 123
widzieć 117—118, 122—123, 137—139
wiedza 117—118, 138—139
wiedzenie 132
wiedzieć 118—124, 131, 137, 141
wiedźma 141—144
wmyślać 68, 70, 77
wnimać 26, 43—45, 52
wolnomyślny 62
wspamiętać 48
wspaniałomyślny 62, 77
wspomionąć 23, 33
wspomnieć 24, 33, 38
wszechwiedza 131
wszystkowiedza 131
wyjawiać 97
wyjawić 97
wymysł 15, 57, 133
wymysłek 72—73, 131
wymyślacz 70, 72—73, 85—86
wymyślnik 73, 83, 91
wypomnieć 24, 29—30, 33, 170
wyrozumiały 119, 94, 105, 113—116
wyznaczyć 159
wyznać 19, 145, 169—172

wyznanie 169*wyznawacz* 159, 163**Z**

zapamiętać 48—49
zapamiętałe 21—22
zapamiętalec 22
zapomionąć 24, 33, 52
zapomnieć 24—25, 33—34, 48—49, 175
zapowiadacz 144
zapoznawać 145, 151, 160
zapoznawczy 151
zarozumiały 19, 93, 105, 113
zaznajomić się 149
zjawia 97
zjawisko 97
zmyślacz 67, 70, 85, 91
zmyślaniec 83—85, 91
zmyślnik 70, 85, 91
zmyślny 70, 85, 91
znachor 161
znaczyć 155, 171
znać 46, 121, 145—150, 155, 162—163, 170
znać się 46, 155
znająca 161
znający 161
znajomca 160—161
znajomek 149, 160—161
znajomec 83—84, 160—161
znajomość 149, 155
znajomy 149—150, 155, 160—161
znak 155, 171
znakomicie 155
znakomity 155
znakować 155
znanie 132
znawać 160
znawca 155, 160—161
znawczy 155
znawstwo 155

Kinga Wąsińska

Mental Vocabulary in the History of the Polish Language A Study of the Lexical and Word-Formative Aspects

Summary

In the recent years, it has been possible to notice an increasing interest among the linguists in the mental vocabulary. First synchronic studies of the mental lexis analysed the semantics as well as syntactic collocations of mental verbs in the contemporary Polish language. The epistemic angle in diachronic studies was much less popular among scholars. Up until this day, there have been relatively few studies published concerning particular lexemes connected with thinking, and even fewer regarding the historical and linguistic aspect. Apart from the abovementioned publications, the mental vocabulary has not been thus far the subject of a comprehensive diachronic study, which results in the fact that it is one of the least well-known areas of historical lexis. The monograph *Mental Vocabulary in the History of the Polish Language. A Study of the Lexical and Word-Formative Aspects* aims to rectify that situation. The diachronic study conducted in this publication allows for a qualitative and quantitative analysis of the changes in the mental vocabulary. This fresh, evolutionary take on the subject has made it possible to find the places of changes and semantic divisions in sets of words based on a shared pre-Slavonic root. In addition to that, thanks to referring to the pre-Slavonic etymon, the analysis could include words characterised by metaphorical or lexicalised meanings. The conducted research allows to determine the tendencies in the development of language, such as the disappearance of many names for performers of mental actions (e.g. *obmyśliciel*, *zmyślacz*, *znaniec*), to re-discover currently forgotten formatives (e.g. the suffix *-ć*, as in the word *powieś-ć*), as well as to describe active word-formative models (e.g. *-znawstwo*).

Кинга Вонсиньска

Ментальные слова в истории польского языка Лексико-словообразовательное исследование

Резюме

В течение нескольких последних лет можно наблюдать повышение интереса языковедов к интеллектуальной лексике. Первые работы на тему ментальных слов имели синхронный характер: в них анализировались семантика и синтаксическая сочетаемость ментальных глаголов современного польского языка. Гораздо реже эпистемическая проблематика поднималась в диахронических исследованиях. На тему избранных лексем, связанных с мышлением, до сих пор появилось только несколько работ, в том числе немногочисленные в историко-языковом срезе. Кроме упомянутых публикаций, ментальные слова не дождались диахронического анализа, что обуславливает их наименьшую разработанность в области прежнего лексического состава. Книга *Ментальные слова в истории польского языка. Лексико-словообразовательное исследование* пытается восполнить этот пробел. Учет в работе диахронического аспекта позволил сделать количественный и качественный анализ изменений, происходящих в ментальной лексике. Это иная, эволюционная перспектива сделала возможным обнаружение в группе слов, базирующихся на общем праславянском корне, мест семантических перемен и разделений. Дополнительно, благодаря соотнесению с праславянским этимоном, в анализ были включены слова с лексикализированным или метафорическим значением. Проведенное исследование, среди прочего, дает возможность определить языковые тенденции, такие, как исчезновение многих названий исполнителей действия ментальных процессов (типа *obmyśliciel*, *zmyślnacz*, *znaniec*), найти утраченные в настоящее время форманты (как суффикс *-ć* в слове *powieś-ć*), а также показать активные словообразовательные модели (как, например, элемент *-znawstwo*).

Spis rysunków

Rysunek	1. Zakres czasowy słownictwa, które rejestrują wykorzystane w pracy słowniki historyczne (SStp, SXVI, SXVII—XVIII, SL, SDor), dawne słowniki ogólne (SL, SWil, SW, SDor) oraz współczesne słowniki ogólne (USJP, ISJP, SGS)	15
Rysunek	2. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem <i>*mn-</i>	39
Rysunek	3. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem <i>*mn-</i>	40
Rysunek	4. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu <i>*mn-</i>	41
Rysunek	5. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem <i>*mysl-</i>	78
Rysunek	6. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem <i>*mysl-</i>	79
Rysunek	7. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu <i>*mysl-</i>	80
Rysunek	8. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem <i>*um-</i>	106
Rysunek	9. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem <i>*um-</i>	107
Rysunek	10. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu <i>*um-</i>	108
Rysunek	11. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem <i>*věd-</i>	134
Rysunek	12. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem <i>*věd-</i>	135
Rysunek	13. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu <i>*věd-</i>	136
Rysunek	14. Histogram polskich wyrazów z psł. rdzeniem <i>*zn-</i>	163
Rysunek	15. Polskie wyrazy z psł. rdzeniem <i>*zn-</i>	164
Rysunek	16. Zestawienie procentowe udziału poszczególnych części mowy w gnieździe morfologicznym opartym na psł. rdzeniu <i>*zn-</i>	165
Rysunek	17. Procentowy udział derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach <i>*mn-</i> , <i>*um-</i> , <i>*mysl-</i> , <i>*věd-</i> , <i>*zn-</i>	174
Rysunek	18. Zestawienie łańcuchów słowotwórczych derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach <i>*mn-</i> , <i>*um-</i> , <i>*mysl-</i> , <i>*věd-</i> , <i>*zn-</i>	174

- Rysunek 19. Procentowy udział poszczególnych derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach **mn-*, **um-*, **mysl-*, **věd-*, **zn-* w zależności od ciągłości historycznej każdego z nich 175
- Rysunek 20. Procentowy udział poszczególnych derywatów o znaczeniu mentalnym opartych na psł. rdzeniach **mn-*, **um-*, **mysl-*, **věd-*, **zn-* w zależności od wartości gramatycznej każdego z nich 176

Spis schematów

Schemat 1.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>mniemać</i> (SGS)	29
Schemat 2.	Gniazdo współczesnych czasowników: a) <i>dopominać</i> — <i>dopomnieć</i> , b) <i>przypominać</i> — <i>przypomnieć</i> , c) <i>upominać</i> — <i>upomnieć</i> , d) <i>upomi- nać się</i> — <i>upomnieć</i> , e) <i>wypominać</i> — <i>wypomnieć</i> , f) <i>zapominać</i> — <i>za- pomnieć</i> (SGS)	30
Schemat 3.	Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu <i>*mńem-</i>	31
Schemat 4.	Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu <i>*mn-</i>	33
Schemat 5.	Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniach <i>*mn- i *mńem-</i>	38
Schemat 6.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>myśleć</i> (SGS)	62
Schemat 7.	Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu <i>*mysl-</i>	67
Schemat 8.	Modele słowotwórcze czasowników przedrostkowych od podstawowego wyrazu <i>myśleć</i>	70
Schemat 9.	Podgniazdo czasownika dewerbálnego <i>wymyślić</i> — <i>wymyślać</i>	72
Schemat 10.	Podgniazdo czasownika dewerbálnego <i>domyślić się</i> — <i>domyślać się</i>	75
Schemat 11.	Podgniazdo czasownika dewerbálnego <i>pomyśleć</i>	77
Schemat 12.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>umieć</i> 1 (SGS)	99
Schemat 13.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>umieć</i> 2 (SGS)	99
Schemat 14.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>rozumieć</i> ‘pojmować’ (SGS)	101
Schemat 15.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>rozumieć</i> ‘wiedzieć’ (SGS)	102
Schemat 16.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>rozumieć</i> ‘interpretować coś’ (SGS)	102
Schemat 17.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>rozumieć</i> ‘wczuwać się w czyjąś sytuację’ (SGS)	102
Schemat 18.	Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu <i>*um-</i>	105
Schemat 19.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>widzieć</i> — <i>zobaczyć</i> ‘uświadamiać sobie coś’ (SGS)	122
Schemat 20.	Gniazdo słowotwórcze czasownika <i>wiedzieć</i> (SGS)	124
Schemat 21.	Fragment gniazda słowotwórczego czasownika <i>mówić</i> — <i>powiedzieć</i> (SGS)	126

Schemat 22.	Gniazdo morfologiczne wyrazów opartych na psł. rdzeniu *věd-	130
Schemat 23.	Gniazdo słowotwórcze czasowników: a) <i>poznawać</i> — <i>poznać</i> 2; b) <i>poznawać</i> — <i>poznać</i> 3 (SGS)	151
Schemat 24.	Gniazda słowotwórcze czasowników: a) <i>znać</i> 1, b) <i>znać</i> 2, c) <i>znać</i> 3, d) <i>znać</i> 4 oraz e) <i>znać się</i> (SGS)	155
Schemat 25.	Gniazdo morfologiczne oparte na psł. rdzeniu *zn-	159

Spis tabel

Tabela 1. Definicje leksykograficzne staro- i średniopolskich wyrazów <i>mnieć</i> oraz <i>mniemać</i>	42
Tabela 2. Nazwa <i>wiedzieć</i> w językach słowiańskich	121
Tabela 3. Nazwa <i>wiedzieć</i> w językach germańskich	121
Tabela 4. Nazwa <i>wiedzieć</i> w językach romańskich	121
Tabela 5. Czasownik <i>wiedzieć</i> w wybranych językach z grupy kentum i satem . . .	147

Spis treści

Wstęp	5
Założenia, cele i metoda pracy	5
Charakterystyka metody gniazdowej	9
Zasady konstrukcji gniazd morfologicznych	12
Materiał językowy	15

Rozdział 1

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu <i>*mn-</i>	21
1.1. Wprowadzenie	21
1.2. Etymologia	22
1.3. Słotwórstwo	27
1.4. Semantyka	41
1.5. Podsumowanie	51

Rozdział 2

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu <i>*mysl-</i>	53
2.1. Wprowadzenie	53
2.2. Etymologia	54
2.3. Słotwórstwo	56
2.4. Semantyka	80
2.5. Podsumowanie	90

Rozdział 3

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu <i>*um-</i>	93
3.1. Wprowadzenie	93
3.2. Etymologia	94
3.3. Słotwórstwo	98
3.4. Semantyka	108
3.5. Podsumowanie	115

Rozdział 4

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu *věd-	117
4.1. Wprowadzenie	117
4.2. Etymologia	118
4.3. Słotwórstwo	122
4.4. Semantyka	137
4.5. Podsumowanie	144

Rozdział 5

Słownictwo mentalne oparte na prasłowiańskim rdzeniu *zn-	145
5.1. Wprowadzenie	145
5.2. Etymologia	146
5.3. Słotwórstwo	150
5.4. Semantyka	165
5.5. Podsumowanie	171

Zakończenie	173
--------------------	-----

Wykaz wykorzystywanych w pracy słowników z ich skrótami	179
----------------------------------------------------------------	-----

Literatura przywoływana w pracy	181
----------------------------------------	-----

Indeks omawianych jednostek leksykalnych	189
-------------------------------------------------	-----

Summary	193
---------	-----

Резюме	195
--------	-----

Spis rysunków	197
----------------------	-----

Spis schematów	199
-----------------------	-----

Spis tabel	201
-------------------	-----

Redakcja i korekta: Katarzyna Wyrwas
Projekt okładki: Ewa Kutylak
Redakcja techniczna: Barbara Arenhövel
Łamanie: Edward Wilk

Copyright © 2015 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-739-5
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-8012-740-1
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 13,0. Ark. wyd. 16,5.
Papier offset kl. III, 90 g Cena 30 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, Spółka Jawna
ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek

